

БИБЛИОТЕКА
ЗАМЕЖНОЙ
ПРОЗЫ

ЖАН-ПОЛЬ САРТР МУР

БІБЛІЯТЭКА ЗАМЕЖНАЙ ПРОЗЫ

ЖАН-ПОЛЬ САРТР

МУР

Апавяданні

Мінск

«Мастацкая літаратура»

1991

ББК 84.4Фр
С 20

Серыя заснавана ў 1988 г.

Рэдкалегія:

Серафім Андраюк, Янка Брыль, Іван Навуменка,
Іван Пташнікаў, Барыс Сачанка

Пераклад з французскай Зміцера Коласа

Прадмова Сяргея Дубаўца

Пераклад зроблены з выдання:
Jean-Paul Sartre. Le mur.— Paris: Gallimard, 1982.

В изданном впервые в 1939 г. сборнике рассказов и повестей «Стена» французский писатель, публицист и философ-экзистенциалист Жан-Поль Сартр (1905—1980) показал растерянность, охватившую буржуазно-провинциальную Францию накануне прихода в страну фашизма.

С 4703010100—041
M302(03)—91 173—91
ISBN 5-340-00746-4 (беларус.)

© Пераклад. Зм. Г. Колас,
1991
© Прадмова. С. І. Дубавец,
1991

ТЛУМАЧЭННЕ САРТРА

Маё сапраўднае пяро будзе апісваць сапраўднымі словамі сапраўдныя рэчы, сам чорт не перашкодзіць тады і мне стаць сапраўдным.

Жан-Поль Сартр

Пра Сартра кажуць, што ён — элітарна-інтэлектуальны. Я разумею чаму. Па-першае, у СССР яго то забаранялі, то дазвалялі, то зноў забаранялі, то зноў дазвалялі. І даступны ён быў толькі тым, хто мог чытаць па-французску ў арыгінале ці па-руску — у рукапісных перакладах. Даступны выбраным. Тады як у Францыі ягоныя кнігі разыходзіліся стотысячнымі, сапраўды «народнымі» тыражамі і ніхто яго там не называў элітарным. Па-другое, ягоную прозу найчасцей разглядалі як філасофскі трактат, а гэтакі падыход, як вядома, нават з дзіцячай казкі дазваляе выцягнуць бясконцую колькасць «інтэлектуальных» распрацовак і манаграфій. Што ўжо казаць пра Сартра! Яго называлі буржуазным ідэалістам, а ён пісаў: «Я перакананы матэрыяліст»; яго таўравалі касмапалітызмам, а ён браў удзел у патрыятычным Руху Супраціўлення, пра яго казалі: фрэйда-марксіст, экстрэміст, эпатажнік... Да Сартра «прыліпала» ўсё. Бо ці не сам Сартр кожнай сваёй фразай дае падставы для тлумачэнняў: накідвайцеся на мяне! Адныя з вас дакажуць, што я белы, другія — што чорны. Асабліва калі вы ўзброеныя лакмусам якой-небудзь ідэалогіі ці дакладным крытычным інструментарыем. А калі не? Калі адзінае, што ў вас ёсць — прага спазнаць мяне? Тады вам давядзецца доўга блукаць у пошуках, ажно прыблукаеце вы хутчэй за ўсё, да саміх сябе. І здзіўлена выгукнеце пры спатканні: гэта — я?.. Але. Гэта — я.

Пра Сартра створаны манаграфіі, якія больш падобныя

да партрэтаў сваіх аўтараў, да практыкаванняў у логіцы, эрудыцыі і насычанай сэнсам фразеалогіі. Адзін выраз «Сартр — экзистэнцыяліст» дазваляе даследчыку выліць на паперу ўвесь запас сваіх ведаў і пачуццяў. І ўсё адно гэта будзе толькі подступ да Сартра. Бо экзистэнцыялізм — гэта не больш канкрэтна, чым «хеатонтымаруменас» ці «ідыясінкразія», пра якія Сартр піша, згадваючы сваё дзяцінства: «Сэнс гэтых непахісных і цьмяных слоў мне давялося зведаць толькі гадоў праз дзесяць-пятнаццаць, але яны і да сёння захавалі для мяне сваю непразрыстасць: гэта перагной маёй памяці».

Пра Сартра кажуць, што ён адвучвае верыць у Бога і прывучвае верыць у чалавека. Гэта праўда. Калі мы чытаем, напрыклад, Шэкспіра, мы міжволі прымерваем сябе да Гамлета ці Ліра. Калі мы чытаем Дастаеўскага — суадносім сябе з братамі Карамазавымі. Нават калі чытаем Камю — параўноўваем сябе з забойцам Мёрсо... Прымеркі і параўнанні застаюцца ў памяці, прасочваюцца ў падсвядомасць, запаўняюць нашае чалавечае «я». Мы ўжо любім і ненавідзім любоўю і нянавісцю кніжных герояў, апраўдваем сябе іхнімі апраўданнямі і іхнім розумам выбіраем свой жыццёвы шлях.

Калі чытаеш Сартра — прымерваешся толькі да самога сябе. Гэта зусім не проста. Трэба мець, што з чым параўноўваць. Адкінуць убок свае кніжныя пачуцці, кніжную матывіроўку сваіх рэальных учынкаў, кніжнае ўяўленне пра сябе, «ідэйныя перакананні» — і паглядзець, што застаецца. Менавіта перапоўніўшыся кніжным досведам, Сартр адрынуў яго і стаў пісаць пра рэальнасць. Гэта, бадай, як прасвятленне: я існую. Ведаючы, хто я, я ведаю свае магчымасці, сваё месца ў жыцці і чаго мне трэба. Я — творца. Кнігі існуюць для чытання, яны не сцэнарыі, мы не артысты, бо жыццё — не тэатр. А калі гэта так, то трэба выйсці з тэатра на сонца і замест прысвоенага жыцця сваім. Трэба пазбавіцца містычнага туману невытлумачальнага ірацыяналізму. Я не таму добры, што гэтак загадалі размытыя, неакрэсленыя ў сваёй велічы аўтарытэты, а таму, што дабро — натуральнае, і таму, што дабро спараджае дабро, а зло спараджае зло. Прынамсі, гэтак павінна быць. Зло замінае мне здзейсніць мой жыццёвы шлях, быць творцам.

Маральнасць — рацыянальная. Ірацыянальныя матывы ўчынкаў у рэалістычнай плоскасці нічога не матывуюць. Ірацыянальныя прычыны паводзінаў не існуюць. Калі прычыны знаходзяцца ў сферы ідэй, а наступствы — у сферы фізічнага існавання чалавека, — яны нічым не звязаныя паміж сабой. Таму я кажу: фашысты забівалі людзей **без прычыны**. Без прычыны загінуў Сотнікаў. Бо прычына Сотнікава (годнасць афіцэра і члена партыі), як і прычына фашыстаў (ідэалогія), — ірацыянальная. Іншы погляд на гэтыя рэчы — забіваць і гінуць у імя чаго б там ні было — ненатуральна. Ісці на гібель, кіруючыся аднымі эмоцыямі і містычным шалам ідэй у душы, — ненатуральна. Я ахвярую жыццём дзеля выратавання цябе і яго, гэтага будынка, гэтага ракі. Мая ахвяра павінна быць апраўданая рацыянальна.

Дык, можа, прычына ёсць у Рыбака, у Пабла Іб'еты? Можа, іхні ўчынак — натуральны? Так. Але іхняя рацыянальная маральнасць сутыкаецца з ірацыянальнай маральнасцю фашыстаў, якія распараджаюцца іхнім лёсам і жыццём. І фашысты перамагаюць фізічна. Я не бачу тут здрады. Рацыянальныя матывы Рыбака і Іб'еты ў атмасферы панавання ірацыяналізму набываюць непазбежны ірацыянальны працяг. Яны абдурылі ворага, а выйшла — сябе. Гэта тое самае, калі б артыст на сцэне перастаў раптам быць артыстам, выйшаў з ролі, перастаў граць. Тады астатнія пастараліся б выдаліць яго за кулісы і даць яму адчуць усю ягоную недарэчнасць і нікчэмнасць.

Сцвярджаць, што маральнасць ірацыянальная, выгадна толькі дэспату. Толькі яму выгадна прадставіць Дон Кіхота гэтакім рамантычным цюхцяём, які «не ведае жыцця», «начытаўся кніжак», «несур'ёзны», які амаль што не існуе. Тады і галоўны тэзіс любога праўдаборцы — забіваць і крыўдзіць чалавека ненатуральна! — прадстаўляецца несур'ёзным, ірацыянальным, няісным. Ствараецца адпаведная грамадская думка, дыферэнцыяцыя: каго можна забіць і пакрыўдзіць, а каго не. Між тым якраз існаванне кожнага чалавека — ёсць падстава і месца для рэальнае роўнасці ўсіх. Прыярытэты могуць быць у здольнасцях, уладзе, правах, выгодах, але не ў існаванні. Яно — першаснае адносна ўсяго астатняга. Разуменне Дон Кіхота як рэальнага чалавека, прызнанне за ім гэтага права — на існаванне — вык-

лючае ўсялякую легендарнасць і містыку з ягоных праўдаборчых памкненняў, якія ў выніку могуць разглядацца ў адной маральнай плоскасці з прынцыпамі нашага сучасніка.

Рэалістычная маральнасць у яе агульных тэзісах не дзеліцца па вяках, народах і дзяржавах. Яна адзіная і агульная. Яе працяг — рацыянальная палітыка і рацыянальная літаратура. Проза Сартра — абсалютнае люстэрка, няскрыўленае і незахуканае. Ёсць тое, што ёсць. Індывідуальнасці аўтара ў гэтых творах не больш, чым у Венеры Мілоскай. Сітуацыі змадэляваныя так, каб іх можна было адначасова разглядаць з усіх бакоў. Напрыклад, у апавяданні «Мур».

Апошняя ноч перад расстрэлам, трое смяротнікаў у адной камеры. Адзін з іх — «я», Пабла, бачу яго (сябе) з сярэдзіны. Другі — ён, Том, такі самы, як «я», бачу яго звонку. Трэці — зусім не такі, як «я», хлопчык Хуан. Як праўляецца ў кожным з нас чаканне і набліжэнне смерці? За гэтым назірае чацвёрты, доктар-белгіец. Ён не прыгавораны да расстрэлу і прысутнічае тут з цікаўнасці. Сам Сартр — адсутнічае, ён прапануе сваё люстэрка чытачу. І так у кожным апавяданні.

Я думаю: ці ж не самае большае і заповітнае, чаго можа чакаць чытач ад пісьменніка, дык гэта свайго ўласнага дзённіка, які сам ён з тых ці іншых прычын не вёў і ў якім бы зусім адкрыта, без намёкаў і ўмоўнасцяў было б сказана пра каханне і смерць, уцеху і страх, пра патаемныя мроі, — так знаёмыя яму, чытачу, не па кнігах? І Сартр, бадай, стварыў такі універсальны дзённік. Магчыма, таму фрагменты, у якіх ён кажа пра забойства, апісвае труп, вар'яцтва ці педэрастыю, — цалкам пазбаўленыя агіды, жаху ці асалоды. Аўтар са сваімі эмоцыямі адсутнічае, і эмацыйна гэтыя фрагменты ўспрымаюцца, як, скажам, сцена ўкладкі асфальту ці апісанне банкаўскіх аперацый. Пісьменнікава справа — пісаць. А справа чытача — даваць ацэнку, абуджаць у сабе эмоцыі, задумвацца над праявамі рэальнага жыцця, добра, зла, смерці.

Паміраць ненатуральна. І таму проза Сартра — далёка не жыццесцвярджальная. Але я прымаю яе да ведама. Гэтаксама як прымаю да ведама смерць блізкіх і непазбежнасць свайго ўласнай смерці. Я не павінен баяцца смерці,

штохвілінна, штодзённа раздзімаючы ў сабе яе пагрозу. Гэта ірацыянальна. Ірацыянальны гэты надрыўны шаманскі антураж смерці, гэтае невыноснае выццё пахавальных труб, гэтыя муляжныя вянкi з чорнымі стужкамі, гэтыя галашэнні, гэтая паніка ў душы... Колькі такой маральнай наркаманіі, якая затлумляе чалавеку цвярозае бачанне свайго жыццёвага шляху і часам да смерці не дае ясным вокам ацаніць сябе, свае творчыя магчымасці, знайсці сваё месца!.. Не. Натуральная смерць — натуральная. Як і натуральныя (прыродныя) пакуты, скажам, родавыя. Ніколі не блытаць іх з ненатуральнымі, прычыненымі чалавеку чалавекам з нейкімі намерамі — гэта і значыць ніколі і ні ў чым не апраўдваць апошнія.

Было б глупствам сцвярджаць, што ніхто з нас ніколі не думаў пра ўласную смерць, не ўзненавіджаў раптам усё чалавецтва, не перажываў эратычных спакусаў, не меў псіхічных комплексаў... бадай што, не існаваў. Іншая рэч, што нашая літаратура, пазбягаючы ўсяго гэтага і будучы праз тое пераважна ідэалістычнай, не рабілася люстэркам жыцця. Пісьменнік і чытач, напрыклад, жывучы ў горадзе, вялі між сабою размову пра вёску, жывучы ў міры, размаўлялі пра вайну, аніак не дапускаючы гаворкі пра тое, што ім абодвум аднолькава баліць, пра сваё рэальнае існаванне. Я ўжо не кажу пра ідэалогію. У французскага пісьменніка, вядома, большы досвед адносна магчымасці трапіць у ідэалагічную пастку, чым у нашага, беларускага. Мы гэта давялі верным служэннем тыраніі і застою, яны гэта давялі тым, што мы толькі цяпер адкрываем іхнія кнігі — Камю ў 1986 годзе і вось цяпер — Сартра.

Такое ўражанне, што самая плоць гэтай прозы працівіцца беларускай мове. Але працівіцца не плоць і не мова, а стэрэатып «прозы па-беларуску». Беларускаму перакладчыку Сартра цяжэй, чым рускаму ці польскаму. Бо на Беларусі яшчэ няма глебы — экзістэнцыяльнага мыслення, якое непазбежна спараджаецца горадам, калі ён становіцца заканадаўцам у нацыянальнай культуры. Беларуская проза яшчэ добра не ведае межаў чалавечнасці і бесчалавечнасці, калі яна апісвае сучаснае жыццё, у якім гэтыя межы праступаюць дастаткова выразна. Беларуская проза — гэта яшчэ пераважна адаптаванае люстэрка рэальнасці. І пера-

кладчыку даводзіцца шукаць у мове не адэкватную сутнасць, а сутнасць, якая яшчэ не выражана беларускім словам, хоць і знаёмая чытачу не па кнігах. Напрыклад, псіхалагічны стан хлопчыка, якога спакушае педэраст. Ці — самаадчуванне чалавека, які адчайўся ў адзіноце і няздатны сцвердзіць сябе ў шматлюдным абыякавым горадзе, дайшоў да рэальнага чалавеканенавісніцтва. Ці хоць бы — усю гаму пачуццяў антысеміта: ад юначай бравады да сталае нянавісці.

Усе гэтыя сутнасці касмапалітычныя. А касмапалітызм, у сваю чаргу, — гэта стан спасцігнутае нацыянальнае сутнасці, калі яна ўжо не ўяўляецца містычнай, здольнай весці на барыкады ці ператварыць чалавека ў здрадніка, калі яна — дадзенасць, праз якую дзіця праходзіць усе стадый маральнае эвалюцыі і беларус вырастае ў чалавека. Аніяк нельга адразу ўскочыць на гэтую пляцоўку ўсеагульнае маральнасці. Гэтаксама нельга адразу нарадзіцца, не прайшоўшы праз усе стадый ўнутрыўлонневага развіцця. Ад любой мэты нас аддзяляе шлях да мэты. І дарма нехта блытае нацыянальнага нігіліста, які ідзе ў адваротным кірунку, з касмапалітам, які ўжо прайшоў свой шлях. Вось жа няма ніякага парадоксу, што касмапаліт Сартр піша па-французску, жыве ў Францыі, усведамляе сябе французам і патрыётам Францыі, якога ўсё жыццё хвалюе праблема Эльзас-Латарынгіі. Касмапаліт-патрыёт — гэта рэалістычны патрыёт, а не бязмежна крыўдлівы містык, схільны да шаленства пры выглядзе нацыянальных сімвалаў, але не здатны хоць што-небудзь практычна даць сваёй Бацькаўшчыне...

Гэтак міжволі плынь маіх развагаў пра Сартра і ягоныя творы схіляецца ў рэчышча публіцыстыкі. А магчыма, гэтакі зыход цалкам заканамерны, і пісьменнік — прыхільнік ангажаванае літаратуры, якая непасрэдна звязаная з рэальным жыццём, — гэты пісьменнік дасягнуў свае мэты.

Пра Сартра кажуць, што ён — пачвара; ён выцягвае на белы свет увесь бруд з дна чалавечае душы! Гэта няпраўда. Бо гэта якраз містычны погляд і шаманская ацэнка. Што да броду, дык вычышчаць душы трэба абавязкова.

Сяргей Дубавец

МУР

АПАВЯДАННІ

Вользе Казакевіч

МУР

Нас заштурхнулі ў вялікі белы пакой, і я адразу заміргаў ад яркага святла, якое ўдарыла ў вочы. Потым я ўбачыў стол і за ім — чатырох тыпаў у цывільным, якія разглядалі паперы. У дальнім куце гуртам таўкліся іншыя вязні, мы прайшлі праз увесь пакой і сталі побач. Многіх я ведаў, іншыя былі, напэўна, замежнікі. Двое, што стаялі бліжэй да мяне, былі вельмі падобныя: абодва бялявыя і круглагаловыя — мусіць, французы. Меншы ўвесь час падцягваў штаны: відаць, нерваваўся.

Працэдура цягнулася амаль тры гадзіны; я зусім ачмурэў, у галаве не было ніякае думкі, але ў пакоі было цёпла, і ўвогуле мне гэта падабалася: за апошнія суткі мы добра пападрыжалі на холадзе. Наглядчыкі аднаго за адным падводзілі арыштаваных да стала. Чацвёрта ў цывільным пыталіся ў іх імя і прафесію. Найчасцей яны гэтым і абмяжоўваліся, але зрэдку сяму-таму задавалі яшчэ адно нейкае пытанне, накшталт: «Прымаў удзел у сабатажы паставак узбраенняў?» Альбо: «Дзе быў дзевятага раніцай і чым займаўся?» Адказаў яны не слухалі, прынамсі, такі ў іх быў выгляд: пэўны час яны моўчкі глядзелі некуды перад сабой і потым пачыналі пісаць. У Тома яны спыталі, ці праўда, што ён быў у Інтэрнацыянальнай брыгадзе; адмаўляцца не мела сэнсу — пры арышце ў яго знайшлі дакументы ў куртцы. У Хуана яны нічога не запыталіся, але калі ён назваў сваё імя, доўга нешта пісалі.

— Гэта мой брат Хасэ — анархіст,— сказаў Ху-

ан.— Але ж вы ведаеце, яго тут цяпер няма. А я — беспартыйны, я ніколі не займаўся палітыкай.

Яны не адказалі. Хуан сказаў зноў:

— Я нічога не зрабіў. Я не хачу плаціць за іншых.

Вусны ў яго дрыжалі. Наглядчык загадаў яму змоўкнуць і павёў за сабой. Настала мая чарга.

— Вас завуць Пабла Іб'ета?

Я сказаў: «Так».

Тып зірнуў у свае паперы і запытаўся:

— Дзе Рэйман Грыс?

— Не ведаю.

— З шостага па дзевятнацатае вы хавалі яго ў сябе.

— Не.

Паўны час яны пісалі, і потым наглядчыкі вывелі мяне ў калідор. Том і Хуан чакалі мяне там пад аховай двух іншых наглядчыкаў. Мы рушылі. Том запытаўся ў аднаго наглядчыка:

— Ну і што?

— Што? — перапытаў наглядчык.

— Гэта быў допыт ці прысуд?

— Прысуд, — сказаў наглядчык.

— І што ж яны з намі зрабяць?

Наглядчык суха адказаў:

— Вырак вам паведамяць у камеры.

Зрэшты, тое, што служыла нам камерай, быў звычайны пакой у сутарэнні шпіталя. Ад пастаяннай пройма тут стаяў жудасны холад, і ўсю ноч напярэдадні мы прадрыжалі. Праўда, і ўдзень лепей не стала. Пяць дзён да гэтага я правёў у карцэры тутэйшага арцыбіскупства — гэта было нешта накшталт каменнага меху, пабудаванага, мусіць, яшчэ у сярэднявеччы: вязняў было шмат, а месца — вобмаль, вось іх і рассоўвалі дзе давядзецца. Я не вельмі сумаваў па сваім карцэры, бо

хоць і не пакутаваў там ад холаду, але ўсё-такі быў адзін, а гэта ўрэшце заўсёды пачынае раздражняць. У сутарэнні ў мяне была кампанія. Хуан увесь час маўчаў: яму было страшна, дый ён быў яшчэ малады, каб мець права на сваё слова. Затое ўжо Том быў гаварун, якіх мала, і, апроч таго, ён выдатна ведаў іспанскую мову.

У сутарэнні стаяла лава і было чатыры матрацы. Калі нас прывялі, мы селі і пачалі моўчкі чакаць. Першы маўчанне парушыў Том.

— Па-мойму, нам капцы, — сказаў ён.

— У мяне таксама такое ўражанне, — сказаў я, — але малому, па-мойму, яны нічога не зробіць.

— У чым жа яны могуць яго абвінаваціць, — сказаў Том. — Ён усяго толькі брат змагара, і ўсё.

Я зірнуў на Хуана: той, здаецца, нічога не чуў. Том загаварыў зноў:

— Ведаеш, што яны вычвараюць у Сарагосе? Кладуць хлопцаў на дарогу і душаць іх грузавікамі. Нам гэта расказваў адзін мараканец, дэзерцір. Яны кажучь, гэта — каб эканоміць прыпасы.

— Але гэта не эканоміць паліва, — сказаў я.

Я злаваўся на Тома: ён не павінен быў пачынаць гэтай гаворкі.

— А па ўзбочыне тым часам прагульваюцца афіцэры, — не сунімаўся ён, — якія глядзяць на ўсё, сунуўшы рукі ў кішэні і пыхкаючы цыгаркай. І што ты думаеш, яны дабіваюць гэтых небаракаў? Чорта лысага! Яны пакідаюць іх енчыць. Часам цэлую гадзіну. Мараканец казаў, што першы раз ледзь не звнітаваў.

— Не думаю, каб яны рабілі тут тое самае, — сказаў я. — Хіба што ў іх сапраўды не стае прыпасаў.

Дзённае святло сачылася праз чатыры маленькія акенцы і круглую адтуліну ў левым куце столі. Раней яна накрывалася люкам і прызначалася, каб згружаць

у сугарэнне вугаль. Пад ёй і цяпер ляжала вялікая куча вугальнага друзу, якім апальваліся памяшканні ў шпіталі; але з пачаткам вайны хворых эвакуіравалі, і вугаль застаўся без ужытку; часам на яго ліў дождж, бо люк за паспехам на месца не паклалі, і цяпер на нас у дзірку глядзела неба.

Тома пачала прабіраць дрыготка.

— Трасца іх матары, мяне ўжо ўсяго калоціць,— сказаў ён,— зноў пачынаецца.

Ён устаў і пачаў рабіць гімнастыку. Пры кожным руху кашуля на ім расхіналася і агаляла белыя і валасатыя грудзі. Ён выпрастаўся на спіне і, задраўшы дагары ногі, пачаў рабіць «нажніцы»: я бачыў, як дрыжаць яго тоўстыя клубы. Том быў хлопец каржакаваты, але тлушчу ў яго было ўсё-ткі шмат. Я ўявіў, як неўзабаве гэтую мяккую плоць, нібы масла, прашыюць штых або куля. Напэўна, каб ён быў худы, гэта не зрабіла б на мяне такога ўражання.

Мне было не тое каб холадна, але я не адчуваў ужо ні плечаў, ні рук. Часам у мяне раптам узнікала пачуццё, быццам нечага не хапае, і я пачынаў шукаць куртку, але потым прыгадваў, што яны мне яе не вярнулі. Гэта было даволі прыкра. Яны забралі ў нас адзенне, каб аддаць яго сваім салдатам, а нас пакінулі ў адных кашулях ды выдалі кожнаму тыя палатняныя штаны, у якіх хворыя ў шпіталі ходзяць толькі ў самы разгар лета. Нарэшце Том устаў і, цяжка дыхаючы, сеў побач са мной.

— Сагрэўся?

— Ды не, трасца іх матары. Стаміўся толькі.

Каля восьмай гадзіны вечара ў камеру ўвайшлі маёр і два фалангісты. У руцэ маёр трымаў аркуш паперы. Ён спытаў у наглядчыка:

— Як завуць гэтых трох?

— Стайнбак, Іб'ета і Мірбал,— сказаў наглядчык. Маёр надзеў акуляры і зірнуў у свой спіс:

— Стайнбак... Стайнбак... Ага, вось. Вы асуджаны на смерць. Заўтра раніцай вас расстраляюць.

Ён зноў зірнуў на паперу.

— І вас двух таксама,— сказаў ён.

— Гэтага не можа быць,— сказаў Хуан.— Мяне не могуць...

Маёр зірнуў на яго здзіўлена.

— Вас як завуць?

— Хуан Мірбал,— сказаў той.

— Усё правільна, вось — тут вашае прозвішча,— сказаў маёр,— вы асуджаны на смерць.

— Я нічога не зрабіў,— сказаў Хуан.

Маёр паціснуў плячыма і павярнуўся да нас з Томам.

— Вы баскі?

— Сярод нас няма баскаў.

Выгляд у яго быў расчараваны.

— А мне казалі, што ёсць трое баскаў... Урэшце, што я — павінен ганяцца за імі! Дык вам, натуральна, свясчэннік не спатрэбіцца?

Мы нават не адказалі. Ён сказаў:

— Хутка да вас прыйдзе адзін бельгійскі лекар. У яго ёсць дазвол правесці гэтую ноч з вамі.

Падняўшы руку да скроні, ён развітаўся і выйшаў.

— Ну, што я табе казаў,— прамовіў Том.— Вясельля справункі.

— Ужо ж,— сказаў я,— але тое, што яны так з малым,— гэта свінства.

Я сказаў гэта, каб быць справядлівым, хоць малога і не любіў. У яго быў занадта далікатны, амаль дзявочы твар, які цяпер ад пакуты і жаху скрывіўся так, што ўсе рысы яго перакроіліся да неназнавальнага. Тры дні назад гэта была прыгожая, саладжавая лялька, некаторым гэта падабаецца, але цяпер ён нагадваў хутчэй старую раскудзеленую анучу, і я падумаў, што ён ніколі ўжо не будзе зноў малады, нават калі яго

і адпусцяць. Можа, яго сапраўды няблага было б пашкадаваць, але шкадаванне ў мяне заўжды выклікала агіду, і глядзець на яго мне было, праўду кажучы, брыдка.

Ён болей нічога не прамаўляў і ўвесь разам сшарэў: і твар, і рукі ў яго зрабіліся зусім шэрыя. Ён сеў і ўтаропіўся ў дол круглымі вачыма. Том быў заўсёды добры хлопец, ён хацеў узяць яго за руку, але малы рэзка вырваўся і скурчыў грымасу.

— Пакінь яго, — ціха сказаў я, — ты ж бачыш, ён ужо гатовы зарумзаць.

Том нехаця падпарадкаваўся. Але яму ўсё-ткі хацелася супакойць малога: гэта яго заняло б і дапамагло адцягнуць увагу ад думак пра самога сябе. А мяне гэта раздражняла: раней я ніколі не думаў пра смерць, у мяне проста не было такога выпадку, і вось цяпер выпадак надарыўся, апроч гэтага, думаць больш не было пра што.

Том раптам сказаў:

— А табе выпадала каго-небудзь прыстукнуць?

Я не адказаў. Ён узяўся распавядаць, што з пачатку жніўня прыстукнуў ужо шасцярых; ён не ўсведамляў сабе нашага сапраўднага становішча, і я выдатна бачыў, што ён проста *не хоча* яго ўсведамляць. Ды я і сам яшчэ не мог усяго як след уцяміць, я пытаўся ў сябе, ці многа давядзецца пакутаваць, я думаў пра кулі, уяўляў сабе іх пякучы град, што працінаў маё цела. Але ўсё гэта не ўмяшчалася ў межы нармальнага пытання. Зрэшты, я быў спакойны: каб усё ўразумець, у нас наперадзе цэлая ноч. Нарэшце Том змоўк, я скоса зірнуў на яго краем вока і ўбачыў, што ён таксама ўвесь шэры, выгляд у яго быў мізэрны, і я падумаў: «Пачынаецца». Было ўжо амаль зусім цёмна, праз акенцы ў камеру сачылася бруднае, цьмянае святло, і куча вугальнага друзу пад небам вымалёўвалася вя-

лізнаю чорнаю плямай. Праз адтуліну ў столі я ўбачыў зорку: ноч мелася быць чыстая і марозная.

Дзверы адчыніліся, і ў пакой увайшлі два наглядчыкі. З-за спіны ў іх узнік нейкі бялявы чалавек у бельгійскай уніформе. Ён прывітаўся.

— Я доктар,— сказаў ён.— У мяне ёсць дазвол пабыць у гэтых цяжкіх абставінах побач з вамі.

У яго быў прыемны і ветлівы голас. Я сказаў яму:

— Што вы будзеце тут рабіць?

— Я ўвесь у вашым распараджэнні. Я пастараюся зрабіць усё магчымае, каб гэтыя некалькі гадзін былі вам менш цяжкія.

— Чаму вы прыйшлі менавіта да нас? Здаецца, тут хапае народу, увесь шпіталь напакаваны бітком.

— Мяне сюды прыслалі,— сказаў ён нейкім няўпэўненым голасам і адразу дадаў: — О, можа, вам хоцацца запаліць? У мяне ёсць цыгарэты і нават цыгары.

Ён працягнуў нам пачак англійскіх цыгарэт і некалькі гаванскіх цыгар, але мы адмовіліся. Я зірнуў яму ў вочы, і гэта яго, здаецца, збянтэжыла. Я сказаў:

— Вы прыйшлі сюды не дзеля спагады. Дарэчы, я вас ведаю. У той дзень, як мяне арыштавалі, я бачыў вас з фашыстамі — вы стаялі на дварэ каля кашараў.

Я хацеў быў сказаць нешта яшчэ, але раптам са мной штосьці здарылася, я нават здзівіўся: прысутнасць гэтага лекара неяк адразу зусім перастала мяне цікавіць. Звычайна, калі я лаўлю на чымсьці чалавека, я проста так яго ўжо не адпускаю. А тут — ахвота гаварыць мяне абсалютна пакінула; я адно паціснуў плячыма і адварнуўся. Праз нейкі час я зноў павярнуў галаву: лекар зацікаўлена глядзеў на мяне. Наглядчыкі паселі на матрацы. Пэдра, доўгі і худы, сядзеў, склаўшы рукі, і круціў вялікімі пальцамі, другі, каб прагнаць сон, час ад часу матляў галавой.

— Можа, прынесці святло? — раптам спытаў Пэдра ў доктара.

Той кіўнуў: розумам ён, відаць, вызначаўся не бoley чым бот, хоць, напэўна, быў і не злы. Мяркуючы па яго халодных блакітных вачах галоўнай яго заганай быў недахоп уяўлення. Пэдра выйшаў і вярнуўся з газніцай, якую паставіў на краю лавы. Свяціла яна кепска, але гэта было лепш, чым нічога: мінулую ноч мы праседзелі ў поўнай цемры. Я доўга глядзеў на светлае кола, намалёванае лямпай на столі. Я быў нібыта ў здранцвенні. І потым, раптам, як быццам прачнуўся, светлае кола знікла, і я адчуў, як на мяне навальваецца страшэнны цяжар. Не, гэта была не думка пра смерць і не страх: гэтаму не было назвы. У мяне раптам запякло ў сківіцах, чэрап пачаў расколвацца.

Але я схамянуўся і зірнуў на двух сваіх прыцеляў. Том абхапіў голаў рукамі, і я мог бачыць толькі яго тлусты і белы карак. З Хуанам было зусім кепска: ніжняя сківіца ў яго адвісла, ноздры дрыжалі. Доктар падышоў да яго і, нібыта каб падбадзёрыць, паклаў руку на плячо, але вочы ў яго былі такія ж халодныя. Я заўважыў, як бельгіец спрытна апусціў руку і ўзяў Хуана за запясце. Той паставіўся да гэтага абсалютна абыякава. Нібы незнарок бельгіец сціснуў запясце трыма пальцамі, крыху адступіў і павярнуўся да мяне спінай. Я адхіліўся трохкі назад і ўбачыў, як ён выняў з кішэні гадзіннік і пэўны час, не выпускаючы запястя, пазіраў на яго. Нарэшце ён адпусціў вялую нежывую руку малога і адышоў. Пэўны час ён стаяў, абaperшыся спінаю аб сцяну, і потым, нібыта раптам прыгадаўшы нешта вельмі важнае, што трэба неадкладна занатаваць, выняў блакнот і запісаў у ім колькі радкоў. «Поскудзь,— са злосцю падумаў я,— няхай толькі паспрабуе памацаць мне пульс, адразу дастане ў паганую пысу».

Ён не падыходзіў, але я адчуў, што ён глядзіць на

мяне. Я падняў галаву і зірнуў яму ў твар. Тады ён сказаў нейкім невыразным голасам:

— Вам не здаецца, што тут можна азглець?

Відаць, яму было холадна: ён быў увесь шызы.

— Мне не холадна, — адказаў я.

Ён па-ранейшаму глядзеў на мяне жорсткімі вачыма. І раптам я зразумеў — я падняў рукі да твару і адчуў, што ён у мяне ўвесь мокры. Седзячы ў гэтым склепе, у разгар зімы, на самым скразняку, я сплываў потам. Я правёў пальцамі па валасах: яны склеіліся ад ліпкай вільгаці; тады я заўважыў, што кашуля на мне таксама прамокла і прыстала да цела: з мяне цякло ўжо, прынамсі, гадзіну, а я нічога не адчуваў. Але ад гэтага бельгійскага парсюка нічога не ўнікла, гэты паскуднік заўважыў, што па шчоках у мяне паўзуць потныя кроплі, і, відаць, падумаў: гэта праява крайняй паталагічнай прыгнечанасці; вядома, ён адчуваў сябе нармальна, ён мог ганарыцца гэтым — яму было холадна. Я хацеў устаць і набіць яму пысу, але ледзь прызняўся, як сорам і злосць адразу зніклі, і я зноў абыякава апусціўся на лаву.

Я абмежаваўся тым, што абцёр шыю насоўкаю. Цяпер я адчуваў, як ад мяне жудасна тхне потам, што цячэ з валасоў на патыліцу. Гэта было непрыемна. Але хутка я кінуў абцірацца, занятак быў цалкам дарэмны: насоўку ўжо можна было выкручваць, а пот усё ліў і ліў. Ногі і зад былі таксама мокрыя, штаны прыліпалі да лавы.

Раптам загаварыў Хуан:

— Вы медык?

— Але, — сказаў бельгіец.

— Скажыце, пакутуюць... доўга?

— О! Калі?.. Ды не, — сказаў бельгіец бацькоўскім голасам, — усё вельмі хутка.

Ён казаў гэта так, нібы супакойваў хворага, які заплаціў яму грошы.

— Але я... мне казалі... што часта прыходзіцца страляць другі раз.

— Часам бывае, — сказаў бельгіец, ківаючы галавой. — Здараецца, што першы залп не закранае ніякага жыццёва важнага органа.

— Значыць, ім прыйдзеца зноў зараджаць і зноў цэліцца?

Хуан задумаўся і сказаў хрыплым голасам:

— Гэта так доўга!

Ён вельмі баяўся болю і ўвесь час толькі і думаў пра боль: яго ўзросту гэта ўласціва. Я ж пра гэта амаль не думаў, пацець мяне прымушала зусім не боязь пакуты.

Я ўстаў і прайшоўся да вугальнай кучы. Том здрыгануўся і зірнуў на мяне нібыта з нянавісцю: я яго раздражняў — у мяне рыпелі падэшвы. Неба было цудоўнае, ніводнага водбліску не пранікала ў гэты змрочны закутак, толькі над самай маёй галавой свяціўся Вялікі Воз. Але цяпер усё было не так, як раней: заўчора, седзячы ў арцыбіскупскім карцэры, я таксама глядзеў на вялікі кавалак неба, які быў відзён за акном, і кожная гадзіна прыносіла новы ўспамін. Раніцай, калі неба было ахінутае сакавітым празрыстым блакітам, мне прыгадваўся пляж на ўзбярэжжы Атлантыкі, апоўдні, калі ў акно зазірала сонца, я ўспамінаў пра бар у Севілі, дзе піў віно і закусваў хамсою з аліўкамі, а надвечоркам, калі карцэр апускаўся ў сутонне, думаў пра змрочны цень, які пакрываў палавіну арэны, калі другая ўся зіхацела пад сонцам: было балюча і сумна бачыць усе гэтыя зямныя выявы адбітымі толькі на небе. Але цяпер, колькі я ні глядзеў на неба, яно не выклікала ў мяне ніякіх успамінаў. І памойму, так было нават лепш. Я адышоў і сеў побач з Томам. Доўга панавала цішыня.

Потым, амаль шэптам, загаварыў Том. Ён павінен быў гаварыць, бо іначай не мог разабрацца ў сваіх дум-

ках. Па-мойму, ён гаварыў са мной, хоць на мяне не глядзеў. Яму было страшна ўбачыць мяне такога — шэрага, аблітага потам: мы абодва былі падобныя, і зірнуць адзін на аднаго нам было горш, чым паглядзецца ў люстра. Ён пазіраў на бельгійца — на таго, хто жыў.

— Ты разумееш, — казаў ён, — га? Я гэтага не разумею.

Я таксама загаварыў ціхім голасам. Я глядзеў на бельгійца.

— Што? Пра што ты гаворыш?

— Заўтра з намі адбудзецца такое, чаго я няздольны ўразумець.

Ад Тома шоў нейкі дзіўны пах. Мне здалася, што я зрабіўся болей чуйны да пахаў, чым гэта было раней. Я крыва ўсміхнуўся:

— Хутка ўразумееш.

— Не, гэта незразумела, — упарта прамовіў ён. — Вядома, я не збіраюся распускаць нюні, але ж трэба, прынамсі, ведаць... Слухай, значыць, нас выведуць на двор. Перад намі выстраяцца некалькі тыпаў. Колькі іх будзе?

— Не ведаю. Можа, пяць ці восем. Не болей.

— Ну, добра. Няхай будзе восем. Ім крыкнуць: «На плячо!» — і я ўбачу, як на мяне ўтаропяцца восем стрэльбаў. Мне, напэўна, захочацца ўвайсці ў мур, я ўсім цяжарам навалюся на яго спінай, а ён не падасца, як у кашмарным сне. Я ўсё гэта выдатна ўяўляю. О, каб ты ведаў, як я гэта выдатна ўяўляю.

— Супакойся! — сказаў я. — Я гэта таксама ўяўляю.

— Напэўна, гэта жудасны боль. Ведаеш, яны цяляцца ў рот і ў вочы, каб болей знявечыць, — са злосцю сказаў ён. — Я ўжо адчуваю раны, ужо целую гадзіну мне ўсё баліць: галава, шыя. Гэта яшчэ не той, не са-

праўдны боль, гэта горай: гэта боль, які я адчую заўтра. Але што будзе потым?

Я выдатна разумеў, што ён мае на ўвазе, але не хацеў паказваць выгляду. І боль я таксама адчуваў — ва ўсім целе, нібыта пасечаным безліччу маленькіх ранак. Да гэтага немагчыма было прызвычаіцца, але тут мы з Томам былі падобныя, болю я не надаваў значэння.

— Потым? — груба сказаў я. — Потым стапоршчышся, братка.

Ён пачаў гутарыць сам з сабой, ён не зводзіў вачэй з бельгійца. Той, здаецца, яго не слухаў. Я ведаў, на што ён прыйшоў сюды; тое, што мы думаем, яго не цікавіла, ён прыйшоў паглядзець на нашыя целы — на целы, якія б'юцца ў агоніі яшчэ пры жыцці.

— Гэта як у кашмарным сне, — казаў Том. — Хочаш сабе ўявіць, і ўвесь час такое ўражанне, што вось — зараз уразумееш, а яно потым — раз! — і выслізгае, унікае з-пад самага носа, і зноў — нічога. Я кажу сабе: потым ужо нічога не будзе. Але не разумею, што гэта значыць. Часам я падыходжу, здаецца, ужо зусім блізка... а яно зноў унікае, і я пачынаю думаць пра стрэлы, пра кулі, пра боль. Я матэрыяліст, клянуся табе; я яшчэ не вар'яцею. Але нешта тут не так. Я бачу свой труп: гэта зусім не цяжка, але ж гэта я яго бачу, *маімі* вачыма. І ўсё-такі мне трэба нарэшце прымусіць сябе ўявіць... уявіць, што пасля нічога не будзе, я нічога не ўбачу і нічога не буду чуць, а свет застанецца — для іншых. Мы не створаны, каб падумаць такое, Пабла. Можаш мне паверыць: мне ўжо выпадала не спаць цэлую ноч, чакаючы нечага невядомага. Але гэта — гэта ні на што не падобна: яно заўжды падкрадаецца ззаду, Пабла, і мы няздольныя да гэтага падрыхтавацца.

— Заткніся, — сказаў я яму, — можа, паклікаць табе духоўніка?

Ён не адказаў. Я ўжо заўважыў, што яго ўвесь час цягне састроіць з сябе прарока і вымаўляць маё імя — Пабла! — нейкім знямелым голасам. Мне гэта не надта падабалася; але, здаецца, усе ірландцы такія. Я цьмяна адчуваў, што ад яго пахне мачой. Шчыра кажучы, у мяне ніколі не было да Тома вялікай сімпатыі, і я не бачыў, чаму толькі праз тое, што мы памірацьмем разам, я павінен яе адчуваць больш. Ёсць хлопцы, з якімі ўсё, мусіць, было б іначай. З Рэйманам Грысам, напрыклад. Але побач з Хуанам і Томам я адчуваў сябе даволі самотна. Зрэшты, па-мойму, гэта было і лепш: з Рэйманам я, можа, яшчэ расчуліўся б. А тут я быў непакісна цвёрды і хацеў заставацца такім да канца.

Том па-ранейшаму комчыў словы, нібы ў забыцці. Ён гаварыў, вядома, каб не даць сабе думаць. Вакол яго ўжо нясцерпна пахла мачой, як вакол нейкай бабы, што хварэе на нетрыманне. Вядома, я падзяляў яго думкі, я і сам мог бы сказаць усё, што казаў ён: паміраць — гэта ненатуральна. І з той хвіліны, як мне наканавана было памерці, нішто ўжо не здавалася мне натуральным, ні гэтая куча друзу, ні лава, ні паскудная Пэдрава пыса. Але мне было непрыемна думаць пра тое, пра што думаў Том. І я выдатна ведаў, што ўсю ноч, кожныя пяць хвілін, мы зноў і зноў будзем адначасова думаць пра тое самае і будзем пацець і дрыжаць адначасова. Я зірнуў на яго, і ўпершыню мяне ўразіла яго аблічча: на ім адбілася смерць. Гэта ўзяло мяне за жывое: вось ужо цэлыя суткі я жыў побач з Томам, я слухаў яго, гаварыў з ім і ведаў, што ў нас няма нічога агульнага. А цяпер — мы былі падобныя, як два браты-блізняты, і толькі таму, што мусілі памерці разам. Не глядзячы на мяне, Том узяў мяне за руку:

— Пабла, я пытаюся ў сябе... я пытаюся, ці праўда, што пасля — знікаеш навечна.

Я выслабаніў руку і сказаў:

— Зірні сабе пад ногі, свінтух.

Паміж ног у яго была лужына, з калашын па штанах цяклі брудныя кроплі.

— Што гэта? — збянтэжана сказаў ён.

— Ты насцаў у штаны, — сказаў я яму.

— Няпраўда, — гняўліва сказаў Том, — я не сцаў, я нічога не адчуваю.

Падышоў бельгіец. Ён запытаўся з ілжывай спагадаю:

— Вам дзе-небудзь баліць?

Том не адказаў. Бельгіец моўчкі зірнуў на лужыну.

— Я не ведаю, што гэта, — сказаў Том зацкаваным, раз'юшаным голасам, — але мне не страшна. Я клянусь вам, мне не страшна.

Бельгіец не адказаў. Том устаў, адышоў у кут і памачыўся. Потым ён вярнуўся, па дарозе зашпільваючы прарэх, сеў і больш не прамовіў ні слова. Бельгіец нешта пісаў у блакноце.

Мы ўтрох глядзелі на яго, бо ён быў — жывы. Усе яго рухі, усе клопаты — усё гэта было жывое; ён тросся ад коладу ў гэтым склепе, як мусіў бы трэсціся любы жывы чалавек; у яго было добра наэтае, паслухмянае яму цела. А мы — мы ўжо не адчувалі сваіх цел, ва ўсякім выпадку, калі і адчувалі, то ўжо зусім не так, як адчуваў ён. Мне рупіла памацаць сабе штаны паміж ног, але я не адважваўся; я глядзеў на бельгіяца, які сядзеў, абaperшыся локцямі на калені, — ён быў гаспадар сваім мышцам, ён мог думаць пра заўтра. А мы — мы былі адно бяскроўныя цені; мы глядзелі на яго і, як ваўкалакі, смакталі вачыма яго жыццё.

Урэшце бельгіец падышоў да малога Хуана. Ці ён хацеў памацаць яму патыліцу дзеля нейкай сваёй прафесійнай цікавасці, ці проста паддаўся спагадзе? Калі гэта была спагада, то яна прачнулася ў ім першы

і адзіны раз за ўсю ноч. Ён ласкава правёў малому рукой па галаве і патыліцы. Хуан моўчкі глядзеў, як той яго гладзіць, не зводзячы з бельгійца вачэй. Потым раптам схапіў яго за руку і неяк дзіўна ўтаропіўся на яе. Ён сціскаў бельгійцаву руку абедзвюма сваімі лапамі, і ад падобнага параўнання глядзець на іх было яшчэ больш непрыемна — яны нагадвалі дзве шэрыя ключні, у якіх ушчамілася пульхная ружовая ручка. Я падазраваў, што зараз адбудзецца, і Том, відаць, падазраваў таксама, але бельгіец прымаў усё гэта за гарачы Хуанаў парыў і толькі па-бацькоўску ўсміхаўся. І тут малы падняў яго ружовую руку да рота і хацеў ужо ўкусіць, але бельгіец паспеў рэзка вырвацца і, спатыкаючыся, адступіў да сцяны. Нейкую секунду ён глядзеў на нас з жахам; мусіць, толькі цяпер ён усвядоміў, што мы — такія самыя людзі. Я зарагатаў — так, што адзін наглядчык нават падскочыў. Другі паранейшаму спаў, вочы ў яго былі шырока расплюшчаныя, і між павекаў былі відны толькі белыя вірлы.

Я адчуваў сябе стомленым і адначасова ўзбуджаным да астатняй ступені. Я не хацеў болей думаць пра тое, што адбудзецца на світанку, не хацеў думаць пра смерць. Гэта не мела ніякага сэнсу — я ўсё роўна натыкаўся паўсюль толькі на словы ці на пустэчу. Але як толькі стараўся падумаць пра нешта іншае, як адразу зноў бачыў рулі, нацэленыя на мяне. Я, мусіць, дваццаць разоў запар перажыў свой расстрэл, і аднойчы мне нават здалася, што ўсё адбываецца наяве: я, відаць, на хвіліну заснуў. Мяне цягнулі да мура, я адбіваўся, я прасіў у іх прабачэння. І потым, як падскочыў, — прачнуўся і адразу зірнуў на бельгійца: я баяўся, што ў сне закрычаў. Але той спакойна гладзіў вусы, ён нічога не заўважыў. Можа быць, каб была такая ахвота, я здолеў бы трохкі паспаць: апошнія двое сутак я не заплюшчыў вачэй і быў зняможаны ўшчэнт. Але мне не хацелася так марна траціць дзве астатнія

гадзіны жыцця: яны прыйшлі б па мяне на світанку, разбудзілі і павялі за сабой, і я, ачмурэлы яшчэ спра-сонку, здырдіўся б, не паспеўшы нават і пікнуць; я не хацеў гэтага, я не хацеў паміраць, як бязглуздае быдла, я хацеў зразумець. Апроч таго, я баяўся, што ў мяне пачнуцца кашмары. Я ўстаў, прайшоўся сюды-туды па пакоі і, каб неяк перамяніць думкі, пачаў прыгадваць, як жыў раней. На мяне нахлынула цэлая хваля бязладных успамінаў. Былі і добрыя, і благія — прынамсі, так я называў іх *раней*. У маёй памяці пралывалі розныя гісторыі, твары. Я зноў убачыў аблічча таго малога novillero, які даведаўся, што жонка падчас la Feria ў Валенсіі наставіла яму рогі, я ўбачыў твар аднаго свайго дзядзькі, твар Рэймана Грыса. Мне прыгадалася, як у 1925 годзе я тры месяцы бадзяўся без працы, як я ледзь не здох з голаду. Я ўспомніў і тую маркотную ноч у Грэнадзе, калі заснуць мне прыйшлося на лаве: я тады не еў ужо тры дні, мяне грызла шалёная роспач, я не хацеў здыхаць. Цяпер я толькі крыва ўсміхнуўся. З якой прагнай упартасцю я ганяўся за шчасцем, за жанчынамі, за свабодай. Навошта было ўсё гэта? Я хацеў вызваліць Іспанію, захапляўся Пі-і-Міргалем, далучыўся да анархістаў, я выступаў з прамовамі на публічных сходах: я ўсё прымаў усур'ёз — так, нібыта я быў бессмяротны.

І вось цяпер у мяне было такое ўражанне, што ўсё жыццё адразу паўстала перада мною, і я падумаў: «Якая ж гэта жудасная хлусня». Яно болей нічога не каштавала, бо цяпер — яно кончылася. Я казаў сабе: як жа я мог вось так — проста шпацыраваць па буль-варах, выскаляцца з нейкімі дзеўкамі, ды я б нават пальцам не варухнуў, каб ведаў, што мне давядзецца вось так паміраць. Усё жыццё было цяпер перада мной, абведзенае рысай, нібы накрытае каўпаком, але ўсё, што было ўсярэдзіне, — было незавершанае. Я пастараўся неяк яго ацаніць. Я вельмі хацеў бы сказаць сабе: гэ-

та было цудоўнае жыццё. Але яму немагчыма было даць ніякай ацэнкі — гэта быў усяго толькі невыразны накід; я ўсё жыццё пражыў, пазычаючы за кошт вечнасці, я нічога тады не разумеў. Але нішто цяпер не выклікала ў мяне шкадавання: можа, у мяне і была цэлая безліч такога, пра што я мог бы пашкадаваць — прыемны смак «Мансанілы» ці мора ўлетку, калі я плаваў у невялікай затоцы непадалёк ад Кадыкса, — але смерць сцерла з усяго гэтага былую прывабнасць.

Раптам бельгійцу прыйшла ў галаву чароўная думка.

— Сябры, — сказаў ён, — я магу — вядома, калі на тое будзе згода вайсковага кіраўніцтва, — перадаць ад вас некалькі слоў ці, можа, які напамінак людзям, якія вас любяць...

Том буркнуў:

— У мяне нікога няма.

Я нічога не адказаў. Том хвіліну счакаў і потым здзіўлена зірнуў на мяне:

— Ты нічога не перадасі Кончы?

— Не.

Мне была непрыемна гэта яго змоўніцкая спагядлівасць, але я быў сам вінаваты: пра Кончу я расказаў мінулаю ноччу, хоць, безумоўна, павінен быў бы стрымацца. Увесь апошні год я пражыў побач з ёй. Яшчэ ўчора я быў гатовы адсекчы сабе руку, каб зноў убачыць яе хоць на хвіліну. Таму я і загаварыў пра яе — гэта было неадольна. А цяпер — цяпер мне зусім не хацелася яе бачыць, я не меў чаго ёй сказаць. Мне нават не хацелася сціснуць яе ў абдымках: маё цела выклікала ў мяне агіду, яно было шэрае і потнае, — і я не ўпэўнены, што не адчуў бы такой самай гідлівасці і да яе. Вядома, Конча будзе плакаць, калі даведаецца пра маю смерць; можа, некалькі месяцаў ёй не будзе хацецца жыць. Але памерці ўсё ж павінен быў я. Я, а не яна. Я ўспомніў яе прыгожыя і пяшчотныя вочы.

Калі яна глядзела на мяне, нейкая частка ад яе пераходзіла мне. Але цяпер я падумаў, што ўсё ўжо скончана: каб яна зірнула на мяне *цяпер*, яе позірк застаўся б у яе ў вачах і нават не дакрануўся б да мяне. Я быў адзін.

Том быў таксама адзін, але ў яго ўсё было іначай. Ён сеў верхі на лаву і ўтаропіўся на яе, скрывіўшы на губах нешта накшталт усмешкі, выгляд у яго быў здзіўлены. Ён працягнуў руку і асцярожна памацаў дрэва, нібыта баяўся штось паламаць, потым адразу жвава адхапіў далонь і здрыгануўся. На месцы Тома я не забаўляўся б мацаннем лавы; усё гэта зноў былі яго ірландскія штучкі, але і мне пачынала здавацца, што ўсе рэчы выглядаюць dziўна: яны зрабіліся меней выразныя, болей кволяя, чым звычайна. Мне досыць было зірнуць на лаву, газніцу, на вугальны друг, каб адразу адчуць, што хутка я мушу памерці. Натуральна, я не мог сабе ясна ўявіць сваю смерць, але я бачыў яе паўсюль: у рэчах, у тым, як яны адступілі і сціпла трымаюцца воддаль, як людзі, што перашэптваюцца каля ложка смяротна хворага сябра. Да *сваёй смерці* — вось да чаго дакрануўся на лаве Том.

І каб цяпер мне, у гэтым стане, паведамілі, што я магу спакойна вярнуцца дамоў, што мне даруюць жыццё, гэта мяне зусім не кранула б, я застаўся б халодны: калі знікае ілюзія, што ты вечны, чакаць колькі гадзін ці колькі гадоў — усё адно. У пэўным сэнсе я да ўсяго цяпер быў абыякавы і адчуваў сябе вельмі спакойна. Але гэта быў страшны спакой — з-за таго, як паводзіла сябе маё цела: я глядзеў праз яго вочы, чуў праз яго вушы, але гэта ўжо быў не я; яно пацела і дрыжала само па сабе, я абсалютна яго не пазнаваў. Каб даведацца, што з ім адбываецца, я мусіў паглядзець на яго, памацаць, нібы гэта было цела чужога, іншага чалавека. Часам я яго яшчэ адчуваў — я адчуваў, як у ім нешта слізгоча і нібы абрынаецца, як гэта бывае

ў самалёце, што зайшоў у піке, ці, іншы раз, пачынаў чуць, як тахкае маё сэрца. Але гэта нічога не мяняла: вонкі з майго цела выходзіў толькі падазроны агідны дух. Найчасцей жа яно маўчала, нібы замірала, і я нічога не адчуваў, апроч няяснага цяжару, быццам на мне было нешта брыдкае, і ў мяне ўзнікала ўражанне, што я прывязаны да вялікага, гіганцкага рабака. У пэўны момант я памацаў штаны і адчуў, што яны наскрозь мокрыя; я не ведаў, ад чаго — ад поту ці ад мачы, але на ўсякі выпадак пайшоў памачыцца на кучу вугалю.

Бельгіец выняў гадзіннік, зірнуў на яго і сказаў:
— Палова на чацвёртую.

Падла! Ён зрабіў гэта, напэўна, знарок. Том падскочыў; мы нават не заўважалі, што час — цячэ; ноч агортвала нас сваёй бясформеннай, змрочнаю масай, а я і не памятаў, што яна пачалася.

Малы Хуан раптам пачаў крычаць. Ён выкручваў рукі, маліў:

— Я не хачу паміраць, я не хачу паміраць!

Ён пачаў кідацца па склепе, ускідваючы рукі ў паветра, потым упаў на матрац і зарыдаў. Том глядзеў на яго згаслымі вачыма і цяпер ужо зусім не хацеў супакойваць. Дый гэта наўрад ці было патрэбна: малы больш за нас рабіў шуму, але пакутаваў меней — ён быў як хворы, якому гарачка дапамагае змагацца з немаччу. Калі ж няма нават гарачкі — гэта намнога горай.

Ён плакаў, і я бачыў, што яму проста шкада сябе; пра смерць ён не думаў. На адно імгненне, усяго на адно імгненне мне захацелася таксама заплакаць і пашкадаваць самога сябе. Але здарылася якраз наадварот: я зірнуў на малога, убачыў яго худыя плечы, што пацепваліся ў плачы, і адчуў, што нічога чалавечага ўва мне больш няма, — я быў няздольны шкадаваць ні другіх, ні сябе. Я сказаў сабе: «Я хачу памерці дастойна».

Том устаў, падышоў пад самую адтуліну ў столі і пачаў пільнаваць дзень. У галаве ў мяне ўпарта круцілася адна думка, я хацеў памерці дастойна і думаў толькі пра гэта. Але пасля таго як доктар сказаў, каторая цяпер гадзіна, я мімаволі пачаў адчуваць час: ён цёк, сачыўся кропля за кропляй.

Было яшчэ цёмна, калі я пачуў Томаў голас:

— Ты іх чуеш?

— Так.

На дварэ хадзілі нейкія людзі.

— Якога чорта яны там робяць? Не могуць жа яны страляць у такой цемры.

Хутка ўсе гукі сціхлі. Я сказаў Тому:

— Днее.

Пэдра, пазяхаючы, устаў і пагасіў газніцу.

— Холадна, каб яго,— сказаў ён свайму сябру.

Склеп ахінуўся ў шарае сутонне. Здалёк да нас донесліся стрэлы.

— Пачынаецца,— сказаў я Тому.— Напэўна, яны робяць гэта на заднім двары.

Том папрасіў у доктара цыгарэту. Я курыць не хацеў; мне наогул не хацелася ні цыгарэт, ні выпіць. Цяпер яны стралялі ўжо безупынку.

— Ты ўяўляеш сабе? — сказаў Том.

Ён хацеў дадаць нешта яшчэ, але змоўк; ён глядзеў на дзверы. Яны адчыніліся, і на парозе ўзнік лейтэнант і за ім чатыры салдаты. Том выпусціў цыгарэту.

— Стайнбак?

Том не азваўся. Тады Пэдра паказаў на яго.

— Хуан Мірбал?

— Гэта той вунь, што ляжыць на матрацы.

— Устаньце,— сказаў лейтэнант.

Хуан не варухнуўся. Два салдаты падышлі да яго і паднялі пад пахі. Але як толькі яны яго адпусцілі, ён зноў упаў.

Салдаты стаялі ў нерашучасці.

— Гэты не першы, каму зрабілася блага,— сказаў лейтэнант.— Давядзецца вам яго туды занесці, а там прыдумаем.

Ён павярнуўся да Тома:

— Ну, хадземце.

Абапал Тома сталі два салдаты, і яны выйшлі. Следам два іншыя салдаты пад пахі і калені неслі малога. Ён быў не ў непрытомнасці; вочы ў яго былі шырока расплюшчаныя, і па шчаках ліліся буйныя слёзы. Калі я хацеў выйсці таксама, лейтэнант мяне чамусьці спыніў.

— Вы — Іб'ета? — спытаўся ён.

— Так.

— Вам прыйдзеца пачакаць тут: па вас хутка прыйдуць.

Яны выйшлі. Бельгіец і два наглядчыкі выйшлі таксама. Я застаўся адзін. Я не разумеў, што здарылася, але думаў, што лепш бы ўжо яны скончылі з усім адразу. Амаль праз роўныя прамежкі часу да мяне даляталі залпы, і кожны раз я скаланаўся ўсім целам. Мне хацелася раўці на ўсю глотку, выдзіраць на сабе валасы. Але я толькі мацней сціскаў зубы і глыбей засоўваў рукі ў кішэні: я хацеў захаваць сваю годнасць.

Праз гадзіну па мяне нарэшце прыйшлі і завялі ў маленькі пакой на другім паверсе, дзе пахла цыгарамі і было, як мне адразу здалося, аж задушліва гарача. У фатэлях з нейкімі паперамі на каленях сядзелі два афіцэры і палілі цыгары.

— Цябе зваць Іб'ета?

— Так.

— Дзе Рэйман Грыс?

— Не ведаю.

Той, што мяне дапытваў, быў маленькі і тоўсты. Яго жорсткія вочы хаваліся за ларнетам. Ён сказаў:

— Падыдзі.

Я падышоў. Ён устаў, узяў мяне за руку вышэй ад

локця і зірнуў так, нібыта хацеў увагнаць у зямлю. Адначасова ён з усяе сілы сціснуў мне біцэпс. У гэтым не было намеру зрабіць мне балюча — гэта была проста такая гульня: ён хацеў панаваць нада мною. Відаць, ён лічыў, што дзеля гэтага трэба яшчэ і дыхаць сваім прагнілым подыхам мне ў твар. Пэўны час мы стаялі ў такіх паставах; мяне гэта хутчэй смяшыла. Падобных прыёмаў было яўна мала, каб збянтэжыць чалавека, якому наканавана памерці: яны мяне не краналі. Нарэшце ён груба адштурхнуў мяне і сеў.

— Тваё жыццё ці яго, — сказаў ён. — Выбірай. Калі прызнаешся, дзе ён, табе падораць жыццё.

Два гэтыя афіцэрыкі, з іх рыпучымі і бліскучымі ботамі, элегантнымі, тонкімі нагайкамі, — гэта былі ўсяго толькі звычайныя людзі, якім таксама было наканавана памерці. Няхай трошкі пазней за мяне, але ненамнага. І яны займаліся тым, што шукалі нейкія імёны ў паперах, ганяліся за людзьмі, каб засадзіць іх у турму ці знішчыць; у іх былі свае думкі пра будучыню Іспаніі і пра рознае іншае глупства. Уся гэтая валтузня здавалася мне бязглуздай і нават блазенскай: я быў ужо няздольны паставіць сябе на іх месца, мне здавалася, што яны звар'яцелі.

Маленькі таўстун па-ранейшаму глядзеў на мяне, пастукваючы нагайкай па ботах. Усе яго рухі былі разлічаныя на тое, каб надаць яму выгляд увішнага і лютага звера.

— Ну што? Ты ўразумеў?

— Мне невядома, дзе Грыс, — адказаў я. — Я думаю, што ён у Мадрыдзе.

Другі афіцэр стомлена падняў бледную руку. Гэтая стомленасць таксама мела разлік. Я заўважаў усе іх маленькія хітрыкі, і мяне вельмі здзіўляла, што ёсць, аказваецца, людзі, якім здаюцца цікавымі такія забавы.

— Каб падумаць, у вас чвэртка гадзіны, — паволі прамовіў ён. — Завядзіце яго ў кашталянцкі пакой.

Праз пятнаццаць хвілін ён павінен быць тут. Калі зноў будзе ўпарціцца, расстраляем на месцы.

Яны добра ведалі сваю справу і разумелі, што робяць: я чакаў ужо цэлую ноч; пасля гэтага яны пакінулі мяне ў склепе яшчэ на гадзіну, каб я пачакаў, пакуль расстраляюць Тома з Хуанам, і вось цяпер — зачынялі аднаго ў кашталянцкім пакоі; відаць, яны прыдумалі гэты выбрык яшчэ напярэдадні. Яны казалі сабе, што нервы не вечныя, і спадзяваліся такім чынам мяне раскалоць.

Але яны памыляліся. У кашталянцкім пакоі я адвялікае стомы адразу асеў на зэдаль і пачаў разважаць. Але я думаў не пра іх прапанову. Я, натуральна, ведаў, дзе Грыс: ён хаваўся ў стрыечнага брата, за чатыры кіламетры ад горада. Я ведаў і тое, што ніколі не выдам гэтае схованкі, вядома, калі яны не пачнуць мяне катаваць (але, здаецца, яны пра гэта не думалі). Падобныя пытанні былі для мяне вырашаны, вызначаны і абсалютна мяне не цікавілі. Адзінае, што мне хацелася ведаць цяпер — чаму я паводжу сябе менавіта так. Я лічыў, што лепей памерці самому, як выдаць Грыса. Чаму? Рэймана Грыса я больш не любіў. Мае сяброўскія пачуцці да яго памерлі яшчэ да ўсходу сонца, адначасова з каханнем да Кончы і адначасова з жаданнем жыць. Вядома, я паранейшаму яго паважаў: гэта быў нязломны змагар. Але мая згода памерці замест яго тлумачылася зусім не гэтай прычынай; яго жыццё каштавала не больш за маё; ніякае жыццё наогул нічога не каштавала. Любога чалавека ставілі каля мура і стралялі, пакуль ён не здохне: быў бы то я, ці Грыс, ці хто іншы — з усімі было аднолькава. Я выдатна разумеў, што ён болей карысны справе Іспаніі, але мне было насраць на Іспанію і на анархію: нішто больш не мела значэння. І ўсё ж я сядзеў тут: я мог уратаваць сваю шкуру, каб выдаць Грыса, — і я адмаўляўся ад гэтага. Я лічыў, што гэта хутчэй камічна: гэта была

звычайная ўпартасць. Я падумаў: «І трэба ж быць такім зацятым аслом!» Мяне апанавала дзіўная веселасць.

Нарэшце па мяне прыйшлі і зноў завялі да двух афіцэраў. З-пад ног у нас шмыгнуў пацук, і гэта мяне рассяшыла. Я павярнуўся да аднаго фалангіста і сказаў яму:

— Вы бачылі пацука?

Той не адказаў. Ён быў змрочны і лічыў сябе, відаць, вельмі сур'ёзным. Мяне ж разбіраў смех, але я стрымліваўся, бо баяўся, што калі пачну, то не здолею ўжо спыніцца. У фалангіста былі вусы, і я зноў сказаў:

— Пагаліся, разумнік.

Мне здавалася дзіўным, што чалавек яшчэ пры жыцці дазваляе, каб на твары ў яго расла шчэць. Без вялікай упэўненасці ён ударыў мяне нагой, і я змоўк.

— Ну што,— сказаў тоўсты афіцэр,— ты падумаў?

Я паглядзеў на іх з вялікай цікаўнасцю, нібы гэта былі насякомыя нейкага вельмі рэдкага віду.

— Я ведаю, дзе ён,— сказаў я.— Ён схаван на могільках. У якім магільным склепе ці, можа, у хаце ў далакопаў.

Я сказаў гэта, каб трохкі з імі пажартаваць. Я хацеў пабачыць, як яны ўсхопяцца, зашпіляць свае бліскучыя дзясгі і пачнуць з заклапочаным выглядам аддаваць загады.

Усе адразу ўскочылі.

— Так, выязджаем. Молес, ідзіце да лейтэнанта Лопеза і папрасіце ў яго пятнаццаць людзей. А ты,— таўстун павярнуўся да мяне,— калі ты сказаў праўду, то я двойчы сваё слова не паўтараю. Але калі ты надумаў з нас пасмяяцца, ты дорага сплаціш за гэта.

Яны з шумам вылецелі прэч, а я застаўся спакойна чакаць пад наглядам некалькіх фалангістаў. Час ад часу я ўсміхаўся: я ўяўляў, якія ў іх будуць пысы. Я зусім ачмурэў, але адчуваў сябе хітрым. Я ўяўляў,

як яны падымаюць магільныя камяні, адчыняюць дзверы ў кожным склепе. Я глядзеў на ўсю гэтую сітуацыю нібыта збоку, вачыма іншага чалавека: я бачыў упартага вязня, які строіць з сябе героя, гэтых важных, сур'ёзных фалангістаў з іх вусікамі і людзеў ва ўніформе, якія носяцца, як мурашы, між магіламі,— гэта была проста пацеха!

Праз паўгадзіны таўстун вярнуўся адзін. Я думаў, што ён прыйшоў даць загад, каб мяне расстралялі. Іншыя, напэўна, яшчэ былі на могілках.

Афіцэр зірнуў на мяне. Па тым, як ён выглядаў, зусім нельга было сказаць, што ён разгублены.

— Завядзіце яго на вялікі двор, да іншых,— сказаў ён.— Калі скончацца ваенныя аперацыі, яго лёс будзе вырашаны звычайным судом.

Мне здалася, што я не так зразумеў. Я спытаў:

— Дык што, мяне, значыць, не... мяне не расстраляюць?..

— Не цяпер, ва ўсякім выпадку. А што будзе пасля, мяне ўжо не датычыць.

Я па-ранейшаму нічога не разумеў. Я сказаў яму:

— Але... чаму?

Ён паціснуў плячыма і нічога не адказаў. Салдаты вывелі мяне на вялікі двор. Там было каля сотні вязняў, жанчыны, дзеці, колькі старых. У поўным атупенні я пачаў хадзіць вакол невялікага лапіка зялёнай травы на сярэдзіне пляца. Апоўдні нас павялі есці ў сталяўку. Два ці тры чалавекі мяне аклікнулі. Я, напэўна, іх ведаў, але не азваўся: я ўжо нават не ўсведамляў, дзе знаходжуся.

Адвячоркам у двор заштурхнулі яшчэ каля дзесятка арыштаваных. Сярод іх я пазнаў булачніка Гарсію. Ён сказаў:

— Ха, чортаў шчасліўчык! А я ўжо не думаў убачыць цябе жывога.

— М'яне асудзілі на смерць,— сказаў я,— а потым чамусь перадумалі. Я сам не разумею чаму.

— М'яне арыштавалі а другой гадзіне,— сказаў Гарсія.

— За што?

Гарсія не займаўся палітыкай.

— Не ведаю,— адказаў ён.— Яны хапаюць усіх, хто не думае, як яны.

Ён панізіў голас.

— Яны натрапілі на Грыса.

М'яне прабрала дрыготка.

— Калі?

— Гэтым ранкам. Вядома, ён сам даў маху. Яны там, у сераду, нешта пагыркаліся з стрыечным братам, дык ён і пайшоў ад яго. Яго заўсёды знайшлося б каму схаваць, але ж ён нікому не хацеў быць вінен. Сказаў толькі: «Схаваўся б я, мусіць, у Іб'еты, ды яго ўзялі, то пайду я на могілкі».

— На могілкі?

— Ну. Гэта было глупства. Натуральна, гэтым ранкам яны там былі, гэта павінна было некалі здарыцца. Яго заспелі ў хаце ў далакопаў. Ён пачаў адстрэльвацца, і яны яго забілі.

— На могілкі!

Усё закруцілася ў мяне ў галаве, і калі я ачуўся, то заўважыў, што сяджу на зямлі. Я рагатаў як вар'ят — так, што на вочы набягалі слёзы.

ПАКОЙ

I

Пані Дарбеда трымала кавалачак рахат-лукуму, сціснуўшы яго самымі кончыкамі пальцаў. Яна беражна паднесла яго да вуснаў і затаіла дыханне, баючыся, каб тонкая цукровая пудра, якой ён быў прысыпаны, не зляцела ад яе неасцярожнага подыху. «Пахне, як ружа», — падумала яна. Потым рэзка ўкусіла студзяністую масу, і яе рот напоўніўся своеасаблівым затхлым водарам. «Дзіўна, як хвароба абвастрае пачуцці». Ёй падумалася пра мячэці, пра падлізлівых жыхароў Усходу (даўно, яшчэ ў час сваёй вясельнай вандроўкі, яна была ў Алжыры), і яе вусны кранула ледзь прыкметная ўсмешка: рахат-лукум быў такі самы, падлізлівы.

Ёй давялося некалькі разоў правесці далоняй па кнізе, бо, нягледзячы на перасцярогі, старонкі пакрыліся тонкім слоём белае пыльцы. Цукровыя зернеткі суха парыпвалі пад рукой, скатваліся, слізгалі па гладкай паперы. «Нібы ў Аркашоне, калі я читала на пляжы...» Лета 1907 года яна правяла на марскім узбярэжжы. У яе тады быў вялікі саламяны капялюш з зялёнаю стужкай; яна сядала каля самай дамбы і брала раман Жып ці Калеты Івэр. Вецер сыпаў на калені жмені пяску, і час ад часу яна абтрасала кнігу, узяўшы яе за ражкі. Цяпер у яе было такое ж пачуццё: толькі пясчынкі былі зусім сухія, а цукровыя зернеткі крыху ліплі да кончыкаў пальцаў. Яна зноў убачыла палосу шэра-маціцовага неба над чорным морам. «Ева тады яшчэ не нарадзілася». Яна адчувала сябе ацяжэлаю ад успамінаў і адначасова — нейкаю вычварнаю,

як брызельны куфэрак. Раптам ёй прыгадалася назва рамана, які яна чытала тады: ён называўся «Мілая пані» і быў даволі забаўны. Але з той пары, як невядомая хвароба не дазваляла ёй пакінуць гэтага пакоя, пані Дарбеда аддавала перавагу ўспамінам і гістарычнай літаратуры. Яна хацела, каб боль, сур'ёзныя кнігі і пільная, несупынная ўвага да мінуўшчыны, да самых тонкіх пачуццяў дазволілі ёй даспець, як прыгожаму аранжарэйнаму плоду.

Крыху раздражнёна яна падумала, што хутка ў дзверы пастукае муж. У іншыя дні ён прыходзіў толькі пад вечар, моўчкі цалаваў яе ў лоб і, сеўшы насупраць у глыбокі фатэль, пачынаў чытаць «Тан». Але чацвер — гэта быў яго дзень: у чацвер пан Дарбеда на гадзіну хадзіў у госці да іхняй дачкі — звычайна паміж трэцяю і чацвёртай. Перад тым як пайсці, ён заўсёды заходзіў да жонкі, і яны з горыччу гаманілі пра зяця. Гэтыя гамонкі, у якіх можна было прадбачыць кожную дробязь, бо яны паўтараліся кожны чацвер, знясільвалі пані Дарбеду. Пан Дарбеда запаўняў сабой увесь гэты звычайна ціхі пакой. Ён не садзіўся ні на хвіліну і ўсё хадзіў сюды і туды, круціўся ваўчком. Кожны яго палкі выпадак раніў пані Дарбеду, як востры шкляны асколак. А ў гэты чацвер усё мелася быць яшчэ горш, чым звычайна: ад думкі, што зараз ёй давядзецца пераказаць мужу Евіныя прызнанні і ўбачыць, як яго вялізнае жаклівае цела закалоціцца ў гневе, пані Дарбеду ўганяла ў пот.

Яна ўзяла са сподка кавалак лукуму, некалькі імгненняў нерашуча пазірала на яго і потым сумна паклала назад: ёй не хацелася, каб муж бачыў, як яна есць лукум.

Пачуўшы стук, яна ўздрыганулася і адказала слабым голасам:

— Увайдзі.

Пан Дарбеда ўвайшоў на дыбачках.

— Я зараз пайду да Евы,— сказаў ён, як і кожны чацвер.

Пані Дарбеда ўсміхнулася.

— Пацалуй яе ад мяне.

Пан Дарбеда не адказаў і заклапочана зморшчыў лоб: кожны чацвер, у аднолькавы час, яго апаноўвала глухая злосць, якая прымешвалася да цяжкасцяў страўлення.

— Вяртаючыся назад, я зайду да Франшо. Мне б хацелася, каб ён сур'эзна пагутарыў з ёй і пастараўся пераканаць.

Ён часта хадзіў да доктара Франшо. Але марна. Пані Дарбеда нахмурыла бровы. Раней, калі яна адчувала сябе яшчэ добра, яна паціскала плячыма. Але з той пары, як хвароба абцяжыла яе цела, яна замяніла рухі, якія вельмі стамлялі яе, наборам грымас. Яна ківала — вачыма, казала «не» — куточкамі губ, ускідала бровы замест плячэй.

— Можа, яго трэба забраць у яе сілай.

— Я ўжо казаў табе, што гэта немагчыма. Закон зроблены вельмі кепска. Франшо мне неяк казаў, што ў іх амаль заўсёды жудасныя цяжкасці з крэўнымі: ёсць такія, што ніяк не могуць рашыцца ці наогул — упарта хочуць пакінуць хворага ў сябе; а ў дактароў звязаныя рукі — яны могуць толькі выказаць сваю думку, нейкае меркаванне, і ўсё.— Счакаўшы, ён дадаў: — Гэта трэба, каб ён учыніў публічны скандал ці яна сама папрасіла б, каб яго забралі.

— Ну... — сказала пані Дарбеда,— калі гэта і будзе, дык яшчэ не заўтра.

— Ужо ж.

Ён павярнуўся да люстра, запусціў у бараду пальцы і пачаў яе расчэсваць. Пані Дарбеда абыякава пазірала на магутны чырвоны карак свайго мужа.

— Калі яна і далей так будзе,— сказаў пан Дарбеда,— дык хутка звар'яецца яшчэ болей, чым ён. Гэта

ж жудасна небяспечна для здароўя. Яна не адыходзіць ад яго ні на крок: сама ні да каго ў госці не ходзіць, апроч цябе, і да сябе не запрашае нікога. А якое ў іх у пакоі паветра? Няма чым дыхаць! Яна ніколі не адчыняе вокнаў, бо П'ер — не хоча. Нібыта трэба пытацца ў хворага! Яны там, здаецца, паляць у сябе нейкія духмянасці, розную брыдоту: адчуваеш сябе, як у царкве. Далібог, я часам пытаюся ў сябе... Ведаеш, у яе нейкія дзіўныя вочы...

— Я не заўважыла,— сказала пані Дарбеда.— Памойму, яна выглядае нармальна. Хіба што, вядома, сумная.

— У яе такі выгляд, нібы яе з таго свету вярнулі. Калі яна спіць? Калі есць? Лепш у яе пра гэтае не пытацца. Але мне чамусьці здаецца, што, маючы пад бокам такую цацу, як П'ер, яна ўсю ноч павінна не заплюшчваць вачэй.— Ён паціснуў плячыма.— Памойму, гэта ўвогуле чорт ведае што — каб мы, яе бацькі, і не мелі права абараніць яе ад самой жа сябе! Заўваж, што за П'ерам, дарэчы, у Франшо даглядалі б лепей. Там вялікі парк. Дый потым,— дадаў ён, крыху ўсміхнуўшыся,— мне здаецца, што ён хутчэй бы знайшоў агульную мову з такімі ж, як сам. Яны ж — тыя самыя дзеці, ім трэба даваць пабыць сам-насам: яны любяць сакрэты, любяць утвараць гэтакія масонскія ложы. Я табе кажу: вось куды яго трэба было аддаць з першага ж дня — і яму ж на карысць. Вядома! Яму там было б толькі лепей!

Праз пэўны час ён дадаў:

— Прызнаюся табе, мне непрыемна думаць, што яна там з П'ерам адна, асабліва ноччу. Уяві, што, калі што здарыцца. У П'ера, дарэчы, увогуле нейкі дужа ўжо хітры выгляд.

— Не ведаю,— адказала пані Дарбеда,— ці трэба праз гэта так хвалявацца. Асабліва калі ўлічыць, што ў яго заўсёды быў такі выгляд. Увесь час здавалася,

што ён з усіх кліць. Небарака,— сказала яна, уздыхнуўшы,— быць такім ганарыстым і дайсці да такога. Ён жа лічыў сябе разумнейшым за ўсіх нас. Якім тонам ён казаў табе: «Вашая праўда»,— каб толькі закончыць спрэчку... Гэта яшчэ дзякуй богу, што ён не можа ўбачыць, у якім ён стане.

Яна з непрыязнасцю ўспомніла яго доўгі, заўсёды крыху схілены ўбок іранічны твар. Першы час пасля Евінага вяселля пані Дарбеда вельмі хацела, каб яе адносіны з зяцем зрабіліся болей блізкімі. Але як яна ні старалася, усё было марна: той заўсёды быў вельмі маўклівы, амаль ніколі не гаманіў і з усім адразу згаджаўся з абсалютна абьякавым выглядам.

Пан Дарбеда развіваў сваю думку.

— Франшо мне паказваў, якія ў іх там умовы,— сказаў ён.— Проста цудоўныя! У кожнага хворага — свой пакой, скураныя фатэлі — калі ласка, ложка-канапы. Нават тэніс ёсць, ведаеш. А яшчэ збіраюцца будаваць басейн.

Ён стаяў насупраць акна і пазіраў скрозь шыбу, крыху калываючыся на сагнутых нагах. Раптам, не вымаючы рук з кішэняў і ўвагнуўшы плечы, ён спрытна крутануўся на абцасах. Пані Дарбеда адчула, як яе пачынае прашыбаць пот: гэта паўтаралася кожны раз; зараз ён пачне кідацца з кута ў кут, як мядзведзь у клетцы; і пры кожным кроку чаравікі ў яго будуць рыпець.

— Мілы дружа,— сказала яна,— я малю цябе, сядзь, ты мяне вельмі стамляеш.— І з няўпэўненасцю ў голасе дадала: — Я маю сказаць табе нешта важнае.

Пан Дарбеда сеў у нізкі фатэль і паклаў далоні сабе на калені; па спіне ў пані Дарбеды прабегла дробная дрыготка: час прыйшоў, ёй трэба было ўсё расказаць.

— Ты ведаеш,— сказала яна і ад збянтэжанасці

закашлялася, — ты ведаеш, што я бачылася з Евай у аўторак.

— Ну.

— Мы пагаманілі з ёй пра тое, пра сёе, шмат пра што ўспомнілі. Яна была вельмі мілая. Я даўно ўжо не бачыла яе такою даверліваю. Ну, я крыху яе распытала, разгаварыла яе наконт П'ера. І вось... я даведалася, — дадала яна зноў збянтэжаным голасам, — я даведалася, што яна *вельмі* ім даражыць.

— Мне гэта, чорт раздзяры, добра вядома, — сказаў пан Дарбеда.

Ён крыху раздражняў пані Дарбеду, яму заўсёды трэба было тлумачыць кожную дробязь — каб стаялі ўсе кропкі над «і». А пані Дарбеда марыла жыць сярод людзей чуйных і вытанчаных — такіх, каб разумелі яе заўсёды з паўслова.

— Ды не ж, — сказала пані Дарбеда, — я маю на ўвазе, што яна даражыць ім *іначай*, чым мы сабе гэта ўяўлялі.

Пан Дарбеда гнеўна закаціў злыя вочы, як рабіў кожны раз, калі не надта добра разумеў сэнс намёка ці нейкай навіны.

— Што? Што значыць «іначай»?

— Шарль, — прамовіла пані Дарбеда, — не стамляй мяне. Ты ж павінен разумець, што ёсць рэчы, якія мне, як маці, можа быць цяжка назваць...

— Ды я ніводнага слова не разумею з усёй тваёй балбатні, — знервавана сказаў пан Дарбеда. — Не хочаш жа ты сказаць, што?..

— Менавіта! — сказала яна.

— Дык яны ўсё яшчэ... яшчэ дагэтуль?

— Так! Так! Так! — з прыкрасцю адказала яна нібы трыма сухімі ўдарамі.

Пан Дарбеда развёў рукамі, апусціў галаву і змоўк.

— Шарль, — занепакоена прамовіла жонка, — мне

не варта было казаць табе гэтага. Але я ўсё роўна не здолела б трымаць гэта ў сабе.

— Наша дзіцё! — паволі выціснуў ён. — З гэтым вар'ятам! Ды ён жа яе нават не пазнае! Ён называе яе «Агата». Ды гэта ж трэба, каб яна абсалютна страціла пачуццё годнасці!

Ён падняў галаву і сярдзіта зірнуў на жонку.

— Ты ўпэўненая, што правільна зразумела?

— Памыліцца было немагчыма. Але ж я, як і ты, — спешна дадала яна, — я таксама не магла ёй паверыць. Зрэшты, я і цяпер не магу яе зразумець. Ды я пры адной толькі думцы, каб да мяне мог дакрануцца гэты няшчасны... Увогуле, — уздыхнула яна, — мне здаецца, што гэтым ён яе і ўтрымлівае.

— Відаць! — прамовіў пан Дарбеда. — Памятаеш, што я сказаў табе, калі ён прыйшоў прасіць яе рукі? Я сказаў табе: «Па-мойму, ён *занадта* падабаецца Еве». А ты мне тады не захацела паверыць.

Раптам ён грукнуў кулаком па сталю і густа пачырванеў.

— Ды гэта ж нейкая разбэшчанасць, ненармальнасць! Ён заграбае яе сваімі лапамі, цалуе, называючы Агатай, і вярзе пры гэтым нейкую бязглуздзіцу пра статуі, якія лётаюць, і рознае чорт ведае што! А яна яму ўсё дазваляе! Ды што паміж імі такое? Ну няхай сабе шкадуе яго ўсім сэрцам, няхай аддасць яго ў які дом, дзе зможа бачыцца з ім кожны дзень — калі ласка. Але я ніколі нават не мог сабе ўявіць... Я лічыў яе ўдавой... Паслухай, Жанета, — сказаў ён сур'ёзным голасам, — я буду гаварыць з табой шчыра. Па-мойму, калі ў яе ёсць яшчэ нейкі розум, было б нават лепей, каб яна завяла каханка!

— Шарль, змоўкні! — крыкнула пані Дарбеда.

Пан Дарбеда стомлена ўзяў са століка пакінутыя пры ўваходзе кій і капялюш.

— Пасля таго, што ты мне паведаміла, — сказаў ён,

падводзячы рысу размове,— мне ўжо амаль няма на што спадзявацца. Зрэшты, я ўсё-такі пагутару з ёй: гэта мой абавязак.

Пані Дарбедзе не цярпелася, каб ён хутчэй пайшоў.

— Ведаеш,— сказала яна, каб крыху падбадзёрыць мужа,— па-мойму, у Евы ўсё-такі болей упартасці, чым... іншага. Яна ведае, што ён невылечны, і ўсё роўна натурыцца. Яна не хоча ў гэта паверыць.

Пан Дарбеда задуменна гладзіў сабе бараду.

— Упартасці?.. Можа, і так... Што ж, калі ты маеш рацыю, яна ўрэшце павінна стаціцца. З ім не так ужо весела кожны дзень, і потым — ён амаль увесь час маўчыць. Калі я вітаюся, ён толькі вяла працягвае руку і ніколі не размаўляе. А калі яны застаюцца адны, яго, відаць, зноў апаноўваюць неадчэпныя думкі: яна мне расказвала, што часам ён крычыць, нібы яго рэжуць,— у яго галюцынацыі. Статуі. Ён іх баіцца, таму што яны гудуць. Кажы, што яны лётаюць вакол і закатваюць перад ім вочы.

Надзеўшы пальчаткі, ён сказаў зноў:

— Стоміцца, можна не сумнявацца. Але раптам раней ачмурэе? Няхай бы хоць трохкі бывала на людзях, бачылася са знаёмымі: можа, сустрэне якога добрага хлопца — ды хоць бы такога, як Шродэр, інжынер у Сімплоне,— каго-небудзь з будучыняй, паціху-патроху пачне сустракацца, у адных, у другіх, а потым, глядзіш, і прызвычаіцца да думкі, што трэба пачынаць жыць па-новаму.

Пані Дарбеда нічога не адказала, баючыся, каб размова не ўспыхнула зноў. Муж нахіліўся да яе.

— Ну ўсё,— сказаў ён,— мне трэба ісці.

— Бывай, татачка,— адказала пані Дарбеда, падстаўляючы лоб,— пацалуй яе ад мяне і скажы, што яна наша мілае няшчаснае дзіцятка.

Калі муж пайшоў, пані Дарбеда адкінулася на спінку фатэля і зняможана заплюшчыла вочы. «Колькі ж

у ім жывасці», — з папрокам падумала яна. Калі да яе крыху вярнулася сіла, яна паволі выпрастала бледную руку і, не расплюшчваючы вачэй, навобмацак узяла са сподка кавалак лукуму.

Ева жыла замужам у старым будынку на вуліцы Бак. Пан Дарбеда жвава адолеў сто дванаццаць прыступак, што вялі на шосты паверх, і, націскаючы на званок, дыхаў роўна, зусім не запыхаўшыся. Яму з прыемнасцю прыгадаліся словы, сказаныя паненкаю Дармуа: «Для свайго ўзросту, Шарль, вы выглядаеце проста цудоўна». Ніколі ён не адчуваў сябе гэтакім здаровым і дужым, як у чацвер, асабліва пасля такіх вась прабежак па лесвіцы.

Яму адчыніла Ева. «Дый хто ж яшчэ, сапраўды, — пакаеўкі ў яе няма. Гэтыя дзяўчаты проста *не могуць* у іх затрымацца: я ўяўляю сябе на іх месцы». Ён пачалаваў дачку.

— Дзень добры, няшчаснае наша дзіцятка.

Ева павіталася трошкі холадна.

— Нейкая ты бледненькая, — сказаў пан Дарбеда, памацаўшы яе за шчаку, — зусім жа амаль не рухаешся.

Запанавала маўчанне.

— У мамы ўсё добра? — спытала Ева.

Такі-сякі. Ты ж бачылася з ёй у аўторак? Ну — як заўжды. Цётка Луіза, вось, учора прыходзіла ў госці. Ёй гэта было вельмі прыемна. Яна ж любіць, калі да яе хто завітвае. Але лепш, каб госці не заставаліся доўга. Цётка Луіза, дарэчы, прыехала ў Парыж разам з малымі — усё праз тую гісторыю з закладам маёмасці. Я табе, здаецца, расказваў — дзіўная гісторыя. Яна заходзіла да мяне ў кантору, параіцца. Я сказаў, што дзвюх думак тут быць не можа: трэба прадаваць. Зрэшты, яна ўжо знайшла пакупніка — Брэтанеля. Па-

мятаеш Брэтанеля? Ён цяпер ужо не займаецца справамі.

Раптам ён змоўк. Ева яго ледзьве слухала. Ён са смуткам падумаў, што нішто ўжо яе не цікавіць. «Нават кнігі. Раней іх даводзілася ў яе проста з рук выдзіраць. А цяпер — цяпер яна зусім не чытае».

— Як П'ер?

— Добра, — сказала Ева. — Хочаш яго пабачыць?

— Вядома, — вясёла адказаў пан Дарбеда, — трэба нанесці яму невялічкі візіт.

Ён вельмі спачуваў няшчаснаму хлопцу, але не мог глядзець на яго без гідлівасці. «Я проста не цярплю розную хворасць». Праўда, П'ера тут вінаваціць няма ў чым: усё — плён яго цяжкай спадчыннасці. Пан Дарбеда ўздыхнуў: «Колькі ні сцеражыся, а калі даведваешся — заўсёды ўжо надта позна». Не, П'ер быў тут неадказны. Хоць загана заўсёды жыла ў ім — яна складала сутнасць яго характару. Гэта не тое, што рак ці сухоты, ад якіх можна абстрагавацца, калі хочаш ацаніць чалавека, які ён ёсць сам па сабе.

Тая нервовая грацыя, тая вытанчаная няпростасць, якія так падабаліся Еве, калі ён пачынаў да яе заляцацца, — усё гэта былі кветкі будучага вар'яцтва. «Калі ён ажаніўся з Евай, ён ужо быў ненармальны; проста гэтага было яшчэ не відно. Цікава, — падумаў пан Дарбеда, — дзе ж усё-такі пачынаецца адказнасць? Ці, правільней сказаць: дзе яна канчаецца? Як бы там ні было ён надта многа займаўся самааналізам, увесь час толькі і капаўся ў сабе. Але што гэта — прычына ці следства хваробы?» Ён ішоў за дачкой па доўгім змрочным калідоры.

— Гэтая кватэра для вас надта вялікая, — сказаў ён. — Вам бы варта было пераехаць.

— Ты кожны раз гэта кажаш, тата, — адказала Ева, — але ж я табе ўжо казалася, што П'ер не хоча пакідаць свайго пакоя.

Ева была нейкая дзіўная: часам можна было нават засумнявацца, ці разумее яна стан свайго мужа. Сапраўдны шаленец, а яна выконвае ўсё, што яму ні ўздумаецца, і паважае ўсе яго меркаванні, нібыта ён пры сваім розуме.

— Калі я што кажу, дык толькі дзеля цябе, — крыху з прыкрасцю прамовіў пан Дарбеда. — Мне чамусьці здаецца, што калі б я сам быў жанчына, дык мне было б страшна сядзець у гэтых цёмных старых пакоях. Я проста хачу, каб у цябе была новая, светлая кватэра — іх шмат будуюць апошнім часам, у раёне Атэйля, напрыклад. Тры невялікія пакоі, свежае паветра. Яны цяпер якраз панізілі цэны, бо не могуць знайсці жыльцоў; самы момант.

Ева мякка павярнула ручку ў дзвярах, і яны ўвайшлі ў пакой. Ад цяжкага ладанавага духу да горла ў пана Дарбеды падкаціў камяк. Шторы былі запятыя. У паўзмроку над спінкай фатэля ён разгледзеў худую патыліцу: седзячы да іх спінай, П'ер еў.

— Дабрыдзень, П'еру, — сказаў пан Дарбеда, павысіўшы голас. — Ну што, як мы сёння сябе адчуваем?

Ён бліжэй падышоў да хворага, што сядзеў за маленькім столікам. У П'ера быў хітры і прытворшчыцкі выгляд.

— О, мы елі яйкі ўсмятку, — сказаў пан Дарбеда яшчэ гучней. — Гэта смачна!

— Я не глухі, — азваўся П'ер мяккім голасам.

Пан Дарбеда знервавана перавёў вочы на Еву, каб узяць яе ў сведкі. Але тая сустрэла яго чэрствым позіркам і нічога не адказала. Пан Дарбеда зразумеў, што яна пакрыўдзілася. «Ну і тым горш для яе». Выбраць правільны тон з гэтым няшчасным проста немагчыма: розуму ў яго не больш, чым у чатырохгадовага дзіцяці, а Еве хочацца, каб да яго ставіліся як да чалавека, як да дарослага. Пан Дарбеда не мог перамагчы ў сабе нецярплівага жадання, каб хутчэй настаў час, калі гэ-

тая дурацкая абыходлівасць будзе ўжо недарэчная. Хворыя заўсёды яго крыху раздражнялі — асабліва вар'яты: яны ніколі не мелі рацыі. П'ер, напрыклад, небарака,— ён жа не мае рацыі па ўсіх пунктах, слова не можа сказаць, каб лухты не лягнуць, але дзе ўжо яго прасіць быць крыху болей сціплым ці хоць бы часам прызнаваць свае памылкі — марная справа.

Ева прыбрала яечнае шалупінне, падстаўку і паклала перад П'ерам кувэрт з нажом і відэльцам.

— Што ён будзе есці цяпер? — з радаснаю ўсмешкаю спытаў пан Дарбеда.

— Біфштэкс.

П'ер ужо ўзяў відэлец і трымаў яго кончыкамі сваіх доўгіх і бледных пальцаў. Потым пільна агледзеў з усіх бакоў і каротка ўсміхнуўся.

— Гэты раз не ўдасца,— прашаптаў ён і паклаў відэлец назад,— я быў папярэджаны.

Ева падышла да стала і з непадробнай цікаўнасцю ўтаропілася ў відэлец.

— Агата,— сказаў П'ер,— дай мне іншы.

Ева прынесла, і П'ер пачаў есці. А яна, так і не паклаўшы падазронага відэльца, сціснула яго ў руцэ і разглядала, не зводзячы вачэй: здавалася, яна робіць над сабой жудаснае намаганне. «Чорт разбярэ іх адносіны і ўсе гэтыя выбрыкі!» — падумаў пан Дарбеда.

Ён адчуваў сябе вельмі ніякавата.

— Асцярожна,— сказаў П'ер,— трымай яго пасярэдзіне спіны: у яго клюшні.

Ева ўздыхнула і паклала відэлец на сервіравальны столік. Пан Дарбеда адчуў, што яго цяпленню прыходзіць канец. Ён лічыў зусім непатрэбным саступаць усім прыхамацям гэтага небаракі — нават самому П'еру гэта толькі на шкоду. Франшо сам яму неяк казаў: «Ніколі нельга патураць трызненню хворага». Замест таго, каб даваць яму новы відэлец, лепей трэба было мякка, не напіраючы, пастарацца яго абразуміць, даць

яму зразумець, што першы — такі самы, як іншыя. Пан Дарбеда падышоў да сервіравальнага століка і падкрэслена ўзяў відэлец. Потым паволі правёў пальцамі па яго зубах і павярнуўся да П'ера. Той са спакойным выглядам рэзаў на талерцы мяса і, дарэзаўшы, падняў на цесця мяккі і невыразны позірк.

— Я хацеў бы трошкі з табою пагутарыць, — сказаў пан Дарбеда дачцэ.

Ева паслухмяна выйшла за ім у салон. Толькі сеўшы на канапу, пан Дарбеда заўважыў, што ўсё яшчэ трымае відэлец у руцэ. Ён раззлавана кінуў яго на столік і сказаў:

— Тут неяк лепей.

— Я ніколі сюды не заходжу.

— Можна мне закурыць?

— Вядома, тата, — спешліва адказала Ева. — Можа, хочаш цыгару?

Пан Дарбеда задаволіўся скруціць прывычную яму цыгарку. Ён не адчуваў няёмкасці, думаючы пра размову, якую меўся пачаць. Намнога болей несамавіта яму было, калі ён гутарыў з П'ерам: з ім ён адчуваў нейкую няёмкасць за свой розум — як той волат, што баіцца сваёй жа сілы, гуляючы з дзіцем. Усе яго вартасці — светласць, яснасць, дакладнасць — абарочваліся супраць яго ж. «З маёй беднай Жанетай, што трэба прызнаць, — амаль тое самае». Вядома, пані Дарбеда была не вар'ятка, але хвароба, як бы мовіць... усыпіла яе. А Ева — наадварот, яна ўся была ў бацьку: гэтка ж простая і лагічная; гутарыць з ёю было прыемна. «Таму я і не хачу, каб мне яе сапсавалі». Пан Дарбеда падняў вочы; ён яшчэ раз хацеў убачыць разумныя, тонкія рысы сваёй дачкі. Але яго чакала расчараванне: у некалі такім ясным, такім празрыстым абліччы было цяпер нешта мутнае і невыразнае. Ева па-ранейшаму была вельмі прыгожая. Але пан Дарбеда заўважыў, што яна старанна, амаль па-святочнаму на-

фарбавалася. На павеках ляжалі цені, доўгія вейкі пакрывала чорная туш. Бацьку было цяжка глядзець на гэты бездакорны і густы макіяж.

— Ты ж уся зялёная пад сваёю фарбай,— сказаў ён дачцэ.— Я нават баюся, каб ты не захварэла. Як ты пачала фарбавацца! Ты ж была заўсёды такая сціплая.

Ева не адказала, і пан Дарбеда пэўны час збянтэжана ўзіраўся ў яе бліскучы і змардаваны твар з цяжкаю шапкай чорных густых валасоў. Яму падумалася, што яна нечым падобная да трагедыйнай актрысы. «Я нават дакладна ведаю, да якой. Да той румынкі, што ля Аранжскіх муроў выконвала ролю Федры на французскай мове». Ён шкадаваў, што зрабіў дачцэ гэтую непрыемную заўвагу: «Як у мяне вырвалася! Не трэба было настройваць яе варожа праз гэткую дробязь».

— Прабач,— з усмешкай сказаў ён.— Ты ж ведаеш, я стары прыхільнік усяго натуральнага. Што зробіш, не падабаюцца мне ўсе гэтыя памады ды масці, што цяперашнія жанчыны лепяць сабе на твар. Але я, вядома, не маю рацыі, трэба жыць разам з часам.

Ева прыязна ўсміхнулася. Пан Дарбеда запаліў цыгарку і некалькі разоў зацягнуўся.

— Дзяўчынка мая,— пачаў ён,— я, уласна, вось што хацеў табе сказаць... Давай пагутарым, як раней. Ты толькі сядай, калі ласка, і паслухай мяне ўважліва: трэба ж давяраць свайму старому тату.

— Лепей я пастаю,— сказала Ева.— Што ты мне маеш сказаць?

— Я проста хацеў задаць пытанне,— ужо больш суха сказаў пан Дарбеда.— Куды ўсё гэта цябе завядзе?

— Усё гэта? — здзіўлена паўтарыла Ева.

— Але, усё гэта. Усё гэтае жыццё, што ты сабе ўтварыла. Паслухай,— сказаў ён пасля кароткай паўзы,— не трэба думаць, што я цябе не разумею (на яго раптам сапраўды найшло прасвятленне). Але тое, што

ты хочаш зрабіць,— не ў чалавечай сіле. Ты хочаш жыць толькі сваім уяўленнем — так? Не хочаш дапусціць, што ён хворы? Ты не хочаш бачыць П'ера такім, які ён цяпер,— я правільна разумею? Твае вочы бачаць толькі былога П'ера. Але, мілае маё дзіцё, дачурка, вытрымаць такое доўга немажліва,— пан Дарбеда перавёў дых.— Ну добра, я раскажу табе адну гісторыю, хоць, можа, ты яе ведаеш. Калі мы былі ў Сабль-д'Алоне, табе было тры гады, і твая маці пазнаёмілася з адной прыгожай маладой жанчынай. У яе быў чароўны хлопчык. Вы гулялі з ім кожны дзень на пляжы, былі такія яшчэ маленькія: што дзве цацкі. Мы называлі цябе ягонаю нявестаю. І вось колькі часу пазней, у Парыжы, твая маці захацела сустрэцца з гэтай жанчынай — і тут ёй паведамілі, што яе напаткала вялікае гора: яе міламу хлопчыку машынай адрэзала галаву. Тваёй маці паралі: «Калі пойдзеце да яе, крыў божа, не заводзьце гаворкі пра смерць яе сына — яна не хоча верыць, што яго больш няма». Твая маці пайшла — і што? Яна ўбачыла паўзвар'яцелую кабету: тая жыла так, нібы яе малы ўсё яшчэ жыў; яна гаманіла з ім, клала на стол прыборы... Урэшце, яна жыла ў такім нервовым напружанні, што праз паўгода яе давялося сілай забраць у вар'ятню, дзе яна праседзела цэлыя тры гады. Не, дзіцятка маё,— прамовіў пан Дарбеда,— не, так жыць немажліва. Было б намнога лепей, каб яна адважна прызнала ўсю праўду. Ёй давялося б, вядома, добра папакутаваць адзін раз, але потым — усё сцерлася б з часам. Павер мне, лепей заўсёды глядзець рэчам у твар.

— Ты памыляешся,— з намаганнем прамовіла Ева,— я выдатна ведаю, што П'ер...

Слова не здолела зляцець з яе вуснаў. Яна стаяла вельмі напружаная, сціснуўшы рукамі спінку фатэля; у ніжняй частцы аблічча ў яе было нешта сухое і непрыемнае.

— Дык што... значыць? — здзіўлена ледзь не крыкнуў пан Дарбеда.

— Што «значыць»?

— Ты?..

— Я люблю яго такога, які ён ёсць, — скоро і з прыкрасцю прамовіла Ева.

— Гэта няпраўда! — з націскам сказаў пан Дарбеда. — Няпраўда, ты не любіш яго, ты не можаш яго любіць. Такія пачуцці можна мець толькі да здоровага, да нармальнага чалавека. Я, вядома, не сумняваюся, што ў цябе ёсць да П'ера пэўнае спачуванне, што ў табе яшчэ жыве ўспамін пра тыя шчаслівыя тры гады, якімі ты яму абавязаная. Але не кажы мне, што ты яго любіш, я табе не паверу.

Ева стаяла моўчкі, з адсутным выглядам утаропіўшыся ў дыван.

— Магла б, нарэшце, і адказаць, — холадна сказаў пан Дарбеда. — Не думай, што мне гэтая размова меней цяжкая, чым табе.

— Усё роўна ж ты не паверыш.

— Ну, калі так, калі ты ўсё-такі яго любіш, — з распаччу закрычаў ён, — гэта вялікае гора — і для цябе, і для мяне, і для тваёй беднай маці, бо зараз я скажу табе нешта, што раней лічыў за лепшае стаіць: менш як праз тры гады П'ер зробіцца поўным вар'ятам, ён абернецца ў жывёлу.

Ён са злосцю зірнуў на дачку: ён быў на яе сярзіты за тое, што яна сваёй упартасцю прымусіла яго раскрыць ёй гэтую цяжкую навіну.

Але Ева ніяк не адрэагавала; нават не падняла вачэй.

— Я ведала.

— Хто табе гэта сказаў? — аслупянела спытаўся ён.

— Франшо. Я ведала яшчэ паўгода назад.

— Вось маеш... А я ж так яму раіў цябе пашкада-

ваць, — горка прамовіў пан Дарбеда. — Зрэшты, можа, так яно і лепей. Але ж у такім выпадку ты павінна зразумець, што было б проста недаравальна трымаць П'ера ў сябе. Барацьба, якую ты вядзеш, асуджаная на паражэнне: гэта не тая хвароба, якая можа яшчэ адступіць. Каб мы хоць на нешта былі тут здольныя, каб яго можна было ўратаваць якім-небудзь лячэннем, лекамі — тады я не кажу. Але паглядзі сама: ты была такая прыгожая, разумная, вясёлая, а цяпер — сама забіваеш сябе дзеля сваёй жа прыхамаці і абсалютна без ніякай карысці. Зразумела, ты была проста цудоўная, мы ўсе гэта бачылі, але цяпер — усё, кончана, ты выканала свой абавязак, болей за свой абавязак; цяпер упарціцца проста было б амаральна. Дзіцё маё, ёсць жа, урэшце, і абавязкі да самога сябе. І потым — ты зусім не думаеш пра нас. Табе *трэба*, — паўтарыў ён, нібы молатам выбіваючы словы, — *трэба* аддаць П'ера ў клініку да Франшо. Ты з'едзеш з гэтай кватэры, што дала табе толькі няшчасце, перабярэшся да нас. А калі ў цябе ёсць патрэба быць карыснай другім, палягчаць чыесьці пакуты — што ж, у цябе ёсць твая маці. За беднай кабетай няма каму прыглядаць, апроч санітарак, а ёй бы зусім не зашкодзіла, каб побач хоць часам быў нехта блізкі. І яна ўжо, — дадаў ён, — яна будзе здольная ацаніць усё, што ты дзеля яе зробіш, і будзе табе за гэта ўдзячная.

Настала доўгае маўчанне. Пан Дарбеда пачуў, як у суседнім пакоі спявае П'ер. Зрэшты, гэта было мала падобна да спеву, нагадваючы болей хуткі, пранізлівы рэчытатыў. Пан Дарбеда падняў вочы на дачку.

— Значыць, не?

— П'ер застанецца са мной, — мякка сказала яна, — я вельмі добра з ім ладжу.

— Пры ўмове, што займаешся дурасцямі цэлы дзень.

Ева ўсміхнулася і кінула на бацьку нейкі надзіва

кплівы і ці не вясёлы позірк. «Так і ёсць,— раззлавана падумаў пан Дарбеда,— яны толькі гэтым і займаюцца; прабаўляюцца ў ложку».

— Ты, напэўна, ужо зусім тут здурнела,— сказаў ён і ўстаў.

Ева сумна ўсміхнулася і шапнула нібыта сабе:

— Не зусім.

— Не зусім? Я толькі адно магу табе сказаць, маё дзіцё, ты мяне палохаеш.

Ён паспешліва яе пацалаваў і выйшаў. «Трэба было б,— падумаў ён, спускаючыся па лесвіцы,— прыслаць ёй пару добрых здаравякоў, каб яны сілай забралі ў яе гэтае богам пакрыўджанае няшчасце ды сунулі яго пад душ, і не пыталіся — хоча ён таго ці не».

Стаяў пагодны восеньскі дзень, ціхі, без ніякіх загадак; сонца залаціла праходным твары. Пана Дарбеду нечакана ўразіла іх адкрытая прастата: адны былі загарэлыя, другія гладкія, але на кожным адбіліся і свая радасць, і свае турботы, такія знаёмыя і яму.

«Я ведаю, за што папракаю Еву,— падумаў ён, наварочваючы на бульвар Сэн-Жэрмен.— Я папракаю яе за тое, што яна жыве па-за ўсім чалавечым. Бо П'ер ужо не чалавек. І ўвесь той клопат, усю любоў, што яна аддае яму,— яна іх забірае ў другіх: ва ўсіх гэтых. Ніхто не мае права адгароджваць сябе ад людзей; як ні круці — мы жывём у грамадстве».

Ён з прыязнасцю зірнуў на праходных; яму падабаліся іх сур'ёзныя, ясныя вочы. На гэтых залітых промнямі вуліцах, сярод людзей пачувалася неяк надзейна, бяспечна, як у вялікай сям'і.

Жанчына з распушчанымі валасамі спынілася перад раскладзенымі проста пад адкрытым небам таварамі. За руку яна трымала дзяўчынку.

— Што гэта? — спытала дзяўчынка, паказваючы на радыёпрыёмнік.

— Нічога не чапай,— адказала ёй маці.— Гэта прыёмнік, ён робіць музыку.

Пэўны момант яны стаялі моўчкі, з захапленнем разглядаючы апарат. Пан Дарбеда расчулена схіліўся да дзяўчынкі і, зазірнуўшы ёй у вочы, усміхнуўся.

II

«Пайшоў». Дзверы на лесвіцу суха клацнулі і зачыніліся; Ева была ў салоне адна: «Няхай бы ён лепей памёр».

Яе рукі сціснулі спінку фатэля: яна ўспомніла бацькавы вочы. Як пан Дарбеда, з выглядам знаўцы, схіліўся да П'ера, як сказаў яму: «Гэта смачна!» — такім тонам, нібыта ён ведае, як трэба гутарыць з хворымі. Як глядзеў на яго, і П'ерава аблічча адбівалася ў яго вялікіх, глыбокіх, спрытных вачах. «Я ненавіджу яго, калі ён так яго разглядае, ненавіджу, калі толькі падумаю, што ён яго *бачыць*».

Евіны рукі саслізнулі з фатэля, і яна павярнулася да акна. Яе вочы адразу аслеплі ад яркага сонца. Увесь пакой быў запоўнены яго промнямі; яны лезлі паўсюль: ляжалі бялявымі плямамі на дыване, віселі сляпучым пылам у паветры. Ева даўно ўжо адвыкла ад такога бессаромнага, такога стараннага асвятлення, што вылізвала кожны кут, надрайвала мэблю і прымушала яе блішчаць, як руплівая гаспадыня. І ўсё ж яна падышла да акна і прыўзняла фіранку. Якраз у гэты момант з будынка выйшаў пан Дарбеда. Нечакана для сябе Ева ўбачыла яго шырокія плечы. Бацька падняў галаву, лыпаючы вачыма, зірнуў на неба і, як падлетак, шырока ступаючы, рушыў прэч. «Мацуецца,— падумала Ева,— нічога, хутка ў яго пачнецца яго калаццё». Нянавісьць у ёй ужо знікла: за што

яго ненавідзець — у гэтай галаве нічога няма, апроч хіба самага маленькага клопату выглядаць маладзейшым. Але калі яна ўбачыла, як бацька павярнуў на бульвар Сэн-Жэрмен і знік, яе зноў ахапіла злосць. «Ён думае зараз пра П'ера». Нейкая частка іх жыцця вырвалася з гэтага зачыненага для ўсіх пакоя, і цяпер яе ганяла па вуліцах, пад сонцам, пад нагамі ў людзей. «Няўжо нас так і не здолеюць ніколі забыць?»

Вуліца Бак была амаль бязлюдная. Старая кабета дробным трушком пераходзіла праезджую частку; смеючыся, прайшлі тры дзяўчыны. І потым — мужчыны — дужыя і сур'ёзныя, яны неслі ў руках партфелі і гаманілі паміж сабой. «Нармальныя», — падумала Ева і сама здзівілася, заўважыўшы ў сабе столькі нянавісці. Тоўсценькая прыгожая жанчына кінулася на сустрач эlegantнаму пану. Той абхапіў яе рукамі і пачалаваў у вусны. Ева выціснула чэрствы смяшок і апусціла фіранку.

П'ер ужо не спяваў, цяпер суседка з трэцяга паверха села за піяніна; яна грала «Эцюд» Шапэна. Ева адчула сябе спакайней і ступіла была да П'ерава пакоя, як раптам спынілася і з нейкай трывогай абaperлася спінаю аб сцяну: кожны раз, калі яна выходзіла з пакоя, яе агортвала панічнае пачуццё пры думцы, што туды трэба вярнуцца. Тым не менш яна разумела, што не здолее жыць больш нідзе: гэты пакой вабіў яе, яна яго нават любіла. З халоднай цікаўнасцю, нібы каб выйграць хвіліну-другую і набрацца духу, яна прабегла позіркам па салоне: нідзе ніякага ценю, ніякага паху. «Як у чакальні ў дантыста». Фатэлі, абабітыя ружовым ядвабам, канапа, строгія, сціплыя, па-крэўнаму простыя зэдлі; добрыя памочнікі чалавека. Ева ўявіла, як нейкія важныя паны, апранутыя ва ўсё светлае — зусім такія, якіх яна бачыла толькі што за акном, — уваходзяць у гэты салон і, не спыняючы пачатай размовы, нават не турбуючы сябе тым, каб зірнуць, куды

яны трапілі, упэўненаю хадою ідуць на самы цэнтр пакоя; а адзін закінуў за спіну руку, і тая валачэцца за ім, як след за караблём, — па мяккіх падушках на мэблі, па розных прадметах, сталах, а ён нават не ўздрыгваецца, сутыкаючыся з усім гэтым. Калі ж на дарозе ім трапляецца мэбля, ім і ў галаву не прыходзіць яе абысці, і яны, гэтыя салідныя імасці, дужа спакойна перастаўляюць яе на іншае месца. І вось, нарэшце, яны сядваюць, так і не перапыніўшы сваёй размовы, так і не зірнуўшы вакол сябе. «Салон для нармальных», — падумала Ева. Са сціснутым трывогаю горлам яна глядзела на ручку, якую трэба было павярнуць. «Трэба ісці. Я ніколі так доўга не пакідаю яго аднаго». Трэба было адчыніць гэтыя дзверы; потым Ева крыху пастаіць на парозе, каб даць вачам прывычаіцца да паўзмроку, а пакой усёй сілай пастараецца выштурхнуць яе прэч. Яна павінна будзе вытрымаць гэтае супраціўленне і прайсці ўглыбіню. Раптам яна адчула пякучае жаданне ўбачыць П'ера. Ёй бы так хацелася разам з ім пакпіць з свайго бацькі. Але П'еру яна была непатрэбна; Ева нават не магла прадугадаць, як ён зараз яе сустрэне. З нейкай своеасабліваю гордасцю яна раптам падумала, што ёй ужо нідзе няма месца. «Нармальныя лічаць, што я яшчэ належу да іх. Але я сярод іх не здолела б заставацца гадзіны. Я хачу, я адчуваю патрэбу жыць там, па той бок гэтай сцяны. Але там мяне не прымаюць».

Усё вельмі змянілася вакол яе: святло нібы састарэла, яно пачынала сівець, рабілася цяжкім, як вада ў вазе з кветкамі, калі яе два дні не мяняюць. Ева глядзела на рэчы, пакрытыя гэтым старым святлом, і заўважала на іх даўно забытае пачуццё меланхоліі: той самай, што адчуваеш вячэрняй парой у самым канцы восені. Яна нерашуча, амаль збянтэжана пазірала вакол: усё гэта было так далёка — цяпер, у іхнім пакоі не было ні дня, ні ночы, ні пары, ні меланхоліі. Яна

цьмяна прыгадала далёкія-далёкія восені, восені яе маленства — і раптам уся напружылася: успаміны выклікалі ў яе страх.

Яна пачула П'ераў голас:

— Агата! Ты дзе?

— Іду! — крыкнула яна.

Яна адчыніла дзверы і прайшла ў пакой.

Густы ладанавы водар напоўніў ёй ноздры і рот. Яна шырока распяла вочы, выставіла наперад рукі — пах і паўзмрок даўно ўжо зліліся ў яе ў адзінае цэлае, нешта даўкае і мяккае, нібы вата, такое ж простае, такое ж знаёмае, як паветра, агонь ці вада, — і асцярожна рушыла да бледнай плямы, якая, здавалася, лунала ў тумане. Гэта быў П'ераў твар: П'ерава адзенне (а з той пары, як ён захварэў, ён апранаў усё чорнае) раставала ў цемры. П'ер сядзеў з закінутаю назад галавою і заплюшчанымі вачыма. Ён быў прыгожы. Ева палюбавалася на яго доўгія, загнутыя на кончыках вейкі і села побач на нізкае крэсла. «Яму, напэўна, нешта баліць», — падумала яна. Яе вочы патроху прызвычаліся да змроку. Спачатку выплыў стол, пасля ложка, пасля П'еравы асабістыя рэчы — ножны, слоік з клеём, кнігі, гербарый, рассыпаны на дыване каля фатэля.

— Агата?

П'ер ужо расплюшчыў вочы і глядзеў на яе з усмешкай.

— А ведаеш, што відэлец? — сказаў ён. — Гэта я, каб напалохаць гэтага тыпа. А так — у ім *амаль* нічога не было.

Евіны апасенні зніклі, і яна, ціха і коратка засмяяўшыся, сказала:

— Гэта табе выдатна ўдалося. Ён сапраўды ледзь не звар'яцеў ад страху.

П'ер усміхнуўся.

— Ты бачыла? Як ён пачаў яго круціць, ухапіўся ледзь не аберуч. І вось што, заўваж,— сказаў ён,— яны не ўмеюць браць рэчы: яны іх хапаюць.

— Твая праўда,— сказала Ева.

П'ер мякка пастукаў па левай далоні ўказальным пальцам правай рукі.

— Вось яны чым бяруць. Спачатку падносяць пальцы і, як толькі ўдалося спаймаць прадмет, адразу ціснуць на яго ўсёй далоняй — каб прыдушыць.

Ён гаварыў хутка, аднымі кончыкамі губ; выгляд у яго быў азадачаны.

— Цікава, чаго яны хочуць? — нарэшце прамовіў ён.— Гэты тып ужо прыходзіў раней. Навошта яны яго падсылаюць? Калі ім хочацца ведаць, што я раблю, яны могуць проста зірнуць на экран — дзеля гэтага ім нават не трэба нікуды выходзіць. Значыць, і яны робяць памылкі. Маюць такую ўладу і робяць памылкі. А я — не раблю, гэта мой козыр. Хофка,— сказаў ён,— хофка! — Ён замахаў перад ілбом рукамі.— Сволач. Хофка, пафка, суфка! Што, хочаш яшчэ?

— Звон? — спыталася Ева.

— Звон. Уцёк,— сказаў ён і сярдзітым голасам пачаў далей развіваць сваю думку.— Гэты тып — іх падначалены. Ты яго ведаеш, ты выходзіла з ім у салон.

Ева не адказала.

— Што ён хацеў? — спытаў П'ер.— Ён павінен быў табе гэта сказаць.

Нейкае імгненне Ева вагалася і потым адказала з жорсткай цвёрдасцю ў голасе:

— Ён хацеў, каб цябе пасадзілі пад замок.

Калі П'еру стараліся сказаць праўду мякка, ён ставіўся да яе з недаверам, яму трэба было рэзаць яе прама ў вочы, каб аглушыць, паралізаваць яго падаэрэнні. Ды Ева і сама лічыла, што лепш абысціся з ім

жорстка, чым ашукаць: калі яна хлусіла і ён, здавалася, даваў гэтаму веры, яна не магла адолець у сабе пачуцця перавагі, за якое сама сябе ненавідзела.

— Пасадзіць мяне пад замок! — з іроніяй паўтарыў П'ер. — Яны там сапраўды, відаць, з глузду з'ехалі. Ды што гэта мне, што мне іх сцены? Яны думаюць, напэўна, што гэта здолее мяне спыніць. Я часам нават пачынаю думаць — можа, ёсць дзве банды? Сапраўдная, неграва, і яшчэ адна — банда якіх-небудзь прыдуркаў, што хочуць паўсюль сунуць свой нос і лепяць дурасць на дурасці.

Ён ускінуў над падлакотнікамі фатэля рукі і з задавальненнем, уважліва на іх паглядзеў.

— Сцены... Сцены мы пройдзем. Што ты яму адказала? — спытаў ён і з цікаўнасцю павярнуўся да Евы.

— Што цябе не пасадзяць.

П'ер паціснуў плячыма.

— Не трэба было так казаць. Ты таксама зрабіла памылку. Прынамсі, калі не сказала гэтага наўмысна. Трэба даць ім выкласці ўсе іх карты.

Ён змоўк. Ева сумна апусціла галаву. «Яны іх хапаюць!» Якім грэблівым тонам ён гэта сказаў — і як гэта дакладна. «Няўжо і я — таксама хапаю? Дарма я сачу за сабой: па-мойму, большасць маіх рухаў усё роўна яго раздражняюць. Ён проста не кажа мне гэтага». Раптам яна адчула сябе няшчаснай і вінаватаю, як тады, калі ёй было чатырнаццаць і пані Дарбеда, яшчэ лёгкая і жвавая, казала ёй: «Можна падумаць, што ты проста не ведаеш, куды падзець свае рукі!» Ева баялася варухнуцца, але якраз у гэты момант адчула неадольнае жаданне перамяніць паставу. Стараючыся не дакранацца да дывана, яна паволі падабрала ногі пад крэсла. Яе вочы глядзелі на настольную лампу, падстаўку ў якой П'ер пафарбаваў чорную фарбай, і на шахматную дошку. На дошцы П'ер пакінуў толькі чорныя пешкі. Часам ён уставаў, падыходзіў да стала

і браў іх адну за адной. Ён гаманіў з імі, называючы іх Робатамі, і здавалася, пешкі ажываюць у яго руках нейкім цёмным, глухім жыццём. Калі ён клаў іх на месца, Ева падыходзіла і брала іх таксама (у такія моманты ёй здавалася, што яна выглядае смешна); пешкі зноў абарочваліся кавалачкамі мёртвага дрэва, але на іх заставалася яшчэ нешта няясна-няўлоўнае, падобнае на пэўны сэнс. «Гэта яго рэчы,— падумала яна.— У гэтым пакоі нічога майго няма». Раней тут было крыху яе мэблі. Маленькі інкруставаны столік з трыльяжам, які ёй застаўся ад бабкі і які П'ер, жартуючы, заўсёды называў: *твой* столік. Пасля ён забраў гэты столік сабе. Толькі П'еру рэчы адкрывалі сваё сапраўднае аблічча. Ева магла глядзець на іх гадзінамі: яны з нястомнаю і злою ўпартасцю прымушалі яе расчароўвацца, паказваючы адно сваю вонкавую абалонку — тую, што бачылі і доктар Франшо, і пан Дарбеда. «Усё роўна,— падумала Ева ці не з трывогай,— я бачу іх іначай, чым бацька. Не можа быць, каб я іх бачыла абсалютна так, як і ён».

Яна варухнула каленямі: у нагах ужо бегалі мурашы. Цела было напружанае і прамое, як палка, і пачынала балець; Еве здавалася, што яно занадта жывое, надта прыкметнае. «Я так хацела б зрабіцца нябачнаю і заставацца тут; каб бачыць яго і каб ён мяне не бачыў. Я яму непатрэбная; я ў гэтым пакоі лішняя». Яна крыху павярнула галаву і зірнула на сцяну над П'ерам. На сцяне былі напісаны пагрозы. Ева гэта ведала, хоць была няздольна іх прачытаць. Яна часта глядзела на вялікія чырвоныя ружы, якімі была размалявана сцяна, пакуль яны не пачыналі скакаць у вачах. Ружы гарэлі ў паўзмроку. Часцей за ўсё пагроза была напісаная пад самаю столлю, злева над ложкам, але часам яна перамяшчалася. «Трэба ўстаць. Я не магу, не магу больш сядзець у адной паставе». Апроч таго, на сцяне былі белыя дыскі, падобныя да разрэ-

занай напалам цыбуліны. Дыскі круціліся на адным месцы, круціліся... рукі ў Евы пачалі дрыжаць. «Я часам ужо вар'яцею... Ды не, не,— з горыччу падумала яна,— я не магу звар'яцець. Я проста нервуюся, вось і ўсё».

Раптам яна адчула, як П'ер узяў яе за руку.

— Агата,— пяшчотна прамовіў ён.

П'ер усміхаўся, але трымаў яе руку кончыкамі пальцаў, нібыта з гідлівасцю ці так, як трымаў бы за спіну краба, баючыся, каб той не ўхапіў яго клюшнях.

— Агата,— сказаў ён,— я так хацеў бы табе давяраць.

Ева заплюшчыла вочы, і яе грудзі падняліся ў глыбокім уздыху. «Не трэба нічога адказваць. Тады ён супакоіцца, і паверыць, і болей не будзе нічога казаць».

П'ер адпусціў руку.

— Агата, я цябе, вядома, люблю,— сказаў ён.— Але я не магу зразумець. Чаму ты ўвесь час сядзіш у гэтым пакоі?

Ева не адказала.

— Скажы, чаму?

— Ты выдатна ведаеш, што я кахаю цябе,— суха адказала яна.

— Я не веру табе,— сказаў П'ер.— За што табе мяне кахаць? Я павінен выклікаць у цябе жак: у мяне неадчэпныя думкі.

Ён усміхнуўся, але адразу раптам пасур'эзнеў.

— Паміж табою і мной — сцяна. Я цябе бачу, я з табой гаманю, але ты — па той бок. Што не дае нам любіць адно аднаго? Мне здаецца, што раней гэта было прасцей. У Гамбургу.

— Але,— сумна прамовіла Ева: «Зноў Гамбург».

П'ер ніколі не гаварыў пра іх сапраўдную мінуўшчыну. Ні Ева, ні ён — у Гамбургу ніколі не былі.

— Мы гулялі з табой уздоўж каналаў. Там была барка, памятаеш? Чорная барка; і сабака на мосце.

Ён выдумляў паступова; выгляд у яго быў няшчыры.

— Я трымаў цябе за руку. Скура ў цябе была тады іншая. Я верыў усяму, што ты мне казалася. Маўчаць! — закрычаў ён.

Хвіліну ён прыслухоўваўся.

— Яны хутка прыйдуць, — абвясціў ён змрочным голасам.

Ева ўздрыганулася:

— Прыйдуць? Я ўжо думала, яны не вернуцца ніколі.

Апошнія тры дні П'ер адчуваў сябе спакайней, статуі не прыходзілі. Ён жудасна іх баяўся, хоць ніколі не прызнаваўся ў гэтым. Еву яны не палохалі; аднак, калі яны пачыналі лятаць па пакоі і гусці — яе палохаў П'ер.

— Падай мне ворчку.

Ева ўстала і ўзяла ворчку: гэта быў набор склееных П'ерам кавалкаў кардону, якім ён карыстаўся, каб заклінаць прыход статуій. Ворчка была падобная да павука. На адным кавалку кардону П'ер напісаў: «Улада над пасткамі», — на другім: «Чорнае». На трэцім была намалёвана галава, якая смяялася, і ад вачэй у яе разыходзіліся зморшчынкі: гэта быў Вальтэр. П'ер узяў ворчку за лапу і пачаў пільна яе разглядаць. Выгляд у яго быў змрочны.

— Яна мне болей не можа служыць, — нарэшце прамовіў ён.

— Чаму?

Яны яе перайначылі.

— Ты зробіш другую?

Ён паглядзеў на Еву доўгім позіркам і працадзіў скрозь зубы:

— А табе вельмі хацелася б.

Ева злавала на П'ера. «Кожны раз, як яны прыхо-

дзяць, ён загадзя папярэджаны. Як яму гэта ўдаецца? Ён жа ніколі не памыляецца».

Ворчка бездапаможна, жаласна звясала з кончыкаў П'еравых пальцаў. «Ён заўсёды знаходзіць прычыну, каб ёю не скарыстацца. Калі яны прыходзілі апошні раз, у нядзелю, ён запэўніваў, што недзе яе згубіў. Але ж я бачыла — яна ляжала за слоікам з клеём. Ён не мог яе не заўважыць. Мне нават часам здаецца, ці не сам ён іх запрашае». Ніколі немагчыма было сказаць з пэўнасцю, калі П'ер бывае шчыры. У некаторыя моманты ў Евы ўзнікала ўражанне, што яго сапраўды, міма яго волі, апаноўвае нездаровы рой прычэплівых думак і прывідаў. Але іншы раз у П'ера быў такі выгляд, нібы ён сам усё выдумляе. «Ён пакутуе. Пакутуе. Але да якой ступені верыць сам у гэтых статуі і негра? Ва ўсякім выпадку, я ведаю, што статуі ён не бачыць — ён іх толькі чуе: калі яны пралятаюць, ён адварочвае галаву. А потым запэўнівае, што бачыў. Ён іх нават апісвае». Яна прыгадала пачырванелае аблічча доктара Франшо: «Ды што вы, мілая пані, што вы, усе вар'яты — хлусы; і вы марна траціце час, калі хочаце адрозніць тое, што яны адчуваюць сапраўды, ад таго, што толькі кажуць, што адчуваюць». Яна ўздрыганулася: «Ды пры чым тут гэты Франшо? Я не збіраюся думаць, як ён».

П'ер устаў, падышоў да сметніцы пад паперу і выкінуў ворчку. «Як ты — вось бы як мне хацелася думаць». П'ер ступаў дробна, рухаючыся на самых дыбачках і прыціскаючы локці да цела, каб займаць як мага менш месца. Вярнуўшыся, ён сеў і зірнуў на Еву з замкнёным выглядам.

— Трэба будзе дадаць чорнай фарбы, — сказаў ён, — у гэтым пакоі не стае чорнага.

Ён зусім зашыўся ў фатэль. Ева з сумам глядзела на яго як бы скупое цела, заўсёды гатовае скурчыцца, сціснуцца: галава, рукі, ногі — былі падобныя да ска-

рачальных органаў. Насценны гадзіннік прабіў шэсць гадзін; піяніна змоўкла. Ева ўздыхнула. Статуі прыходзілі не адразу: іх трэба было чакаць.

— Хочаш, я запалю святло?

Ёй не хацелася чакаць іх у змроку.

— Рабі, што хочаш, — сказаў П'ер.

Яна запаліла маленькую настольную лямпу, і па пакоі разліўся чырвоны туман. П'ер таксама чакаў.

Ён сядзеў моўчкі, але вусны ў яго ўвесь час варушыліся, на фоне чырвонай смугі яны выдзяляліся дзвюма цёмнымі плямамі. Ева любіла П'еравы вусны. Раней яны былі пачуццёвыя і хвалюючыя; але цяпер даўно страцілі сваю пачуццёвасць. Яны безупынна растульваліся ў дробнай дрыготцы і сціскаліся, сплюшчваліся і разлучаліся зноў. Толькі яны і жылі на гэтым акамянелым, як мур, абліччы, нагадваючы сабой двух палахлівых звяркоў. П'ер мог мармытаць так цэлымі гадзінамі, але ніводнага слова так і не злятала з ягоных вуснаў, і часта Ева як загіпнатызаваная сачыла за гэтым ледзь прыкметным рухам. «Я люблю яго губы». П'ер ніколі ўжо не цалаваў яе; ён жудасна баяўся дотыкаў: уначы да яго дакраналіся мужчынскія рукі, цвёрдыя і сухія, шчыкалі яго па ўсім целе; жаночыя, з доўгімі-доўгімі пазногцямі, лезлі да яго з агіднымі пяшчотамі. Часта ён клаўся ўвесь апрануты, але рукі слізгалі пад вопратку, сцягвалі кашулю. Аднойчы ён пачуў, як нехта смяецца, і раптам нечыя тоўстыя губы прыліплі яму на рот. З той ночы ён не цалаваў больш Евы.

— Агата, — сказаў П'ер, — не глядзі на мой рот!
Ева апусціла вочы.

— Я выдатна ведаю, што па губах можна навучыцца чытаць, — дадаў ён з задзірліваю ганарлівасцю.

Яго рука на падлакотніку фатэля дробна дрыжала. Указальны палец выпрастаўся, тройчы стукнуў па вялікім, і ўсе астатнія сціснуліся: гэта было заклінан-

не. «Хутка пачнецца»,— падумала Ева. Ёй хацелася абняць, абараніць П'ера.

П'ер раптам загаварыў вельмі гучным і велікасвецкім тонам.

— Памятаеш Санкт-Паўлі?

«Не адказваць. Гэта можа быць пастка».

— Гэта там я з табой пазнаёміўся,— ён быў нібы задаволены.— Я адбіў цябе ў аднаго дацкага марака. Мы з ім нават ледзь не пабіліся, але я сказаў, што плачу за ўсіх, і ён даў мне цябе забраць. Зрэшты, усё гэта было толькі камедыя.

«Брэша. Ён не верыць ніводнаму свайму слову. Ён ведае, што мяне завуць не Агата. Ненавіджу, калі ён хлусіць». Але яна ўбачыла яго нерухомыя вочы, і яе гнеў адразу растаў. «Ён не хлусіць,— падумала яна,— яго нервы гатовыя лопнуць. Ён адчувае, што яны ўжо блізка, і гаворыць, каб перашкодзіць сабе пачуць». П'ер абедзвюма рукамі ўчапіўся ў ручкі фатэля. Яго твар спалатнеў, па ім блукала ўсмяшка.

— Дзіўныя ўсё-ткі бываюць сустрэчы,— сказаў ён,— але я не веру ў выпадак. Я ў цябе не пытаюся, хто цябе падаслаў. Я ведаю — ты не адкажаш. Але ўсё-ткі табе добра ўдалося мяне асляпіць.

Ён гаварыў цяжка, вымаўляючы фразы хуткім і рэзкім голасам. Некаторыя словы яму не ўдаваліся і выліваліся з вуснаў мяккай бясформеннай масай.

— Ты пацягнула мяне за сабой у самае святочнае скопішча, паміж стойламі чорных аўтамабіляў. Але за машынамі хавалася цэлае войска чырвоных вачэй, што пачыналі падміргваць, як толькі я паварочваўся да іх спінай. Цяпер я разумею — ты, відаць, рабіла ім нейкія знакі, хоць сама ўвесь час віснула ў мяне на руцэ. Я тады нічога не бачыў. Я быў занадта зачараваны вялікай цырымоніяй Каранаванья.

Шырока расплюшчанымі вачыма ён глядзеў проста перад сабой. Потым вельмі хутка і нейкім куртатым ру-

хам правёў па лбе рукой, ні на хвіліну не перапыняючы гамонкі: ён не хацеў маўчаць.

— Бо тады было каранаванне Рэспублікі,— ледзь не крыкнуў ён пранізлівым голасам,— уражлівае ў сваім родзе відовішча: там былі жывёлы ўсіх масцей, якіх прыслалі з калоній спецыяльна на цырымонію. Ты ўвесь час баялася згубіцца сярод малпаў. Я сказаў — сярод малпаў,— паўтарыў ён задзірлівым тонам, пазіраючы вакол сябе.— *Хоць мог бы сказаць і сярод неграў!* Паганяны неданоскі, што сноўдаюць пад сталамі,— выкрытыя і прыбітыя на месцы маім Поглядам. Загадана маўчаць! — закрычаў ён.— *Маўчаць!* Слухай маю каманду: усім смірна! Зважай на ўваход статуі. Тра-ля-ля,— ён выў, прыстаўляючы рукі да рота рупарам,— тра-ля-ля, тра-ля-ля!

Раптам ён змоўк, і Ева ўсвядоміла, што статуі ўвайшлі ў пакой. П'ер сядзеў з пагардлівым выглядам і быў увесь напружаны і бледны. Ева таксама напружылася; і яны абое застылі ў поўнай цішыні. У калідоры нехта хадзіў: гэта была Мары, што прыходзіла дапамагаць ім у гаспадарцы,— яна, відаць, толькі зайшла. «Трэба будзе даць ёй грошай на газ»,— падумала Ева. І тут статуі пачалі лётаць; яны праляталі якраз паміж Евай і П'ерам.

П'ер натужліва вухнуў і, падабраўшы пад сябе ногі, яшчэ глыбей зашыўся ў фатэль. Стараючыся адварнуцца, ён круціў галавой і час ад часу хмыкаў кароткім смехам, на лбе ў яго блішчалі кропелькі поту. Ева не магла болей вынесці выгляду гэтай збялелай шчакі, гэтага рота, перакошанага дрыготкай грымасай; яна заплюшчыла вочы. І перад ёй, на чырвоным фоне павекаў, адразу заскакалі залацістыя жылкі; яна адчувала сябе старою і ацяжэлай. П'ер шумна дыхаў зусім побач з ёй. «Яны лётаюць, і гудуць, і схіляюцца да яго...» Яна адчула лёгкае казытанне, нейкую няёмкасць у правым плячы і ў баку. Інстынктыў-

на яна ўсім целама адхілілася ўлева — нібы каб унікнуць дотыку з чымсьці непрыемным, нібыта каб прапусціць нейкую цяжкую, нязграбную рэч. Раптам падлога рыпнула, і Ева жудасна захацелася расплюшчыць вочы, зірнуць направа, адагнаць паветра рукой.

Але яна стрымалася і не расплюшчыла вачэй, ажно ўздрыгануўшыся ад гэтай чаканай і горкай радасці. «Я таксама баюся», — падумала яна. Усё яе жыццё затаілася ў правым баку. Яна нахілілася бліжэй да П'ера, па-ранейшаму не расплюшчваючы вачэй. Цяпер ёй досыць было аднаго, самага маленькага намагання, і ўпершыню — яна ўвойдзе ў гэты трагічны свет. «Я баюся статуў», — падумала яна. Гэта было як нейкае сляпое, утрапёнае перакананне, як закляцце; Ева ўсёю сілаю хацела паверыць у прысутнасць статуў; яна старалася ператварыць гэтае трывожнае аняменне, што паралізоўвала ёй правы бок, у нейкае новае пачуццё — у дотык. Сваім бокам, рукою, плячом — яна адчувала, як яны пралятаюць побач.

Статуі ляталі паволі і нізка; і ўвесь час гудзелі. Ева ведала, што ў іх хітры, хлуслівы выгляд і што вакол вачэй, з каменя, у іх растуць вейкі; але ўвогуле яна іх уяўляла кепска. Яна ведала, што яны яшчэ не зусім жывыя і іх вялікія целы пакрытыя, нібы цёплымі лушпінамі, кавалкамі плоці; што на кончыках пальцаў у іх лушчыцца камень і далоні заўсёды свярбяць. Ева не магла ўсяго гэтага ўбачыць, яна толькі ўяўляла, што нейкія вялікія кабеты, велічна і ўрачыста, слізгаюць недзе зусім побач з ёй і што ў іх — чалавечы выгляд і цвердалобая ўпартасць каменя. «Яны схіляюцца да П'ера». Ева зрабіла над сабой такое моцнае намаганне, што рукі ў яе пачалі дрыжаць. «Яны схіляюцца над мною...» Раптам жудасны крык апаліў яе холадам. «Яны дакрануліся да яго». Ева адчула вялікую стому. «Гульня, — падумала яна з папрокам, — усё гэта толь-

кі гульня. Я ні на імгненне не паверыла ў іх шчыра. А ён увесь гэты час — пакутаваў сапраўды».

П'ер абмякнуў і глыбока ўздыхнуў. Але зрэнкі ў яго былі яшчэ расшыраныя, ён увесь быў мокры ад поту.

— Бачыла? — спытаў ён.

— Я не магу іх бачыць.

— Тым лепш для цябе: яны б цябе напалохалі. Мне што,— сказаў ён,— я прывычны.

Рукі ў Евы яшчэ дрыжалі, у галаве пульсавала кроў. П'ер выняў цыгарэту. Але не запаліў.

— Мне ўсё роўна, калі я іх бачу,— сказаў ён,— але я не хачу, каб яны да мяне дакраналіся, я баюся, каб мне не перадалося іх скулле.

Ён падумаў хвіліну і спытаў:

— Ты іх хоць чула?

— Чула,— сказала Ева,— гудуць, як матор у самалёта. (У мінулую нядзелю П'ер сам гэта апісваў.)

П'ер усміхнуўся крыху паблажліва.

— Ну, ты перабольшваеш,— сказаў ён. Твар у яго быў па-ранейшаму бледны. Ён зірнуў на Евіны рукі.— Ды ў цябе рукі дрыжаць. Бедная мая Агата, як цябе гэта ўразіла. Але цяпер няма чаго хвалявацца: да заўтрага яны болей не прыйдуць.

Ева не магла гаварыць, у яе клацалі зубы, і яна баялася, каб гэтага не заўважыў П'ер. П'ер доўга яе разглядаў.

— Ты проста чорт ведае якая прыгожая,— сказаў ён, ківаючы галавой.— Шкада, вельмі шкада.

Ён хутка выпрастаў руку і мякка крануў яе за вуха.

— Мой чароўны дэман! Ты мяне крыху бянтэжыш, ты занадта прыгожая, і гэта адцягвае маю ўвагу: я не магу засяродзіцца. Нічога б яшчэ, каб не трэба было рэзюміравання...

Ён змоўк і здзіўлена зірнуў на Еву:

— Я не гэтае слова... Яно прыйшло... яно прыйшло,— сказаў ён з няпэўнай усмешкай.— На языку

было зусім іншае... а гэтае... заняло яго месца. Не памятаю ўжо, што я хацеў сказаць.

Ён хвіліну падумаў і трасянуў галавой.

— Добра,— сказаў ён,— трэба паспаць,— і дадаў дзіцячым голасам: — Ведаеш, Агата, я стаміўся. У мяне ўжо ўсё блытаецца ў думках.

Ён кінуў цыгарэту і ўтаропіўся ў дыван з занепакоеным выглядам. Ева падсунула яму падушку.

— Можаш таксама паспаць,— сказаў П'ер і заплюшчыў вочы,— яны болей не прыйдуць.

«РЭЗЮМІРАВАННЕ». П'ер спаў з застылай на твары ціхамірнай усмешкай; галава ў яго нізка схілілася, і здавалася, што яму хочацца пацерціся шчакой аб плячо. Еве спаць не хацелася, яна думала: «Рэзюміраванне...» Твар у П'ера раптам зрабіўся дурны, і слова, доўгае і бясколернае, само выкацілася з рота. П'ер зірнуў перад сабой здзіўлена, нібы ўбачыў гэтае слова і не пазнаў; рот у яго быў млява разяўлены; нешта нібы надламалася ў ім. «Ён стрызніў. Гэта здарылася з ім упершыню; зрэшты, ён і сам заўважыў. Ён жа сказаў, што ў яго ўсё зблыталася ў думках». П'ер ціха, салодка застагнаў і плаўна махнуў рукой. Ева зірнула на яго цяжкім поглядам. «Які ён цяпер прачнецца!» Гэтая думка не давала ёй спакою. Кожны раз, калі П'ер засынаў, яна толькі пра гэта і думала, яна не магла сябе перасіліць. Ева ўвесь час баялася, каб ён не прачнуўся з мутнымі вачыма і не пачаў раптам трызніць. «Якая ж я дурніца,— падумала яна,— гэта ж павінна пачацца не раней як праз год. Франшо сам так казаў». Але трывога не пакідала яе; праз год: зіма, вясна, лета, пачатак яшчэ адной восені. Аднойчы твар у яго перакрывіцца, сківіца адвісне, і ён адно паўрасплюшчыць слязлівыя вочы. Ева схілілася да П'еравай рукі і прыпала да яе вуснамі: «Я заб'ю цябе раней».

ГЕРАСТРАТ

Людзі... На іх трэба глядзець з вышыні. Я гасіў святло і прыстройваўся каля акна: у іх нават і ў думках не было, каб нехта мог за імі сачыць зверху. Яны клапацяцца адно пра фасад, ну, часам яшчэ пра задворкі, але ўсё іх старанне разлічана ўрэшце на гледача ў метр семдзесят. Ці задумваўся калі хто-небудзь з іх, як выглядае фетравы капялюш з сёмага паверха? Яны чамусьці зусім не дбаюць, каб абараніць свае плечы і чарапкі кідкімі колерамі ці яркай тканінай, яны не ўмеюць змагацца з гэтым вялікім ворагам Чалавечага: вертыкальнаю перспектывай. Я высоўваўся з акна, і мяне разбіраў смех: ну, дзе яна, дзе гэтая іх славутая «пастава ўрост», якой яны так ганарацца: яны проста расплюшчваліся аб тратуар, і з-над плечаў у іх плазам высоўваліся толькі доўгія ногі.

На балконе сёмага паверха, вось дзе мне трэба было б пражыць усё жыццё. Бо маральная перавага заўсёды павінна быць падмацаваная нейкімі матэрыяльнымі сімваламі, іначай — яна проста знікае. Якая ж, урэшце, перавага над людзьмі была ў мяне? Перавага ў пазіцыі — болей нічога: я паставіў сябе па-над тым чалавечым, што было ўва мне, і пачаў яго разглядаць. Менавіта таму мяне заўсёды вабілі вежы сабора Нотр-Дам, пляцоўкі агляду на Эйфелевай вежы, царква Сакрэ-Кёр, мой сёмы паверх на вуліцы Дэлямбр. Усё гэта — цудоўныя сімвалы.

Часам, вядома, даводзілася спускацца на вуліцу. Каб схадзіць на працу, напрыклад. Я задыхаўся. Калі бачыш людзей на адным з імі ўзроўні, іх намнога ця-

жэй лічыць за мурашак: яны *кранаюць*. Адноўчы я ўбачыў на вуліцы мерцвяка. Ён ляжаў ніцма. Яго перавярнулі, і аказалася, што ён у крыві. Я ўбачыў яго расплюшчаныя вочы, нейкі незразумелы выраз на твары, які невядома пра што казаў, і ўсю гэтую кроў. Я стараўся сябе пераканаць. «Ну і што, — думаў я, — усё гэта хвалюе не болей за свежую фарбу. Ён проста ўквэцаў сабе нос у чырвонае, вось і ўсё». Але потым я адчуў нейкую паскудную млявасць у нагах і ў патыліцы і самлеў. Мяне зацягнулі ў аптэку, пачалі тузаць за плечы і прымусілі глынуць спірту. Я быў гатовы ўсіх забіць.

Я ведаў, што яны мае ворагі, але ж яны — яны гэтага не ведалі. Яны любілі адзін аднаго і заўсёды трымаліся разам, локаць да локця; яны і мне часам дапамагалі — у тым, у сім: яны ж лічылі мяне за свайго, да іх падобнага. Але каб яны здолелі здагадацца хоць пра самую маленькую крыху праўды — яны б мяне скамісавалі. Дарэчы, пазней яны так і зрабілі. Калі спаймалі і даведаліся, хто я. Яны сцерлі мяне на дробны мак, білі ў камісарыяце цэлыя дзве гадзіны, малацілі кулакамі і давалі поўхі, выкручвалі рукі, раздзерлі ў шмоцце штаны, а пасля, каб было чым закончыць, кінулі на падлогу мае акулёры, і пакуль я іх шукаў, на карачках, білі мяне нагамі пад задніцу і рагаталі. Я заўсёды прадбачыў, што гэтым скончыцца — мяне скамісуюць: я ж не дужы і абараніць сябе не магу. А некаторыя ўжо даўно на мяне палявалі: бамбізы. Яны штурхалі мяне на вуліцы — каб пасмяяцца і каб пабачыць, што я буду рабіць. А я маўчаў. Я рабіў выгляд, што не разумею. І ўсё роўна — папаўся. Нездарма, відаць, ува мне заўсёды жыве гэты страх: гэта было прадчуванне. Зрэшты, вы, вядома, разумеце, што ў мяне былі і намнога сур'ёзнейшыя прычыны іх ненавідзець.

А што да страху, дык усё пайшло намнога лепей з

таго дня, як я купіў сабе рэвальвер. Дарэчы, калі ўвесь час носіш пры сабе якую такую штучку, якая можа выбухнуць ці нарабіць грукату, дык сапраўды адчуваеш сябе неяк мацнейшым. І вось я кожную нядзелю браў яго з сабой, соваў проста ў штаны, у кішэню, і штоў прагуляцца — звычайна на бульвары. Я адчуваў, як ён адцягвае мне штаны, што той краб, як халодзіць металам сцягну. Але пакрысе ад дотыку з целам ён саграваўся. Хада ў мяне была трохкі ненатуральная, збоку я, відаць, нагадваў тыпа, у якога пачалася эрэкцыя і член кожны раз замінае яму вольна ступіць. Тады я соваў руку ў кішэню і папраўляў гэтую рэч. Часам я заходзіў у прыбіральні — але, вядома, і там я быў таксама ўважлівы, бо часта побач можа быць нейкі сусед, — я вымаў рэвальвер, узважаў яго ў руцэ і разглядаў яго дзяржанне з чорнымі краткамі і чорны курок, падобны на прыплюшчанае павека. А тыя, хто бачыў звонку мае расстаўленыя ногі і ніз калашын, думалі, што я мачуся. Але я — ніколі не мачуся ў публічных прыбіральных.

А аднойчы мне прыйшла ў галаву думка пастраляць у людзей. Гэта было суботнім вечарам, калі я збіраўся да Леі — адной бландзінкі, якая заўсёды цікуе перад гатэлем на вуліцы Манпарнас. Між іншым, я ніколі не меў інтымных сувязяў з ніводнай жанчынай: я ўпэўнены, што пасля адчуў бы сябе толькі абрабаваным. Вядома, на іх залазіш зверху, але ж потым яны праглынаюць сваім вялізным валасатым ротам тое, што ў вас пад жыватам, і мяркуючы па тым, што я чуў, якраз яны ў такім абмене і выйграюць — і выйграюць многа. А я нічога ні ў кога не прашу, і сам аддаваць нічога не збіраюся. Прынамсі, каб я і рашыўся займець каханку, яна павінна была б быць жанчынай фрыгіднаю і пакорліваю і такой, каб пераносіла мяне з гідлівасцю. У першую суботу кожнага месяца я падымаўся з Леяй у нумар у гатэлі «Дзюкэн». Яна

распраналася, і я разглядаў яе, не дакранаючыся. Здаралася, што яно выходзіла неяк само, проста ў штабах, але часам я раней паспяваў вярнуцца дадому.

У той вечар Леі на звычайным месцы не было. Я крыху пачакаў, але так яе і не ўбачыўшы, вырашыў, што яна, відаць, захварэла. Тады быў пачатак студзеня і было вельмі холадна. Я быў расчараваны: я ўвогуле чалавек уражлівы, а тады, ужо загадзя, я так жыва ўявіў сабе асалоду, якую павінен атрымаць ад гэтага вечара. Праўда, на вуліцы Адэсы была яшчэ адна шлюха — brunетка, якую я даўно запрыкмеціў, — крыху пераспелая, але такая дзябеленькая і пухлявая; дый я ўвогуле ніколі не гідзіўся пераспелымі: яны, калі распрануцца, па-мойму, выглядаюць яшчэ больш гола, чым іншыя. Але тая не ведала, якія ў мяне ўмовы, і мне было крыху сорамна выкласці ёй усё вось так — адразу з парога. Дый потым, я не надта давяраю розным новым знаёмствам: гэтыя бабы могуць схаваць у сябе за дзвярыма якогась паскудніка, а потым, калі ўсё гатова, гэты тып раптам выскачыць і забярэ ў вас усе вашыя грошы. І лічыце, што пашанцавала, калі яшчэ не надае кухталёў. Але ў той вечар на мяне найшла чорт ведае якая адвага. Я вырашыў зайсці дадому па рэвальвер і потым паспрабаваць-такі з гэтай brunеткай.

Калі чвэрткай гадзіны пазней я падыходзіў да яе, маючы сваю зброю ў кішэні, я ўжо не баяўся нікога. Пры поглядзе зблізу яна паказалася нейкай няшчаснай і нечым нагадала маю суседку з дома насупраць, ад'ютантаву жонку. Я быў задаволены: я даўно ўжо хацеў пабачыць гэтую ад'ютанціху галяком. Раніцай, калі ад'ютант выпраўляўся на службу, яна апрадалася пры адчыненых вокнах, і я часта хаваўся ў сябе за фіранкай, спадзеючыся яе заспець. Але яна, на жаль, прыбіралася ў глыбіні пакоя.

У гатэлі «Стэла» са свабодных нумароў заставаўся

толькі адзін — на пятым паверсе. Мы рушылі ўгору. Брунетка была даволі грузная і ледзь не на кожнай прыступцы спынялася, каб аддыхацца. Што да мяне, дык я адчуваў сябе выдатна: нягледзячы на свой жывот, я зусім не пацею, і каб задыхацца, пяці паверхаў мне мала. Калі мы дайшлі да пляцоўкі на пятым паверсе, яна спынілася і, з цяжкасцю пераводзячы дых, прыціснула правую руку да сэрца. У левай у яе быў ключ.

— Высока,— сказала яна і паспрабавала мне ўсміхнуцца.

Я нічога не адказаў, забраў у яе ключ і адчыніў дзверы. Потым, не вымаючы рэвальвера з кішэні, выставіў яго руляй наперад і адпусціў толькі тады, калі запаліў святло. У пакоі было пуста. На мыйніцы ляжаў пакладзены імі маленькі квадратны кавалачак зялёнага мыла — каб было чым памыцца. Я ўсміхнуўся: са мной ва ўсіх іх бідэ ды квадратных кавалачках мыла ніякай патрэбы няма. Кабета ў мяне за спінай яшчэ шумна дыхала, гэта мяне распаляла. Я павярнуўся, і яна пацягнулася да мяне губамі. Я яе адштурхнуў.

— Раздзявайся,— сказаў я.

У пакоі быў мяккі фатэль, я сеў і прымасціўся як мага ўтульней. У такія моманты я заўсёды шкадую, што не навучыўся курыць. Кабета зняла сукенку, потым спынілася і скінула на мяне недаверлівым вокам.

— Як цябе завуць? — спытаў я, адкідваючыся ў фатэлі.

— Рэне.

— Дык вось, Рэне, ты давай хутчэй, я чакаю.

— А ты што — не распранаешся?

— Ты давай, давай,— сказаў я,— пра мяне можаш не клапаціцца.

Яна скінула да ног майткі, потым падабрала і акуратна паклала на сукенку разам са станікам.

— А ты, аказваецца, маленькі пракуда, мой дара-

жэнькі? Бач ты, які гультай, — сказала яна. — Хочаш, каб усё за цябе зрабіла твая дзяўчынка?

Адначасова яна падышла і, абапёршыся рукамі на падлакотнікі, з цяжкасцю паспрабавала прымасціцца ў мяне паміж ног на кукішкі. Але я сурова яе падняў.

— Ну-ну, без гэтага, без гэтага, — сказаў я.

Яна зірнула на мяне са здзіўленнем.

— Але тады што ж ты хочаш, каб я табе зрабіла?

— Нічога. Пахадзі, гуляй, болей я ад цябе нічога не патрабую.

Яна пачала хадзіць туды-сюды па пакоі. Выгляд у яе быў нязграбны. Увогуле, нічога больш так не прыгятае жанчын, як хадзіць галяком. Яны зусім не прызвычайныя ставіць ступакі плазам. Шлюха хадзіла, выгнуўшы спіну, са звільмі, як дзве вяроўкі, рукамі. Што да мяне — я быў на сёмым небе: вы ўявіце сабе — я спакойненька сяджу сабе ў фатэлі, зашпілены пад самае горла (я нават не зняў пальчаток), а гэтая пераспелая паня, цалкам раздзеўшыся па маім загадзе, круціцца вакол, як ваўчок.

Яна павярнулася да мяне тварам і, каб захаваць прыстойнасць, какетліва ўсміхнулася:

— Ты лічыш, што я прыгожая? Га? Лашчыш вока?

— Цябе гэта вельмі турбуе?

— Слухай, — спытала яна раптам абураным голасам, — і доўга ты хочаш, каб я так хадзіла?

— Сядзь.

Яна села на ложак, і мы моўчкі ўтаропіліся адно на аднаго. У яе была гусіная скура. Было чуваць, як за сцяной тукае будзільнік. Раптам я сказаў:

— Развядзі ногі.

На нейкую долю секунды яна завагалася, але развяла. Я зірнуў ёй паміж ног і пацягнуў носам паветра. І потым мяне разабраў смех, я зарагатаў — так моцна, што на вочы набеглі слёзы. Я адно паспеў ёй сказаць:

— Ды ты хоць сабе ўяўляеш?

І зноў пакаціўся ад смеху.

Яна паглядзела на мяне неяк аслупянела, потым густа пачырванела і сціснула калені.

— Поскудзь,— працадзіла яна праз зубы.

Але я зарагатаў яшчэ болей. Тады яна рэзка падскочыла і схапіла з крэсла свой станік.

— Гэй, ну,— сказаў я,— яшчэ не ўсё скончана. Я дам табе пяцьдзсят франкаў, але за свае грошы я ўсё-ткі хачу нешта мець.

Яна знервавана схапіла майткі.

— З мяне досыць, зразумеў? Я не ведаю, што табе яшчэ трэба. І калі ты прымусіў мяне падняцца, каб тут здэкавацца з мяне...

Тады я выняў свой рэвальвер і выставіў перад ёю. Яна сур'ёзна зірнула на мяне і моўчкі выпусціла з рук майткі.

— Пахадзі,— сказаў я,— гуляй.

Яна гуляла яшчэ пяць хвілін. Тады я даў ёй свой кій і прымусіў з ім пазабаўляцца. Калі я адчуў, што майткі ў мяне змакрэлі, я ўстаў і працягнуў ёй банкноту ў пяцьдзсят франкаў. Яна ўзяла.

— Да пабачэння,— сказаў я,— спадзяюся, за такую цану я не вельмі цябе натаміў.

Я пайшоў, пакінуўшы яе голую пасярод пакоя, са станікам у адной руцэ і пяцідзсяціфранкавай банкнотай у другой. Я не шкадаваў сваіх грошай: я яе ашаламіў, а такую пароду, як шлюхі, здзівіць вельмі няпроста. Спускаючыся па лесвіцы, я падумаў: «Вось чаго б мне хацелася — здзівіць іх усіх». Я радаваўся, як дзіця. З пакоя я прыхапіў з сабой кавалачак зялёнага мыла і, вярнуўшыся дахаты, доўга цёр яго пад цёплай вадой, пакуль ён не абярнуўся пад пальцамі ў танюткую плёўку, падобную да мятнага ледзяша, які вельмі доўга смакталі.

Але ўначы я раптам прагнуўся і ўбачыў яе твар, і вочы, якімі яна глядзела, калі я выняў гэтую штуку,

і яе тлусты жывот, што падскокваў пры кожным кроку.

Які ж я быў дурань, сказаў я сабе. І адчуў горкія згрызоты: пакуль я быў там, я павінен быў стрэліць, прадзіравіць гэты жывот, як друшляк. Гэтаю ноччу і яшчэ тры ночы пасля мне ўвесь час сніліся шэсць маленькіх чырвоных дзірачак вакол пупа.

З таго часу я ўжо болей не выходзіў без рэвальвера. Я разглядаў у людзей спіны і па хадзе стараўся ўявіць, як бы яны ўпалі, каб я ў іх стрэліў. У мяне тады ўзнікла прывычка кожную нядзелю хадзіць да «Шатле» і чакаць заканчэння канцэрта класічнай музыкі. Недзе каля шостага гадзіны я чуў званок, білецёркі адчынялі вялікія зашклёныя дзверы і замацоўвалі іх кручкамі. І тут пачыналася: натоўп выходзіў паволі; людзі ішлі, нібы плылі, з вачыма, яшчэ поўнымі кроз, і сэрцамі, яшчэ поўнымі салодкіх пачуццяў. Многія здзіўлена азіраліся вакол: вуліца, напэўна, здавалася ім нейкаю шызаю. І тады яны загадкава ўсміхаліся: нібыта вярталіся з нейкага іншага свету ў гэты. А ў гэтым іх чакаў я. Я соваў правую руку ў кішэню і з усяе сілы сціскаў дзяржанне рэвальвера. Праз нейкі час я ўжо наяве бачыў, як пачынаю ў іх страляць. І яны сыпаліся, як гарох, падалі адзін на аднаго, а тыя, хто выжыў, у паніцы кідаліся назад у тэатр, у штурханіне разбіваючы ўшчэнт зашклёныя дзверы. Гэтая гульня мяне вельмі ўзбуджвала: урэшце ў мяне пачыналі дрыжаць рукі, і каб супакоіцца, я быў вымушаны ісці да Дэера выпіць порцыю каньяку.

Жанчын бы я не забіваў. Я страляў бы ім у задніцу. Ці па лытках — хай бы паскакалі.

На той час я нічога яшчэ канчаткова не вырашыў. Але размеркаваў рабіць усё так, нібы рашэнне прынятае. Перш за ўсё я пачаў з уладжвання розных пабочных дробязяў. Хадзіў практыкавацца ў тыр на кірмашы Данфер-Рашро. Праўда, мішэнямі сваімі не магу пахваліцца, але ж людзі — намнога лепшыя цэлі,

асабліва калі страляць ва ўпор. І апроч таго — я заняўся самарэкламай. Я выбраў дзень, калі ўсе мае калегі сабраліся ў канторы. Гэта было раніцай у панядзелак. Я быў з імі падкрэслена прыязны — з прынцыпу, хоць мне рабілася пагана пры адной толькі думцы, што ім трэба будзе паціскаць рукі. Каб павітацца, яны здымалі пальчаткі, прычым у іх была нейкая пахабная манера распранаць руку — спачатку яны задзіралі пальчатку і потым паволі сцягвалі яе, торгаючы за пальцы і выстаўляючы напаказ галізну пакамечанай зморшчынкамі тлустай далоні. Я пальчатак не здымаў ніколі.

Раніцай па панядзелках рабіць асабліва няма чаго. Машыністка з гандлёвага аддзела прынесла нам тады квітку ад рахункаў. Лёмэрсье далікатна з ёю пажартаваў, і потым, калі яна выйшла, яны са скептычнаю кампетэнтнасцю пачалі абмяркоўваць яе вартасці. Потым загаманілі пра Ліндберга. Ліндберг усім падабаўся. І я сказаў:

— А я дык, напрыклад, люблю чорных герояў.

— Гэта што — неграў? — спытаўся Масэ.

— Не, чорных — у тым жа сэнсе, што чорная магія. Ліндберг — светлы герой. Ён мяне не цікавіць.

— Ага,— з'едліва прамовіў Буксэн,— спачатку паспрабавалі б самі, ці лёгка пераляцець Атлантыку.

Я растлумачыў ім, як сабе разумею чорнага героя.

— Анархіст,— падсумаваў Лёмэрсье.

— Не,— мякка адмовіўся я,— анархісты таксама па-свойму любяць людзей.

— Ну, значыць, увогуле нейкі вар'ят.

У гэты момант слова ўзяў Масэ, які больш за іншых разумеў у літаратуры.

— Я ведаю, які тып вы мелі на ўвазе,— сказаў ён.— Яго звалі Герастрат. Яму вельмі карцела праславіцца, і ён не знайшоў нічога лепшага, як падпаліць Эфескі храм, адно з сямі дзівосаў свету.

— А як звалі архітэктара храма?

— Не памятаю, — прызнаўся Масэ, — па-мойму, яго імя наогул невядомае.

— Няўжо? А імя Герастрата вы, значыць, памятаеце? Як бачыце, яго разлік быў не такі ўжо благі.

На гэтых словах размова скончылася, але я быў спакойны: прыйдзе час, і яны яе ўспомняць. Што да мяне, дык гісторыя з Герастратам, пра якога я раней нічога не чуў, мяне падбадзёрыла. Больш за дзве тысячы гадоў мінула з таго часу, як ён памёр, а яго ўчынак яшчэ зіхцеў, як чорны алмаз. Я пачынаў верыць, што лёс у мяне будзе кароткі і трагічны. Спачатку гэта мяне спалохала, але потым я прызвычаіўся. Вядома, калі паглядзець на гэтае пытанне з пэўнага пункту, яно здаецца пачварным, але з іншага боку — гэта надае кожнаму імгненню нейкую асаблівую сілу і прыгажосць. Калі я выходзіў цяпер на вуліцу, я адчуваў ва ўсім целе незвычайную моц. Я заўсёды меў пры сабе рэвальвер, тую самую штучку, што выбухае і робіць грукат. Але ўпэўненасці мне цяпер надаваў не ён, я сам быў яе вытокаю: я ўваходзіў у тую пароду істот, што самі па сабе рэвальверы, петарды і бомбы. І аднойчы на астатнім крэсе свайго змрочнага жыцця, я мусіў выбухнуць і асвяціць увесь свет кароткім і зыркім полымем, падобным да ўспышкі магнію. У той час некалькі ночаў запар мне сніўся аднолькавы сон. Я бачыў сябе анархістам, што стаіць на дарозе, дзе павінен праехаць цар. Пад вопраткаю ў мяне хавалася пякельная машынка. У вызначаны час картэж паяўляўся, бомба выбухала, і мы ўзляталі ў паветра — я, цар і тры абвешаныя золатам афіцэры — на вачах у ўсяго на-тоўпу.

Цэлымі тыднямі цяпер я не хадзіў у кантору. Я гуляў па бульвары, сярод маіх будучых ахвяр, ці зачыняўся ў пакоі і абдумваў планы. У пачатку кастрычніка мяне звольнілі. Тады ўвесь вольны час я прысвяціў

складанню ліста, які перапісаў у ста двух экзэмплярах:

«Пане,

Вы вядомы пісьменнік, і вашыя творы выходзяць трыццацітысячнымі тыражамі. І я скажу вам — чаму: таму, што вы любіце людзей. Гуманізм сядзіць у вас у крыві, і гэта вялікая ўдача. У вас святлее душа, калі вы ў кампаніі. Як толькі вы бачыце падобнага да сябе, вы, нават яго не ведаючы, ужо адчуваеце да яго спагаду. Вам прыемна бачыць само яго цела, і тое, як яно зладжана, і якія ў яго ногі, і што іх можна свабодна расставіць ці звесці, і асабліва — рукі: вам падабаецца, што на іх на кожнай ёсць па пяць пальцаў і што вялікім можна дастаць другія. Вы адчуваеце нейкую асаблівую асалоду, калі ваш сусед бярэ са століка шклянку, бо ў самой гэтай манеры браць ёсць нешта чыста чалавечае, тое, што вы так часта апісвалі ў сваіх творах, — не такое спрытнае і не такое хуткае, як у малпы, але — ці ж не праўда? — настолькі болей разумнае, інтэлігентнае. Вам падабаецца нават плоць чалавека, нават яго манера ступаць — нібы ў цяжкапараненага, што аднаўляе страчаныя ім функцыі, гэты яго выгляд, з якім ён нібыта пры кожным кроку нава выдумляе хаду, — ну і, вядома, яго славу тыя вочы, погляд якіх не можа вытрываць звер. Менавіта таму вам было так лёгка знайсці той адпаведны тон, каб расказаць чалавеку пра чалавека, — крыху сарамлівы, але заўзяты і палкі. Людзі кідаюцца на вашыя кнігі, як на ласунак, чытаюць іх ва ўтульных фатэлях, думаюць пра тую вялікую, няшчасную і ціхую любоў, што вы ім несяце, і гэта іх шмат у чым супакойвае — у тым, што яны брыдкія, у тым, што яны подлыя і бязлівыя, што ім настаўляюць рогі і з першага студзеня не павялічылі жалавання. І пра ваш апошні раман кожны з задавальненнем кажа: гэта добры ўчынак.

Вам, я думаю, будзе цікава даведацца, што можа быць чалавек, які не любіць людзей. Дык вось, гэты

чалавек — я, і я настолькі іх мала люблю, што зараз пайду і заб'ю недзе з паўтузіна. Вы, напэўна, падумаеце: чаму *толькі* паўтузіна? Ды таму, што ў маім рэвальверы ёсць толькі шэсць набояў. Вось жа якая пачварная жудасць, праўда? І апроч таго — учынак, які не мае ніякага дачынення да палітыкі? Але ж я вам кажу: *я не магу* іх любіць. Я выдатна разумею, што вы адчуваеце. Але тое, што вас у іх вабіць, — ува мне выклікае агіду. Як і вы, я, вядома, бачыў людзей, якія з вялікаю годнасцю і дасведчанасцю жавалі свой харч, гаргаючы левай рукою эканамічны часопіс. Але ці ж мая віна, што я з большай ахвотай прысутнічаў бы на трапезе марскіх коцікаў? Чалавек нічога не можа зрабіць з сваім тварам, каб гэта адразу не абярнулася гульнёю фізіяноміі. Калі ён жуе, не разяўляючы рота, куточки губ у яго падымаюцца і апускаюцца, і гэта надае яму такі выгляд, нібы ён безупынку пераходзіць ад стану ціхамірнае супакоенасці да плаксівага здзіўлення. Вам гэта падабаецца, я ведаю, вы называеце гэта пільнасцю Розуму. А мяне праз гэта нудзіць — я і сам не разумею чаму; такі ўжо я нарадзіўся.

Каб паміж намі была толькі гэтая розніца ў гусце, далібог, я б вам не дакучаў. Але ж усё паварочваецца так, нібы на вас ляжыць нейкая боская ласка, а ў мяне яе наогул няма. Я вольны любіць ці не любіць гамара па-амерыканску, аднак калі я не люблю людзей — я астатні нягоднік і мне няма месца пад сонцам. Яны захапілі сабе ўвесь сэнс жыцця. Спадзяюся, вы разумеете, што я хачу сказаць. Ужо трыццаць тры гады я паўсюль натыкаюся на зачыненыя дзверы, над якімі напісана: «Ходу няма ўсім, хто не гуманіст». Усё, за што б я ні браўся, я вымушаны быў пакінуць; і заўсёды можна было выбіраць нешта адно: або гэта былі бясплённыя і асуджаныя на правал намаганні, або рана ці позна яны мусілі зноў жа абярнуцца ім на карысць. Тыя думкі, якія я не адрасаваў непасрэдна ім,—

я быў проста няздольны іх выказаць, не мог іх сфармуляваць, і яны так і заставаліся ўва мне, як нейкае невыразнае арганічнае варушэнне. Усё, чым бы я ні карыстаўся,— я адчуваў, што яно не маё — гэта іх; словы, напрыклад: я хацеў бы мець свае словы, *мае*. Але ж тыя, што ёсць у мяне, ужо я не ведаю колькі разоў былі зацухмоленыя ў свядомасці іншых, яны самі выстройваліся ў маёй галаве такім жа парадкам, як прызвычаліся гэта рабіць у другіх,— і я не без прыкрасці карыстаюся імі, калі пішу вам гэта пісьмо. Але гэты ўжо раз — астатні. Я вам кажу: трэба любіць людзей, іначай гэта ўсё роўна, што каб яны дазволілі вам халтурыць. А я не хачу халтурыць. Я зараз вазьму рэвальвер, выйду на вуліцу і пагляджу, ці можна нешта зрабіць *супраць іх*. Бывайце, пане. Можа так здарыцца, што я сустрэну і вас. У такім выпадку, вы ніколі не даведаецеся, з якой асалодай я пушчу вам кулю ў лоб. Калі ж мы не сустрэнемся — і гэта найбольш верагодны выпадак,— пачытайце заўтрашнія газеты. Там вы ўбачыце, што нехта, на імя Поль Ільбэр, у прыступе лютасці забіў на бульвары Эдгара Кінэ пяць пракожых. Але вам лепш, чым каму, вядома, чаго варта наша прэса. А значыць, вы зразумеете, што я ніякі не «люты». Наадварот, я вельмі спакойны і прашу вас, пане, запэўніцца ў маіх найлепшых пачуццях.

Поль Ільбэр».

Я ўсунуў сто два лісты ў сто два канверты і напісаў на канвертах адрасы ста двух французскіх пісьменнікаў. Потым паклаў усё ў шуфляду ў маім стале, разам з шасцю блокамі марак.

Наступныя два тыдні я амаль не выходзіў і ўсяго сябе прысвяціў клопату аб злачынстве. Я глядзеўся часам у люстра і з прыемнасцю адзначаў перамены ў сваім абліччы. Вочы ў мяне павялічыліся, яны праглыналі ўвесь твар. Пад акулерамі яны здаваліся чорнымі, мяккімі, і я прымушаў іх круціцца, як дзве пла-

неты. Прыгожыя вочы артыста і забойцы. Але пасля забойства, як я меркаваў, ува мне павінны адбыцца яшчэ глыбейшыя змены. Я некалі бачыў здымкі дзвюх прыгожых дзяўчат, служанак, што забілі і абрабавалі сваіх гаспадынь. Я бачыў іх здымкі *да таго і пасля. Да таго* — іх твары над гафтаванымі каўнерчыкамі былі падобныя на дзве цнатлівыя кветкі. Ад іх павявала гігіенай і прывабліваю чысцінёй. Валасы былі сціпла завітыя ў аднолькавыя хвалістыя кудзеркі. Але яшчэ болей пераканаўчае, чым завітыя кудзеркі, чым каўнерчыкі і тыповы выгляд, з якім сядзяць на прыёме ў фатографа, было іх сястрынскае падабенства — падабенства настолькі незвычайнае, што ў вочы адразу кідаліся іх крэўныя сувязі і адзіны роднасны карань. *Пасля* — іх абліччы ўспыхвалі, як пажар. На іх голых шыях ужо ляжаў цень блізкай сякеры. Паўсюль — зморшчыны, жудасныя зморшчыны страху і нянавісці, і глыбокія складкі, як дзіркі ўва плоці,— нібыта па твары прайшоў пазурамі шалёны звер. І вочы, тыя самыя: вялізныя, чорныя, бяздонныя вочы — як у мяне. Але цяпер ужо яны былі непадобныя. На кожнай пасвойму адбіўся ўспамін пра агульнае ліхадзейства. «Калі ўжо такое злачынства, — падумаў я, — дзе найбольшая доля належыць выпадку, здольна так перайначыць гэтыя сіроцкія твары — чаго ж тады можна чакаць ад злачынства, якое цалкам задумана і арганізавана мной?» Яно завалодае мною цалкам і перакроіць ува мне ўсю занадта чалавечую брыдкасць... Злачынства рассякае жыццё таго, хто яго ўтварыў, напалам. Напэўна, бываюць хвіліны, калі здаецца, што лепш адступіць, але яно — тут, у вас за спінай, яно загароджвае дарогу назад, як чорны, бліскучы мінерал.

Мне патрэбна была гадзіна, болей я не прасіў,— адна гадзіна, каб нацешыцца сваім ліхадзействам, каб адчуць яго страшэнны цяжар. І я зраблю ўсё, каб яна ў мяне была: экзекуцыю я вырашыў здзейсніць у са-

мым пачатку вуліцы Адэсы. Я скарыстаюся панікай і паспею ўцячы, пакуль яны будуць падбіраць свае трупы. Дзеля гэтага мне трэба будзе перабегчы на другі бок бульвара Эдгара Кінэ і адразу павярнуць на вуліцу Дэлямбр. Каб дабегчы да дзвярэй свайго дома, мне хопіць трыццаці секунд. Тыя, хто будзе за мною гнацца, будуць у гэты момант яшчэ на бульвары Эдгара Кінэ, яны страцяць мой след, і, каб зноў на яго напасці, ім яўна спатрэбіцца не менш за гадзіну. Я іх буду чакаць у сябе і, як толькі пачую грукат у дзверы, перазараджу рэвальвер і стрэлю сабе ў рот.

Цяпер я дазволіў сабе крыху раскашаваць; я дамовіўся з карчмаром на вуліцы Вавэн, і ён, уранку і ўвечары, пасылаў мне розныя смачныя стравы. Пасыльны званіў, але я не падыходзіў да дзвярэй, і толькі счакаўшы колькі хвілін, крыху адчыняў іх і бачыў пакінуты на пляцоўцы доўгі кош з поўнымі талеркамі, над якімі падымалася пара.

27 кастрычніка, а шостаў гадзіне вечара, у мяне заставалася семнаццаць з паловай франкаў. Я ўзяў рэвальвер, пачак з пісьмамі і выйшаў. Дзверы я паклапаціўся не зачыняць, каб пасля, калі зраблю сваю справу, як мага хутчэй вярнуцца дадому. Адчуваў я сябе нядобра: у мяне стылі рукі, у галаве пульсавала кроў і ў вачах сярбела. Я паўзіраўся вакол, убачыў вітрыны, гасцініцу «Эколь», канцылярскую лаўку, дзе звычайна купляў алоўкі,— і нічога не пазнаў. «На якой гэта я вуліцы?» — спытаў я ў сябе. На бульвары Манпарнас быў натоўп. Людзі штурхалі мяне, пынялі, білі локцямі і ўдаралі плячыма. Мяне несла і гайдала чалавечая плынь, але мне не ставала сілы праслізнуць паміж імі. Раптам я, нібы збоку, убачыў сябе ў гэтым натоўпе — я быў такі мізэрны, такі страшэнна самотны. Як бы яны маглі зрабіць мне балюча, каб захацелі! Мне было страшна ад таго, што ў кішэні ў мяне рэвальвер. Мне здавалася, што зараз яны здагадаюцца,

што ў мяне там. Яны паглядзяць на мяне строгім вокам і потым, нібы з жартаўлівым абурэннем, скажуць: «Ай-ай-ай... што ж гэта вы...» — і ўчэпяцца сваімі чалавечымі лапамі. Лінчаваць! Яны будуць падкідаць мяне над галовамі, і я буду зноў ападаць ім на рукі, як лялька. Я палічыў, што будзе разумней адкласці выкананне плана на заўтра. Я пайшоў абедаць у кавярню «Пад купалам», што каштавала мне шаснаццаць франкаў восемдзесят. Семдзеят сантымаў, якія ў мяне заставаліся, я выкінуў у ручай.

Наступныя тры дні я заставаўся ў сваім пакоі, нічога не еў і не спаў. Я зачыніў усе аканіцы і не адважваўся ні запаліць электрычнасці, ні падысці да акна. У панядзелак нехта працяжна пазваніў мне ў дзверы. Я затаіў дыханне і крыху счакаў. Праз хвіліну пазванілі зноў. Я на дыбачках падышоў да дзвярэй і прыпаў да замочнай шчыліны вокам. Мне ўдалося разгледзець толькі кавалак чорнай тканіны і гузік. Тып пазваніў яшчэ і спусціўся па лесвіцы: я так і не ведаю, хто гэта быў. Уначы мне сніліся незвычайныя свежыя сны, пальмы, цякла вада, па-над нейкім купалам раскінулася фіялетавае неба. Смагі ў мяне не было — час ад часу я піў з-пад крана над ракавінай. Але мне вельмі хацелася есці. Апроч таго, мне зноў прымроілася тая чарнявая шлюха. Гэта было ў нейкім замку, які я нібы збудаваў сабе на Чорных Плато, за дваццаць вёрст ад бліжэйшых вёсак. Яна была голая, і мы былі абсалютна адны. Прыгражаючы рэвальверам, я прымусіў яе стаць на калені і загадаў бегаць на карачках; потым прывязаў да слупа і пасля доўгіх тлумачэнняў, што зараз буду рабіць, зрашаціў яе кулямі. Гэты сон настолькі мяне ўсхваляваў, што я мусіў здаволіцца. Потым я нерухома ляжаў у змроку, і ў галаве ў мяне было пуста. Мэбля раптам пачала рыпець. Была пятая гадзіна раніцы. Я аддаў бы, здавалася, усё, каб пакі-

нуць гэты пакой, але не мог выйсці на вуліцу, бо там былі людзі.

Настаў дзень. Есці ўжо не хацелася, але цяпер чамусьці я пачаў пацець: кашуля на мне была ўся мокрая. На дварэ ззяла сонца. І тады мне падумалася: «У зачыненым з усіх бакоў пакоі Ён зашыўся ў зморку. Вось ужо тры дні, як Ён не есць і не спіць. Нехта званіў у дзверы, але Ён не адчыніў. А хутка Ён выйдзе на вуліцу і заб'е». Я выклікаў у самога сябе страх. А шостаі гадзіне вечара вярнуўся голад. Я шалеў ад злосці, як сляпы натыкаўся паўсюль на мэблю, потым запаліў святло ў пакоях, у кухні і ў прыбіральні, пачаў спяваць на ўсю глотку, вымыў рукі і выйшаў. Мне спатрэбіліся добрыя дзве хвіліны, каб закінуць у скрынку ўсе пісьмы. Я соваў іх пачкамі па дзесяць штук. Некалькі канвертаў, відаць, папсаваліся. Потым я прайшоў па бульвары Манпарнас і апынуўся на вуліцы Адэсы. Спыніўшыся каля люстра на нейкай крамцы, што гандлявала кашулямі, я ўбачыў свой твар і падумаў: «Гэта будзе сённяшнім вечарам».

Я стаў ля пачатку вуліцы Адэсы, непадалёк ад газавага ліхтара, і пачаў чакаць. Міма прайшлі дзве жанчыны. Яны трымалі адна адну пад ручку, і бландзінка казала:

— Яны завесілі дыванамі ўсе вокны, а паказ рабілі самі ж з тамтэйшай знаці.

— Яны там усе што — галота? — спытала другая.

— Не трэба быць галотай, каб пагадзіцца на працу, за якую штодзень плацяць па пяць луідораў.

— Пяць луідораў? — прамовіла брунетка, уражаная сумай. І, праходзячы каля мяне, дадала: — Дый ім, напэўна, было забаўна пахадзіць у строях сваіх продкаў.

Яны пайшлі далей. Мне было холадна, але па целе ручаямі ліў пот. Праз пэўны час я заўважыў, што да мяне набліжаюцца тры мужчыны; я даў ім прайсці:

мене трэба было шасцярых. Той, што ішоў злева, зірнуў на мяне і шчоўкнуў языком. Я адвёў вочы.

У сем гадзін пяць хвілін з бульвара Эдгара Кіна адна за адной выйшлі дзве групкі. Спераду ішлі мужчына з жонкай і двума дзецьмі. За імі — тры старыя кабеты. Я ступіў наперад. Жанчына, відаць, вельмі злавалася, яна ўвесь час тузала хлопчыка за руку. Мужчына прамовіў цягучым голасам:

— Як ужо ён мне абрыдзеў, гэты смаркач.

Сэрца ў мяне білася так моцна, што нават балелі рукі. Я рушыў яшчэ крыху наперад і знерухомеў, спыніўшыся перад імі. Праходзячы, мужчына сказаў:

— Прабачце.

Тут я ўспомніў, што зачыніў дзверы ў кватэру, і мне зрабілася прыкра: цяпер давядзецца траціць каштоўны час, каб іх адчыніць. Людзі прайшлі. Я павярнуўся і машынальна рушыў за імі. Але страляць мне ўжо не хацелася. Хутка яны згубіліся на бульвары ў натоўпе. Я стаў і абапёрся спінаю аб сцяну. Я чуў, як прабіла восем гадзін, потым дзевяць. Я стаяў і паўтараў сам сабе: «Навошта забіваць усіх гэтых людзей, калі яны і так ужо *мёртвыя*». Мяне разбіраў смех. Падбег нейкі сабака і пачаў абнюхваць мне ногі.

Побач прайшоў тоўсты мужчына, тады я схамянуўся і пайшоў следам за ім. Я глядзеў на тлустую складку ў яго на патыліцы, якраз паміж капелюшом і каўнерам плашча. Мужчына крыху хістаўся з боку на бок і шумна дыхаў. Выгляд у яго быў каржакаваты. Я выняў рэвальвер: ён блішчаў і пёк холадам пальцы, мне агідна было на яго глядзець. Я ўжо не вельмі добра памятаў, што з ім мушу рабіць. Я пазіраў то на рэвальвер, то на мужчынаў карак. Складка на карку ўсміхалася мне, як усмешлівы кплівы рот. Я думаў, ці не выкінуць рэвальвер у рышток.

Раптам тып павярнуўся і раздражнёна зірнуў на мяне. Я крыху адступіў назад.

— Я хацеў у вас... спытаць...

Мне здалася, што ён мяне не слухае. Ён глядзеў мне на рукі. Перамагаючы сябе, я закончыў:

— Вы не можаце мне сказаць, дзе вуліца Гетэ?

У яго быў мясісты твар, вусны дрыжалі. Ён не адказаў. І працягнуў руку. Я адступіў яшчэ і сказаў:

— Я хацеў...

У гэты момант я *зразумеў*, што зараз пачну крычаць. Я не хацеў: і выпусціў яму тры кулі ў жывот. Ён упаў з нейкім ідыёцкім выглядам на калені, і яго галава скацілася на левае плячо.

— Падла,— сказаў я яму,— паскудная падла!

Я кінуўся ўцякаць, паспеўшы адно пачуць, як ён кашляе. Потым з-за спіны ў мяне данесліся крыкі і тупат. Нехта спытаў: «Што здарылася, яны б'юцца?» — і адразу пасля закрычалі: «Трымай забойцу! Трымай забойцу!» Я не ўразумеў, што ўсе гэтыя крыкі датычаць мяне. Але яны мне здаліся злавеснымі, як выццё пажарнай сірэны, калі я быў маленькі. Злавеснымі і трошкі пацешнымі. Я бег з усіх ног.

Але я зрабіў недаравальную памылку: замест таго каб бегчы па вуліцы Адэсы ў бок бульвара Эдгара Кінэ, я *спускаўся на ёй да бульвара Манпарнас*. Калі я гэта заўважыў, было ўжо надта позна: я быў у самым натоўпе. Людзі паварочвалі да мяне здзіўленыя твары (асабліва мне запомнілася аблічча адной вельмі нафарбаванай кабеты, на якой быў зялёны капялюш з гэткім кутасікам). Я ўсё яшчэ чуў, як дурні з вуліцы Адэсы крычаць у мяне за спінай: «Трымай забойцу!» Чыясці рука лягла мне на плячо. І ўсё змяшалася ў маёй галаве: я не хацеў паміраць задушаны ў гэтым натоўпе. Я яшчэ двойчы стрэліў. Людзі завішчалі і расступіліся. Я ўляцеў у кавярню. Наведнікі ўскочылі, але ніхто не паспрабаваў мяне затрымаць. Я прабег праз усю доўгую залу і зачыніўся ва ўмывальні. У рэвальверы заставалася яшчэ адна куля.

Прайшоў пэўны час. Я вельмі задыхаўся і ледзь пераводзіў дух. Вакол было незвычайна ціха, нібыта людзі маўчалі змарок. Я падняў рэвальвер да вачэй і ўбачыў яго круглую чорную дзірку: адсюль вылеціць куля, і порах апаліць мне твар. Я апусціў руку і пачаў чакаць. Нарэшце я пачуў, як яны па-воўчы падкраліся да дзвярэй; калі меркаваць па шорганні ног, іх было, відаць, цэлае войска. Яны крыху пашапталіся і зноў змоўклі. Я ўсё яшчэ моцна дыхаў і думаў, што яны, за сцяной, таксама чуюць маё сапенне. Нехта паціху наблізіўся і пакратаў дзвярную ручку. Ён стаяў, пэўна, збоку, прыляпіўшыся да сцяны, каб не трапіць пад кулі. І ўсё роўна ў мяне ўзнікла пякучае жаданне стрэліць — але астатняя куля была мая.

«Чаго яны чакаюць? — падумаў я. — Каб яны кінуліся на дзверы і *адразу* высадзілі іх, я не паспеў бы нават застрэліцца, яны схапілі б мяне жывога». Але яны не спяшаліся, яны давалі мне поўную магчымасць памерці. Падлы! Ім было страшна.

Праз пэўны час я пачуў голас:

— Гэй, адчыняйце, вам не зробіць нічога благога.

Запанавала маўчанне, і той жа голас сказаў:

— Вы ж разумееце, што вам не ўдасца ўцячы.

Я не адказаў, я па-ранейшаму задыхаўся. Каб надаць сабе смеласці стрэліць, я паўтараў увесь час: «Калі яны мяне возьмуць, яны мяне будуць біць. Яны выб'юць мне зубы, а можа, і вока». Мне вельмі хацелася ведаць, ці памёр той таўстун. Можа быць, я яго толькі параніў... а дзве іншыя кулі, можа быць, зусім не зачэпілі нікога... Яны нешта там рыхтавалі; па-мойму, яны цягнулі па падлозе нейкую цяжкую рэч? Я хутчэй сунуў рулю ў рот і моцна яе закусіў. Але я быў няздольны стрэліць, я не мог нават пальца пакласці на курок. Усё зноў ахінулася ў цішыню.

Тады я адкінуў убок рэвальвер і адчыніў ім дзверы.

БЛІЗКАСЦЬ

I

Люлю клалася спаць голая: ёй падабалася лашчыцца аб просціны, і апроч таго — здаваць бялізну ў пральню каштавала дорага. Спачатку Анры гэтаму вельмі працівіўся: дзе гэта бачылі, каб у ложка клаліся голая, ніхто так не робіць, гэта брыдка. Але ўрэшце і ён паследаваў прыкладу жонкі. Праўда, у яго гэта было хутчэй праз надбальства. Калі да іх прыходзілі госці, ён заўсёды, каб выглядаць важнейшым, трымаўся напружана і быў прамы, як палка (яму падабаліся швейцарцы, асабліва з Жэневы: ён лічыў, што ў іх вельмі паважны выгляд — таму што яны заўжды як драўляныя), але ў дробязях ён за сабой не глядзеў: напрыклад, ён быў не надта ахайны і не вельмі часта мяняў трусы; калі Люлю клала іх у бруднае, яна не магла не заўважыць, што праз доўгае шараванне між ног на іх ужо ўтварыўся жоўты налёт. Зрэшты, Люлю асабіста неахайнасць не гідзіла: яна нават неяк збліжала, ахунала ўсё ў мяккія цені — у ямках на згінах рук, напрыклад; а англічан дык яна ўвогуле не трывала — нейкія безаблічныя целы, абсалютна нічым не пахнуць. І тым не менш мужава неахайнасць Люлю абурала: у яго яна была толькі праз любоў папялегавацца. Раніцай, прачынаючыся, ён быў з сабою заўсёды такі пяшчотны, а ў свята — халодная вада і шчотка здаваліся яму жудаснай і несправядліваю карай.

Люлю ляжала на спіне, усунуўшы вялікі палец левай нагі ў прарэшак на падкоўдраніку; зрэшты, гэта быў не прарэшак — у гэтым месцы тканіна разышлася па шве. Люлю гэта злавала: «Заўтра трэба будзе зацы-

раваць»,— але яна яшчэ крыху нацягнула ніткі, каб адчуць, як яны лопаюцца. Анры не спаў, але на яго ўжо можна было не звяртаць увагі. Ён сам часта казаў Люлю: як толькі ён заплюшчваў вочы, яго нібыта аблытвалі магутныя і неадольныя путы і ён не мог варухнуць нават мезеным пальцам. Гэткая вялізная, уклучаная ў павучынне муха. Люлю падабалася адчуваць побач гэта вялікае цела вязня. «Каб ён быў паралізаваны і заўсёды ляжаў вось так, нерухома, я сама за ім даглядала б, падцірала б яго, як дзіцё, і часам пераварочвала б на живот і пляскала па азадку, а калі б да яго прыходзіла маці, я знаходзіла б якую-небудзь зачэпку і раскрывала б яго — задзірала б коўдру, каб яна ўбачыла яго зусім голага. Яна, відаць, так бы і села — яна ж не бачыла яго голага гадоў, мусіць, пятнаццаць». Люлю мякка правяла рукою па мужавым сцягне і лёганька ўшчыкнула за пахвіну. Анры буркнуў, але не варухнуўся. «У поўнай бяссільнасці». Люлю ўсміхнулася: слова «бяссільнасць» яе заўсёды смяшыла. Калі яна яшчэ кахала Анры і ён вось так, паралізаваны, ляжаў побач, ёй падабалася ўяўляць, быццам яго з усіх бакоў старанна абкруцілі і ўвязалі нейкія малюпасенькія чалавечкі нахштальт тых, што яна бачыла на малюнку, калі яшчэ дзяўчынкай чытала гісторыю пра Гулівера. Яна часта называла Анры Гуліверам: яму гэта падабалася, бо імя было англійскае і надавала Люлю адукаваны выгляд; але ён хацеў, каб яна яшчэ і вымаўляла яго з англійскім акцэнтам. «Як ужо яны мне абрыдлі! Калі хацеў сабе мець кагосьці адукаванага, няхай бы ажаніўся з той Жаная Бедэр, грудзі ў яе з кулачок, затое яна ведае пяць моваў. Божа, раней, калі мы яшчэ ездзілі па нядзелях у Со, я так сумавала ў яго крэўных, што хапала першую лепшую кнігу, якая трапіцца, і заўсёды нехта падыходзіў і глядзеў: што я чытаю? А яго сястрычка пыталася: «Вы разумееце, Люсі?...» Яны лічаць, што ў мяне не стае выхавання.

Вось швейцарцы — дык гэтыя, вядома, гэта людзі выхаваныя, бо яго сястра выйшла замуж за швейцарца, і той зрабіў ёй пяцярых дзяцей. Ён іх паважае за адны ўжо іхнія горы. А я не магу мець дзяцей — такая ў мяне фізіялогія, што тут зробіш, але я ніколі не думала, што лічыцца выхаваным тое, што робіць ён, калі ідзе са мной у горад і ўвесь час толькі і беге ў прыбіральні, а я павінна чакаць і перыцца на вітрыны — на каго я тады падобная? — а ён выходзіць пасля і, як нейкі стары дзед, згінаючы ногі, падцягвае штаны».

Люлю выняла палец з прарэшка і крыху паварушыла нагамі, ёй было прыемна адчуваць сваю жывасць побач з гэтым млявым, знерухомленым целам. Да яе вуха данеслася ціхае булькатанне: «Бурчыць у жываце; як я гэта ненавіджу, ніколі немагчыма зразумець, у каго гэта — у яго ці ў мяне». Яна заплюшчыла вочы: «Нейкая вадкасць пераліваецца ў мяккіх, перакручаных трубках; і так ва ўсіх — у Рырэты і ў мяне (не хачу пра гэта думаць, ад гэтага толькі пачынае балець у жываце). Ён кажа, што любіць мяне, але ж ён не любіць маіх вантробаў: каб яму паказалі ў слоіку мой апендыкс, ён бы яго не пазнаў; увесь час мяне ціскае, а каб яму сунулі ў рукі слоік, ён бы нічога і не адчуў, і не падумаў бы: «Гэта належыць ёй». А трэба было б, каб чалавека любілі цалкам — і стрававод, і пячонку, і кішкі. А можа, іх не любяць, таму што не прызвычаліся? Можа, каб іх бачылі ўвесь час — як нашыя рукі ці плечы,— дык іх таксама любілі б? Напэўна, марскія зоркі любяць адна адну болей, чым мы: яны, калі вылазяць на пляж пагрэцца на сонейку, высоўваюць страўнік — каб ён трохкі праветрыўся, і ўсе могуць яго пабачыць. Цікава, а кудой бы мы высоўвалі свой — праз пуп?» Яна заплюшчыла вочы, і перад ёй адразу закруціліся сінія кругі — як учора, на кірмашы. «Я страляла ў іх гумовымі стрэламі, і ў іх былі літары, якія запальваліся, па адной, кожны раз, як па-

цэліш, і потым складалася назва горада; але ён так і не даў мне выбіць цалкам «Дыжон» са сваёю маніяй ляпіцца ззаду; божа, як я ненавіджу, калі да мяне лезуць ззаду; вось бы добра было, каб у мяне ўвогуле не было спіны: я цярпець не магу, калі са мной нешта робяць, а я пры гэтым нічога не бачу, і галоўнае — немагчыма ўбачыць іх рук, толькі адчуваеш, як яны ходзяць уверх-уніз, і ніколі не здагадаешся, куды яны цяляць; яны на вас зырацца на ўсе вочы, а вы іх нават не бачыце; яму гэта больш за ўсё падабаецца; Анры дык такое ў галаву ніколі не прыйдзе, а гэты — толькі і думае, каб прыляпіцца ззаду, хоць ведае, што я паміраю ад сораму, што ў мяне гэты зад ёсць; калі мне сорамна, дык гэта яго яшчэ больш распяляе; не хачу пра яго думаць (ёй раптам зрабілася страшна), хачу думаць пра Рырэту». Яна думала пра Рырэту штовечар у аднолькавы час, якраз перад тым, як Анры ўва сне пачынаў трызніць і енчыць. Але цяпер нешта перашкаджала, у думкі пастаянна стараўся пралезці іншы, на нейкае імгненне яна нават убачыла чорныя кучаравыя валасы і падумала: «Ну вось, пачынаецца», — яе прабрала дрыготка; ніколі не ведаеш, што потым выйдзе: калі твар, дык няхай яшчэ, але бывалі ночы, калі яна была няздольная заплюшчыць вачэй ад брыдкіх успамінаў. «Гэта жудасна, калі ў мужчыне ведаеш усё, асабліва гэта. З Анры ўсё іначай, я яго магу ўяўляць з галавы да ног, і мяне гэта адно замілоўвае: ён такі млявы, мяккі, і цела ў яго бясколернае, шэрае, толькі живоцік ружовенькі; ён кажа, што ў добра складзенага мужчыны, калі ён сядзіць, на жываце павінна быць тры складкі, а ў яго іх шэсць, толькі ён лічыць кожную другую і не хоча заўважаць астатнія». Раптам яна ўспомніла пра Рырэту, і ёй зрабілася прыкра: «Люлю, вы яшчэ не ведаеце, што такое прыгожае мужчынскае цела». Смех, натуральна — ведаю; яна, вядома ж, мае на ўвазе — цвёрдае, як камень, з маслакамі,

а мне такое не падабаецца, у Патэрсана было такое, дык я, калі ён мяне сціскаў, адчувала сябе як нейкі ву-сень; за Анры я таму і пайшла, што ён мяккі і нагад-вае свяшчэнніка; усе свяшчэннікі — такія пухленькія, як жанчынкі, асабліва ў сваіх сутанах, можна нават падумаць, што ў іх на нагах панчохі; памятаю, калі мне было пятнаццаць, мне ўвесь час карцела паціху задзерці ім расу і паглядзець на іх мужчынскія ногі і на трусы — мяне, напэўна, вельмі здзівіла б, каб у іх там нешта было, паміж ног; адной рукою я трымала б сутану, а другою ласкава так павяла б увярх, уздоўж ног — туды, куды ўсе разумеюць; урэшце, мне не тое каб вельмі падабаліся жанчыны, але гэтая мужчын-ская штукавіна, калі яна пад плаццем, — яна такая пя-шчотненькая, як вялікая кветка, а галоўнае — яе ні-колі па-сапраўднаму немагчыма ўзяць у рукі; каб яна хоць магла паляжаць спакойна, дык не — адразу па-чынае варушыцца, як нейкі звярок, і цвярдзее, мяне гэта заўсёды палохае; калі яно цвёрдае і прамое, як палка, яно адразу робіцца грубым і жорсткім; каханне ўсё-такі жудасная брыда! Анры я любіла якраз за тое, што яго маленькая штучка не цвярдзее ніколі; яна ні-колі не падымае галоўкі, гэта нават мяне весяліла, і я часам яе цалавала; і зусім я яе не баюся — не больш за бязвіннае дзіцятка; а па вечарах я брала яго мяк-кую штучку ў рукі, а ён чырванеў і, уздыхаючы, адва-рочваўся, і я на яе не ціснула, і мы так доўга ляжалі, пакуль ён не засынаў. Тады я клалася на спіну, і ду-мала пра свяшчэннікаў, пра нешта чыстае, пра жан-чын, і лашчыла сабе спачатку жылот, свой прыгожы роўны жылот, і апускала рукі, апускала, і прыходзіла прыемная асалода; я толькі сама ўмею рабіць сабе прыемна».

Кучаравыя валасы, валасы негра. І трывога ў горле стаіць камяком. Але яна моцна сціснула павекі, і ўрэ-шце выйшла вуха, маленькае малінавае Рырэціна вуха,

крыху залацістае, нібы зробленае з цукровага ледзяша. Але звычайнага задавальнення не ўзнікла, бо ў той самы момант Люлю пачула Рырэцін голас. Ён быў пісклявы і катэгарычны і таму заўжды раздражняў Люлю: «Мілая мая Люлю, вы *тавінны* паехаць з П'ерам; гэта адзіная разумная рэч, якую варта зрабіць». «Рырэта мне, вядома, падабаецца, але мяне раздражняе, калі яна пачынае напускаць на сябе важнасць і сама ж захапляецца тым, што кажа». Напярэдадні, у кавярні «Пад купалам», Рырэта схілілася да яе і з гэтакім разумным, крыху няўважлівым выглядам прамовіла: «Вы *не можаце* больш заставацца з Анры, вы ж яго не любіце, гэта было б злачынства». «Яна не выпускае ніводнага выпадку, каб не сказаць пра яго блага, а я лічу, што гэта няветліва: ён заўсёды быў з ёй вельмі прыязны; ну, не люблю я яго — магчыма, але ж не Рырэце мне пра гэта казаць; у яе наогул — усё проста і лёгка: любіш — не любіш; а я — не такая простая. Перш за ўсё, у мяне ёсць свае звычкі, я да яго прызвычалася, ды і потым — ён мне падабаецца, ён мой муж. Як бы мне хацелася яе пабіць, мне заўсёды карціць зрабіць ёй балюча, таму што яна тлустая». Гэта было б злачынства... «Яна тады падняла руку, і я ўбачыла яе падпаху; мне заўжды падабаецца, калі на ёй нешта без рукавоў, каб рукі былі голыя». Падпаха. Яна разавілася, як рот, і Люлю ўбачыла шызае, трохкі пакамячанае зморшчынкамі цела, пакрытае кучаравенькімі валосікамі, падобнымі да завітай прычоскі. П'ер называе яе «пухлявенькая Мінерва», ёй гэтая мянушка страшэнна не падабаецца». Люлю ўсміхнулася, прыгадаўшы свайго малодшага браціка, Рабэра, — як ён аднойчы спытаў, убачыўшы яе ў камбінацыі: «Чаму ў цябе валасы пад рукамі?» — а яна яму адказала: «Гэта такая хвароба». Яна любіла апранацца перад брацікам, бо ў яго заўсёды ўзнікалі забаўныя думкі. «Цікава, і дзе ён іх толькі знаходзіць?» Ён перабіраў усе Люлюіны

рэчы, клапатліва складаў сукенкі, у яго такія скрытныя рукі, пазней з яго выйдзе вялікі кравец. «А што, цудоўнае рамяство, а я буду яму маляваць тканіны. Забаўна ўсё-такі, каб дзіцё марыла зрабіцца краўцом; каб я была хлопец, дык я, напэўна, хацела б быць даследчыкам ці акторм, але ўжо не краўцом; але ён заўсёды быў летуценнік, не надта гаваркі, нешта думае ўвесь час сваё; а я хацела б быць мнішкай — каб хадзіць і збіраць ахвяраванні па розных прыгожых маэнтках. Я адчуваю, як вочы ў мяне мякчэюць і ўсё цела — таксама, зараз засну. Уяўляю сабе мой прыгожы бледны твар пад вялікім каптуром, вось калі б у мяне быў далікатны і добра выхаваны выгляд. Я ўваходзіла б у сотні цёмных перадпакояў. Але пакаёўка амаль адразу запальвала б святло, і я бачыла б фамільныя карціны з партрэтамі, бронзавыя статуэткі на століках з гнутымі ножкамі. І вешалы. Да мяне выходзіла б пані, з маленькаю запіснай кніжачкай і банкнотай на пяцьдзсят франкаў: «Вазьміце, сястра мая». — «Дзякую, васпані, няхай дапаможа вам бог. Да пабачэння». Але я была б не сапраўдная мнішка. У аўтобусе я часам пачынала б строіць вочкі якому-небудзь тыпчыку: ну, ён спачатку слупянеў бы, вядома, а пасля чапляўся б да мяне на вуліцы і мянціў розную лухту — тады я нацкоўвала б на яго паліцэйскага і яго забіралі б. А ахвяраваныя грошы я пакідала б сабе. Што б я на іх купляла? СУПРАЦЬЯДДЗЕ. Ідыятызм». Вочы размякаюць — прыемна, быццам іх абмакнулі ў ваду, і ва ўсім цэле такая ўтульнасць. Прыгожая зялёная папская карона, са смарагдамі і ляпіс-лазуркам. Яна пачала круціцца, круціцца і раптам абярнулася жудаснай бычынаю галавой; але Люлю гэта не спалохала, яна толькі прамармытала: «Ратуся... каслацёр... усё». Сярод бесплодных палёў марудна цякла доўгая чырвоная рака. Люлю ўспомнілася ручная мясарубка, потым брыльянцін. «Гэта было б злачынства!» Яна аж

падскачыла і уся напружылася, уперыўшыся злымі вачыма ў цемру. «Яны катуюць мяне, няўжо ім гэта няясна? Я выдатна разумею, што Рырэта робіць усё з самымі добрымі намерамі, але калі ўжо яна такая разумная з іншымі, дык павінна ж яна зразумець, што і мне трэба падумаць. Як ён заявіў: «Прыйдзеш!» — і паглядзеў такімі вачыма — як вуголле. «Паедзеш са мной, да мяне, я хачу, каб ты ўся мне належала». Ненавіджу яго гэтыя вочы, калі ён строіць з сябе гіпнатызёра; так мне ціскаў руку — як цеста мясіў; калі толькі ўбачу гэтыя вочы, дык заўсёды чамусьці прыгавоўваецца валасы ў яго на грудзях. «Прыйдзеш. Я хачу, каб ты ўся належала мне», — як гэта можна казаць падобныя рэчы? Я ж яму не сабака.

А я тады села і ўсміхаюся: раней яшчэ спецыяльна напудрылася, вочы падвяла — ён жа гэта любіць, — а гэты нічога нават не заўважыў; ён, па-мойму, наогул глядзіць не на твар, а толькі на грудзі; вось бы я хачела, каб яны ў мяне ссохліся — каб яго пазлаваць; праўда, яны і так у мяне невялікія, лічы, нават маленькія... «Паедзеш са мной, у Ніцу, на маю вілу». Кажы, яна ў яго белая, з мармуроваю лясвіцай. Насупраць самага мора. І яшчэ кажа: «Будзем хадзіць там цэлы дзень голыя». Забаўна, відаць, сябе адчуваеш, калі ўвесь голы ідзеш па лясвіцы; няхай падымаецца першы, каб на мяне не глядзеў, а то я нагі не змагу падняць, буду толькі слупом стаяць і марыць, каб ён аслеп; але што гэта зменіць: калі ён побач, у мяне заўсёды такое ўражанне, быццам я голая. А як ён схапіў мяне тады за плечы і нібыта са злосцю кажа: «Ты ўтрэскалася ў мяне, ты мяне любіш!» — я аж спалохалася, кажу: «Ага». А ён: «Я хачу зрабіць цябе шчаслівай, мы будзем ездзіць катацца — на машыне, на параходзе, паедзем у Італію, я падару табе ўсё, што захочаш». Кажы, у яго на віле амаль няма мэблі, дык мы будзем спаць на падлозе — проста, маўляў, будзем

класціся на матрац. І яшчэ хоча, каб я спала ў яго ў абдымках; буду адчуваць, як ён пахне; увогуле, мне падабаюцца яго грудзі — яны такія шырокія, загарэлыя, але ж на іх цэлы лес валасоў; як бы мне хацелася, каб у мужчын не было валасоў на целе; у яго яны такія чорныя, мяккія — як мох; часам я іх нават люблю палашчыць, але бывае — аж млосна робіцца, я ўсё стараюся ад яго адсунуцца, а ён так і лепіць мяне да сябе. Захоча, каб я спала ў яго ў абдымках, і будзе ціскаць мяне сваімі рукамі, а я буду чуць, як ён пахне; а калі ўжо зусім зробіцца цёмна, да нас будзе далятаць шолах мора; ён такі, што здольны мяне пабудзіць сярод ночы, калі яму толькі захочацца; я з ім, напэўна, ніколі спакойна не высплюся, хіба што толькі калі ў мяне пачнуцца мае справы — тады ўжо, прынамсі, ён не будзе да мяне лезці; але, па-мойму, ёсць мужыкі, якія здольныя на гэта, нават калі жанчыны не схільныя, і пасля ў іх на жываце застаецца кроў, чужая кроў; напэўна ж, яна і на прасцінах, і паўсюль — як гэта брыдка; і навошта нам наогул гэтыя целы?»

Люлю расплюшчыла вочы, на фіранках ляжала чырвонае святло, што сачылася з вуліцы, чырвоная пляма адбівалася ў люстры; Люлю падабаўся гэты чырвоны колер; фатэль, што стаяў насупраць акна, вымалёўваўся на яго фоне вычварным ценем. На падлакотніку віселі складзеныя Анры штаны, шлейкі звісалі ў паветры. «Трэба купіць яму новыя вушкі да шлеек. О! Не хачу, не хачу я ехаць! Будзе там цалаваць мяне цэлымі днямі, і я буду належаць яму — буду яго ўцеха, а ён будзе зырыцца на мяне ўвесь час і думаць: «Вось мая ўцеха, я мацаў яе там і там і магу памацаць яшчэ, калі захочацца...» А тады, у Пор-Руаяль!..» Люлю некалькі разоў дала нагамі па прасціне: яна ненавідзела П'ера, калі прыгадвала, што было ў Пор-Руаяль. Яна зайшла тады за плот і, вядома

ж, думала, што ён застаўся ў машыне, разглядае карту, і раптам глядзіць: ён па-воўчы падкраўся ззаду і падглядае. Люлю выпадкова трапіла нагой у Анры: «Зараз прачнецца». Але Анры толькі буркнуў: «Уф-ф-ф!» — і не прачнуўся. «Як бы я хацела пазнаёміцца з нейкім прыгожым маладым чалавекам, чыстым, як дзяўчына; мы ніколі не дакраналіся б адно да аднаго: гулялі б па беразе каля мора, трымаліся б за рукі, а ўвечары клаліся б у два аднолькавыя ложка, побач, і ляжалі б, як брат і сястра, і гаманілі б да самага ранку. Ці лепей нават было б жыць з Рырэтай; жанчыны, калі адны, — гэта ж так цудоўна; у яе такія таўсмаценькія, гладзенькія плечыкі; я, без маны, — сапраўды адчувала сябе няшчаснай, калі яна кахала Фрэсналя, ажно сумна рабілася, калі думала, што ён яе лашчыць: мякка так, паволі гладзіць яе па плячах і па баках, а яна ўздыхае. А цікава, які ў яе твар, калі яна ляжыць уся голая пад мужчынам? І адчувае, як яго рукі гуляюць у яе па целе? Я дык ні за якія грошы ў свеце да яе не дакранулася б, ды я і не ведала б, што з ёй рабіць, нават каб яна сама захацела, каб сказала мне: «Я хачу, калі ласка», — я не ведала б; затое каб я была невідзімка, я хацела б пабачыць, як з ёй займаюцца гэтым, і паглядзець на яе твар (не думаю, каб яна і тады выглядала Мінервай), а я ціхутка лашчыла б яе рассунутыя калені, яе ружовенькія каленкі, і чула б, як яна енчыць». З ссохлага горла ў Люлю вырваўся кароткі смяшок: «Бываюць жа часам такія думкі». Адночы яна прыдумала, што П'ер хацеў згвалціць Рырэту. «А я быццам яму дапамагала, трымаючы яе за рукі. А ўчора. Як у яе гарэлі шчокі, калі мы сядзелі ў яе на канапе, зусім побач, яна нават ногі сціснула, а мы сядзелі і маўчалі; вось мы заўсёды сядзелі б так і маўчалі». Анры захроп, і Люлю свіснула. «Я тут ляжу, не магу заснуць, нервуюся, а ён храпе, дурань. Не, каб абняў, папрасіў, сказаў: «Ты ў мяне

ўсё, Люлю, я кахаю цябе, не едзь!» — я, можа, і зрабіла б дзеля яго такую ахвяру, засталася б, а што — засталася б з ім, на ўсё жыццё, каб зрабіць яму гэтым прыемна».

II

Рырата села на тэрасе ў кавярні «Каля сабора» і заказала порцыю порта. Яна адчувала сябе стомленай і злой на Люлю: «...і ад порта ў іх пахне коркам. Люлю — зразумела, ёй на гэта напляваць: яна п'е толькі каву; але ж нельга, урэшце, піць каву, калі час аперытыву; а гэтыя тут толькі каву і п'юць цэлы дзень, ці каву з вяршкамі — на іншае ў іх грошай няма; як ужо іх у кавярні гэта, напэўна, даводзіць, я дык дня не вытрымала б, выклала б ім усё проста ў твар, гэта ж не гыя людзі, з якімі трэба цырымоніцца. Не разумею, чаму яна прызначае сустрэчы заўсёды на Манпарнасе; не, каб у «Міры» ці ў «Пам-пам», ёй жа гэта таксама побач, а мне не трэба было б так далёка цягнуцца ад працы; проста выказаць не магу, які сум глядзець увесь час на гэтыя пысы. Толькі выпадае хвілінка, абавязкова я павінна бегчы сюды; ну, на тэрасе яшчэ куды ні йшло, а ўсярэдзіне — там жа смярдзіць ад бруднай бязлізны; цярпець не магу няўдачнікаў. Дый на тэрасе ніякавата, я ж усё-такі ў чыстым; вось ужо людзі, напэўна, — праходзяць міма і дзівяцца, што я раблю ў такой кампаніі; яны ж нават не голяцца; а жанчыны? — наогул невядома на што падобны. Усе вакол, мусіць, думаюць: «Што яна тут робіць?» Я ведаю, улетку сюды часам завітваюць даволі багатыя амерыканкі, але цяпер, відаць, з гэтым нашым урадам яны толькі да Англіі і даязджаюць — таму і гандаль раскошай не ідзе, сёлета я прадала аж напалову меней, чым летась за такі ж час, а што ўжо казаць пра ін-

шых: я ж у фірме найлепшая, мне сама пані Дзюбеш казала; шкада гэтую нябогу Ёнэль — зусім не ўмее гандляваць, за гэты месяц, мусіць, і гроша не выйграла больш за свой тарыф; пастаіш так цэлы дзень на нагах — так потым хочацца трошкі расслабіцца, пасядзець дзе-небудзь ва ўтульным месцейку, каб усё было прыгожа, камфортна, выгодна, каб абслуга была выхаваная, хочацца заплюшчыць вочы і ні ў чым ужо сябе не стрымліваць, і яшчэ было б цудоўна, каб была музыка, ціхуткая такая, прыглушаная, і дарэчы, не так ужо гэта і дорага — можна часам і ў дансінг «Амбасадор» схадзіць; а тут гэтыя гарсоны — ну такія нахабныя: адразу відаць — важдваюцца ўвесь час з рознай драбязой; хіба што гэты брунецік, што мяне абслугоўвае,— нічога такі, прыязны; а Люлю дык, відаць, падабаецца бачыць вакол сябе гэтых тыпаў, яна ўвогуле напалохалася б, каб ёй спатрэбілася пайсці ў якое шыкоўнае месца; яна ж ніколі ў сабе не ўпэўненая, і заўсёды, як толькі мужчына з добрымі манерамі, дык яна бянтэжыцца. Луі, напрыклад, ёй не падабаўся; але ўжо тут, я думаю, яна адчувае сябе цудоўна, некаторыя ж тут нават без накладных каўнерыкаў, такі ўжо жабрацкі выгляд, сядзяць са сваімі піпкамі, а яшчэ так на вас і зіркаюць, і нават не падумаюць, каб хоць не так яўна было, адразу відаць, што ім нават за жанчыну няма чым заплаціць, хоць у гэтым квартале такога дабра хапае, аж брыдка; здаецца, зараз так вас і праглынуць, нават няздольныя культурна паказаць, што яны вас жадаюць, каб хоць павярнуць усё неяк, каб вам прыемна было».

Падышоў гарсон:

— Ваша порта, паненка, сухое, як і прасілі.

— Ага, дзякуй.

Прыязным голасам ён дадаў:

— Надвор'е якое сёння, цуд!

— Ды даўно ўжо пара б,— адказала Рырэта.

— Баша праўда, здавалася, зіма ўжо ніколі не скончыцца.

Ён пайшоў, і Рырэта правяла яго позіркам. «Падабаецца мне гэты гарсон, — падумала яна, — умее трымацца на сваім месцы: і не фамільярны, і заўсёды знойдзе патрэбнае слова, кожнага ўважыць».

Яна заўважыла, што на яе настойліва пазірае нейкі худы і гарбаваты юнак, і, паціснуўшы плячыма, павярнулася да яго спінай. «Калі хочаш строіць жанчынам вочкі, навучыся спачатку мяняць бялізну. Так яму і скажу, калі толькі надумае прычапіцца. І ўсё-ткі цікава, чаму яна дагэтуль яго не кіне? Не хоча, каб Анры пакутаваў. Вяселенькія рэчы — жанчына не мае права псаваць сабе жыццё дзеля нейкага імпатэнта». Рырэта цярпець не магла імпатэнтаў — фізічна іх не выносіла. «Яна павінна з'ехаць, — падсумавала яна, — тут вырашаецца яе шчасце! Так ёй і скажу: нельга гуляць са сваім шчасцем. Не буду я ёй нічога казаць, усё, кончана, сто разоў ужо казалася, чалавека немагчыма зрабіць шчаслівым, калі ён сам гэтага не хоча». Рырэта раптам адчула ў галаве абсалютную пустату: яна была вельмі стомленая, вочы ў яе апусціліся і ўтаропіліся на налітае ў кілішку порта, клейкае і густое, як распушчаны цукар; нечый голас бесперастанку паўтараў у ёй: «Шчасце, шчасце», — і слова здавалася такім прыгожым, пяшчотным, важным, і яна падумала, што, каб на конкурсе газеты «Пары-Суар» у яе спыталі, што яна думае, яна сказала б, што гэта найпрыгажэйшае слова ў французскай мове. «Ці хто думаў пра гэта? Яны ж адказвалі: энергічнасць, смеласць — а ўсё таму, што там былі адны мужчыны, а трэба было спытацца ў жанчын, бо менавіта жанчыны і могуць знайсці такое; наогул трэба было даваць дзве прэміі — адну мужчынам, і найпрыгажэйшае слова ў іх было б Чэсць, а другую жанчынам — і я яе выйграла б, я сказала б: «Шчасце»; Чэсць і Шчасце, нават гучыць

вельмі падобна — забаўна. Вось я і скажу ёй: «Люлю, вы не маеце права выпускаць свайго шчасця. Вашага шчасця, Люлю, вашага Шчасця». Я дык, напрыклад, лічу П'ера вельмі добрым: па-першае, гэта сапраўдны мужчына, а галоўнае — разумны і, што таксама не лішняе, — мае грошы, ён жа зможа ўлагоджваць яе ва ўсім. Па-мойму, ён наогул з тых мужчын, што ўмеюць згладзіць усякія дробныя цяжкасці ў жаночым жыцці, а жанчыне гэта так прыемна; мне заўжды падабалася, калі мужчыны ўмеюць загадваць, тут трэба мець такую асаблівую струнку: вось ён — як умее гаварыць з гарсонамі, з рознымі там адміністратарамі ў гасцініцах, і яму падпарадкоўвацца! Я называю гэта — «мець самавітую постаць». А Анры гэтага, мусіць, больш за ўсё і не стае. І апроч таго — трэба ж пра здароўе падумаць, асабліва пасля таго, што ў яе было з бацькам, трэба ж пасцерагчыся, а то цудоўна, вядома, быць такой хузенькай, што аж свецішся, — не есць ніколі, не спіць, прыкархне на чатыры гадзінкі за ноч — і давай падбегам па ўсім Парыжы, ды цэлы дзень, каб толькі дзесь уваткнуць якую новую замалёўку тканіны; а ёй патрэбны строгі рэжым: няхай нават есць мала за раз — калі ласка, але ж тады часта і заўжды ў прызначаны час. А то як засадзяць у сухотную лячэбніцу — тады парадуюцца».

Няцяжным позіткам Рырэта ўтаропілася на гадзіннік на скрыжаванні Манпарнас, стрэлкі паказвалі адзінаццаць дваццаць. «Не разумею я гэтую Люлю, вось ужо ў каго дзіўны тэмперамент, ніколі не разбярэш, падабаюцца ёй мужчыны ці ёй з імі брыдка; але ўжо з П'ерам, прынамсі, яна мусіць быць задаволеная, хоць крыху можа забыцца пра таго леташняга свайго тыпчыка — Рабу. Рабы, як я яго называла». Успамін развесяліў Рырэту, але яна не дазволіла сабе ўсміхнуцца, заўважыўшы, што худы юнак па-ранейшаму глядзіць на яе, — яна злавіла яго позірк, калі паварочвала га-

лаву. У Рабу ўвесь твар быў у чорных кропках, і Люлю дзеля забавы выціскала іх пазногцямі. «Фу, паскудства, аж млосна робіцца, але што зробіш — яна ж нават не ведае, што такое прыгожы мужчына. Ах! Як я люблю зграбненькіх мужчын — гэта ж так сімпатычна, калі ў мужчын прыгожыя рэчы: кашулі, гэтыя іх чаравікі, а прыгожыя казытлівыя гальштучкі!.. Ну, вядома, усё строгае — можа быць, — але ж такое ласкавае, і ва ўсім адчуваецца сіла, ласкавая сіла: напрыклад, гэты іх пах англійскага тытуню, змяшаны з адэкалонам; а якая ў іх скура, калі паголяцца, — гэта ўжо... вядома, гэта яшчэ не жаночая, але такая, ну, быццам добра выдубілі; а іх дужыя рукі — абдымаюць вас, а вы кладзяце ім галаву на грудзі і адчуваеце ласкавы, дужы пах дагледжанага мужчыны, а яны шэпчуць ласкавыя словы; і ўсё такое прыгожае — прыгожыя, строгія чаравікі з бычынай скуры, і яны шэпчуць: «Любая мая, мілая мая, любая», — і адчуваеш, як усё ўсярэдзіне ажно млее», — Рырэта ўспомніла пра Луі, які яе кінуў летась, і ў яе сціснулася сэрца: «Вось ужо хто любіў толькі сябе, толькі і ўмеў, што манернічаць: гэтая яго жуковіна з пячаткай, залаты партсігар, усякія маніі... Якія ж яны ўсё-такі бываюць часам псяюхі, яшчэ горшыя за жанчын. Не, лепш за ўсё — мужчына гадоў пад сорок, каб за сабой яшчэ даглядаў, валасы з сівізной на скронях, зачасаныя назад, гэтакі сухі, шырокія плечы, спартыўны выгляд, і галоўнае — каб ведаў жыццё і быў вельмі добры, бо некалі сам папакутаваў. Люлю — гэта ж зусім дзяўчо, ёй яшчэ пашанцавала, што ў яе такая сяброўка, як я, бо П'еру ўсё гэта пачынае ўжо надакучаць, і некаторыя на маім месцы даўно б пакарысталіся, а я — наадварот, угаворваю яго ўвесь час пацярпець яшчэ, а калі ён са мной ласкавы трохкі больш, чым трэба, — раблю выгляд, што не заўважаю, пачынаю гаманіць пра Люлю і заўсёды знаходжу слова, каб пака-

заць яе з выгоднага боку, але ж яна гэтага не заслугоўвае, яна нават не ўсведамляе, як ёй шанцуе, вось пажыла б трошкі адна, як я, калі Луі мяне кінуў, дык убачыла б, што такое вярнуцца дадому ўвечары, адпрацаваўшы ўвесь дзень, і ўбачыць, што ў пакоі ў цябе пуста, а самой паміраць ад жадання пакласці хоць каму-небудзь галаву на плячо. Адкуль яшчэ толькі бярэцца смеласць устаць назаўтра, і ісці зноў на працу, і быць прываблівай і вясёлай, і ўсіх яшчэ падбадзёрваць — калі самой, здаецца, лепш памерці, чым жыць так далей».

Гадзіннік выбіў палову дванацатай. Рырэта падумала пра шчасце, пра сінюю птушку, птушку шчасця, непакорную птушку любові. І раптам схамянулася: «Люлю спазняецца на паўгадзіны — усё як звычайна. Яна ніколі не кіне мужа, у яе на гэта не хопіць сілы волі. Па сутнасці, яна застаецца з Анры толькі дзеля рэспектабельнасці: здраджвае яму, але думае, што калі ўжо ёй кажуць: «Пані», — дык гэта не лічыцца. А што яна пра яго расказвае — яго ж, здаецца, павесіць мала, але паспрабуйце ёй нагадаць, што яна сама яшчэ ўчора казалася: яе аж трасе ад гневу. Не, я ўжо зрабіла ўсё, што магла, і сказала ўсё, на што была здольная, — тым горш для яе, пасля няхай наракае сама на сябе».

Перад саборам спынілася таксі, і з яго выйшла Люлю. Яна несла вялікі чамадан, і твар у яе быў крыху ўрачысты.

— Я кінула Анры, — крыкнула яна яшчэ здалёк.

Яна падышла, згінаючыся пад цяжарам чамадана. На губах у яе была ўсмешка.

— Як, Люлю? — аслупянела прамовіла Рырэта. — Няўжо вы хочаце сказаць, што?..

— Але, — сказала Люлю. — Кончана, я кінула яго.

Рырэта ўсё яшчэ не магла паверыць:

— І ён гэта ведае? Вы казалі яму?

Люлю зрабіла гнеўныя вочы і вымавіла:

— А як жа ж!

— Ну-у, Люлюшачка!

Рырэта не ведала, што і думаць, але вырашыла, што ва ўсякім выпадку Люлю трэба падбадзёрыць.

— Як гэта добра,— сказала яна,— якая ж вы смелая.

Ёй хацелася дадаць: «Цяпер вы бачыце, што гэта было зусім не цяжка». Але яна ўтрымалася. Люлю дазволіла на сябе палюбавацца. На шчоках у яе была чырвань, вочы гарэлі. Яна села, паставіўшы чамадан побач з крэслам. На ёй было шэрае ваўнянае паліто і светла-жоўты пуловер з закручаным каўняром. Але на галаве не было шапкі. Рырэце не падабалася, калі Люлю хадзіла без шапкі, і ў яе адразу ўзнікла знаёмае пачуццё, у якім дзіўна спалучаліся і папрок, і паблажлівая ўсмешка,— Люлю заўсёды яго выклікала. «Што мне ў ёй падабаецца,— падумала Рырэта,— дык гэта яе жыццяздольнасць».

— Умэнт,— сказала Люлю,— я выклала яму ўсё, што было ў мяне на душы. Яго як абухом ударылі.

— Я ўсё апамятацца не магу,— прызналася Рырэта.— Мілая Люлю, што гэта на вас найшло? Вы што — ільвінага мяса аб'еліся? Я ўчора яшчэ ўвечары была гатовая галавой прысягнуцца, што вы яго ніколі не кінеце.

— Усё праз майго малодшага брата. Проста, калі ён са мной курчыць з сябе начальніка, дык няхай яшчэ, але я цяпець не магу, калі ён лезе да маіх крэўных.

— А што здарылася?

— Ну, дзе гэты гарсон! — сказала Люлю, круцячыся на крэсле.— У гэтым «Саборы» заўсёды — як толькі патрэбны гарсон, дык ніводнага няма. Хто нас абслугоўвае, гэты брунецік?

— Ён,— сказала Рырэта.— А ведаеце, што я яго пакарыла?

— Ну? Тады пасцеражыцеся той паненкі з умывальні, ён увесь час вакол яе круціцца: ейны залётнік. Але па-мойму, у яго гэта толькі падстава, каб паглядзець, як жанчыны заходзяць у прыбіральню: калі яны выходзяць, ён заўжды глядзіць ім у вочы, каб увагнаць у чырвань. Дарэчы, я вас на хвілінку пакіну, трэба пайсці затэлефанаваць да П'ера, ну і пыса ў яго будзе! Калі ўбачыце гарсона, папрасіце мне каву з вяршкамі; я ўсяго на хвілінку, а потым усё раскажу.

Яна ўстала, ступіла некалькі крокаў і зноў вярнулася да Рырэты.

— Вой, Рырэтачка, я такая шчаслівая!

— Люлю, дарагая,— прамовіла Рырэта, беручы яе за рукі.

Люлю вызвалілася і лёгкай хадой перасекла тэрасу. Рырэта правяла яе позіркам. «Ніколі не падумала б, што яна будзе на гэта здольная. А якая радасная,— падумала яна крыху абурана.— Каб паслухала мяне, дык даўно б ужо так зрабіла. Ва ўсякім выпадку, усё роўна — усё гэта дзякуючы мне, бо нельга не прызнаць, што я на яе маю вялікі ўплыў».

Праз колькі імгненняў Люлю вярнулася.

— П'ер так і сеў,— сказала яна.— Хацеў, каб я расказала ўсё падрабязна, але я сказала, што потым; дык ён запрасіў мяне папалуднаваць разам. Кажа, можа, заўтрашнім вечарам ужо з'едзем.

— Якая ж я шчаслівая, Люлю,— сказала Рырэта.— Ну, раскажыце ж хутчэй. Гэта вы сёння ноччу ўсё вырашылі?

— Ды ведаеце, нічога я не вырашала,— сціпла прамовіла Люлю,— яно неяк само рашылася.— Яна знервавана пастукала па століку рукой: «Гарсон! Гарсон! Гэты гарсон мяне давядзе, я хачу кавы».

Рырэта была ўражаная: на месцы Люлю, у такіх

важных абставінах, яна і не падумала б траціць час дзеля нейкай кавы. Але Люлю проста цуд, нават дзіву даецца, як гэта можна быць такой бесклапотнай, як птушка.

Люлю выбухнула смехам:

— Каб вы бачылі Анрыеву пысу!

— Мне вось цікава, што пра ўсё гэта скажа ваша маці, — сур'ёзна прамовіла Рырэта.

— Мая маці? Яна будзе за-ча-ра-вана, — з упэўненасцю канстатавала Люлю. — Ён заўжды быў з ёю няветлівы. Ведаеце, яна ўжо яго во дзе мела. Увесь час толькі папрокі — я такая, ды я сякая, кепска яна мяне выхавала: маўляў, адразу відаць, што мяне выхоўвалі, як у падваротні. Я нават, ведаеце, калі і зрабіла гэта, дык таксама і дзеля яе.

— Але што ўсё-такі здарылася?

— Ён уляпіў Рабэру поўху.

— Дык значыць, да вас прыходзіў Рабэр?

— Ну я ж кажу: сёння раніцай. Праходзіў міма і зайшоў, бо маці хоча аддаць яго ў вучні да Гомпеса. Ды я, па-мойму, ужо вам казалася. Ну і вось, ён зайшоў, якраз як мы снедалі, а Анры ўзяў ды ўляпіў яму поўху.

— Але за што? — спытала Рырэта з лёгкаю прыкрасцю. Яна цярапец не магла гэту Люлюіну манеру расказваць.

— Яны пагыркаліся, — нейкім няпэўным тонам прамовіла Люлю, — а малы не даў сябе ў крыўду. Ён заўсёды яму дае адпор. А тут так і сказаў: «Стары псюк», — проста ў твар. Бо Анры назваў яго кепска выхаваным — натуральна, ён жа нічога новага выдумаць не можа; я там загіналася. Тады Анры ўзяў, устаў — мы снедалі ў вялікім пакоі — і як улепіць яму поўху! Я ледзь яго не забіла.

— І тады вы пайшлі?

— Пайшла, — здзіўлена спытала Люлю, — куды?

— Ну, я думала, што тады вы яго і кінулі. Паслухайце, міленькая Люлю, трэба расказаць усё па парадку, іначай я нічога не разумею. Скажыце,— спытала яна, адчуўшы нейкае падазрэнне,— а вы сапраўды яго кінулі? Гэта праўда?

— Ну але ж, я вам ужо цэлую гадзіну тлумачу.

— Добра. Значыць, Анры даў Рабэру поўху. І што пасля?

— А пасля,— сказала Люлю,— я зачыніла яго на балконе, пацеха, так? Ён яшчэ быў у піжаме. Стаіць там і стукаецца ў шыбу, але ж не адважваецца разбіць — ён жа скупы, як смерць. Я дык на яго месцы ўсё спляжыла б, няхай нават рукі ў кроў бы разбіла. А потым прыперліся Тэксье. Дык ён пачаў ім усміхацца — праз акно: маўляў, усё гэта ў нас так, жарты.

Побач праходзіў гарсон, і Люлю злавіла яго за руку.

— Ага, нарэшце, значыць, з'явіліся? Вас не вельмі патурбуе прынесці мне кавы з вяршкамі?

Рырэта адчула сябе няёмка і па-змоўніцку ўсмінулася гарсону. Але твар у таго застаўся змрочны, ён толькі пакланіўся з падкрэсленаю дагодлівасцю, у якой адчуваўся папрок. Рырэта злавалася на Люлю: ніколі не ўмее выбраць правільнага тону з ніжэйшымі па становішчы — то вельмі фамільярная, то, наадварт, занадта патрабавальная і сухая.

Люлю засмялася.

— Гэта я зноў уявіла Анры, як ён у піжаме стаіць на балконе і аж трасецца ад холаду. А ведаеце, як мне ўдалося яго зачыніць? Ён быў у пакоі. Рабэр плача, а гэты чытае яму маралі. Ну, я адчыніла акно і кажу: «Анры, ты глядзі, таксі збіла нашу квятнярку!» Гэты падбег да мяне — а ён любіць квятнярку, тая неяк казала яму, што сама швейцарка, дык ён думае, што яна ў яго закаханая. «Дзе? — кажа.— Дзе?» А я ціхутка так — раз у пакой і зачыніла дзверы! І крычу яму

праз шыбу: «Будзеш ведаць, як рукі распускаць з маім братам». Цэлую гадзіну трымала яго на балконе, а ён так і перыўся на нас сваімі вырачанымі вачыма, аж пасінеў ад гневу. А я яму высуну язык ды частую Рабэра цукеркамі; а пасля прынесла ў пакой свае рэчы і пачала апранацца — перад Рабэрам: я ж ведаю, што ён гэтага цяпець не можа. А Рабэр цалаваў мяне ў рукі, у шыю — як маленькі мужчына; ён наогул цуд; карацей — мы паводзілі сябе, быццам Анры і няма. За ўсім гэтым я нават памыцца забылася.

— А той, значыць, так і сядзеў на балконе. Ну, пацеха! — Рырэта рагатала ад душы.

Раптам Люлю пасур'эзнула.

— Баюся, як бы ён не прастудзіўся, — сказала яна, перастаўшы смяяцца, — калі злуешся, не думаеш. — І зноў весела дадала: — А як ён нам пагражаў кулакамі — вой! — і ўсё нешта там балбоча, балбоча, я нават паловы не зразумела, што ён казаў. А потым Рабэр пайшоў, і адразу пазванілі Тэксье. Я іх запрасіла ў кватэру, дык ён, як іх убачыў, — так і расплыўся ўсмешкай; і так, і сяк ужо перад імі там выдыгаў, на балконе, а я ім кажу: «Вы паглядзіце на майго мужанька, які цыпачка; праўда, ён падобны да рыбкі ў акварыуме?» Ну, Тэксье павіталіся з ім, праз шыбу, — яны, вядома, крыху аслупянелі. Але гэтыя ўмеюць трымацца, каб не падаць выгляду.

— Я сабе ўяўляю, — праз смех выціснула Рырэта. — Ха-ха-ха! Ваш муж на балконе, а Тэксье ў пакой! — Яна некалькі разоў паўтарыла: «Ваш муж на балконе, а Тэксье ў пакой...» — ёй вельмі хацелася знайсці якія-небудзь смешныя і асабліва маляўнічыя словы, каб апісаць гэтую сцэну Люлю, — яна лічыла, што ў Люлю не стае гумару, — але словы так і не знайшліся.

— А я пасля адчыніла дзверы, — сказала Люлю, — Анры ўваходзіць, пацалаваў мяне перад Тэксье і кажа:

«Ах ты малая гарэза! Вось жа,— кажа,— малая гарэза, хацела са мной штуку выкінуць!» А я ўсміхаюся, і Тэксье таксама, далікатна так, усміхаюцца — усе ўсміхаюцца. А як яны пайшлі, ён як дасць мне ў вуха. Тады я бяру шчотку ды як кіну яму, і ў самы рот: так абедзве губы ў куточку і рассекла.

— Мілая Люлю, мая вы нябога,— пяшчотна прамовіла Рырэта.

Але Люлю не прыняла гэтага жэсту спагады: яна сядзела прамая, патрасаючы з ваяўнічым выглядам чорнымі кудзерамі і кідаючы з вачэй маланкі.

— Тут мы ўсё адно аднаму і сказалі. Я абмыла яму сурвэткай вусны і кажу: усё, маўляў, з мяне дошыць, я цябе больш не кахаю і жыць з табой больш не збіраюся. Ён як заплакаў, пачаў казаць, што наложыць на сябе рукі. Але мяне гэтым ужо не проймеш: памятаеце, Рырэта, летась, калі была гэтая гісторыя з Рэнані, ён мне тады таксама кожны дзень ныў: вась будзе вайна, ды я пайду на фронт, ды мяне там заб'юць, будзеш пасля мучыцца за ўвесь боль, што мне прычыніла. Я яму тады сказала: «Ага,— кажу,— ты ж імпатэнт, цябе забракуюць». Але ўсё роўна давялося яго супакоіць, а то ён гразіўся зачыніць мяне ў вялікім пакоі на ключ: паклялася яму, што раней чым праз месяц не з'еду. Тады ён паперся ў кантору: вочы чырвоныя, кавалак пластыру на губе — карацей, жаж. А я ўзяла прыбрала ў хаце, паставіла сачавіцу на агонь і сабрала чамадан. А яму пакінула ў кухні на стале цыдулку.

— І што вы яму напісалі?

— Я напісала яму так,— з годнасцю прамовіла Люлю.— «Сачавіца на пліце. Еш і выключы газ. У халадзільніку ёсць вяндрліна. А я сытая па горла і знікаю. Бывай».

Яны разам засмяяліся, і некаторыя прахожыя пачалі азірацца. А Рырэта падумала, што яны, мусіць,

чароўна глядзяцца збоку. Ёй нават зрабілася прыкра, што ўсё гэта не на тэрасе «Вьеля» ці «Міра». Калі яны адсмяяліся і нарэшце змоўклі, Рырэта заўважыла, што ім больш няма пра што гаманіць. Яна была трошкі расчараваная.

— Ну, мне пара бегчы,— сказала Люлю і ўстала.— Мяне апоўдні чакае П'ер. А што ж мне рабіць з чамаданам?

— Пакіньце мне,— сказала Рырэта,— я папрашу, каб за ім прыглядзела тая паненка з умывальні. Калі мы цяпер убачымся?

— Я зайду да вас а другой гадзіне, сходзім разам, мне трэба купіць цэлую кучу ўсяго: я ж больш за палову з сабой не ўзяла. Цяпер трэба будзе, каб П'ер даў мне грошай.

Люлю пайшла, і Рырэта клікнула гарсона. Яна адчувала сябе ўрачыста важнаю і вельмі маркотнай. Падбег гарсон: Рырэта даўно заўважыла, што, калі яго кліча яна, ён заўсёды прыходзіць хутка.

— З вас пяць франкаў,— сказаў ён і дадаў крыху сухім тонам: — Вам, відаць, было вельмі весела, нават у кавярні было чуваць, як вы смяяліся.

«Люлю яго пакрыўдзіла»,— з прыкрасцю падумала Рырэта і, пачырванеўшы, сказала:

— У маёй сяброўкі сёння нешта з самага ранку нервы крыху не ў парадку.

— Але выглядала яна цудоўна,— з пачуццём прамовіў гарсон.— Вельмі вам удзячны, паненка.

Ён сунуў у кішэню шэсць франкаў і пайшоў прэч. Рырэта была трошкі здзіўлена, але прабіла паўдня, і ёй падумалася, што зараз Анры якраз павінен вярнуцца дадому і знайсці Люлюіну запіску: пры гэтай думцы ўсярэдзіне ў яе ўсё самлела ад задавальнення.

— Будзьце ласкавы, я хацела б, каб усё гэта да заўтрашняга вечара было ў «Тэатральнай» гасцініцы, вуліца Вандам,— сказала Люлю касірка з выглядам велікасвецкай пані. І потым, павярнуўшыся да Рырэты, дадала: — Ну, усё, Рырэта, папхнуліся адсюль.

— На чыё імя? — спыталася касірка.

— Пані Люсьене Крыспэн.

Люлю перакінула паліто цераз руку і адразу ўзяла наўзгало; ледзь не падбегам яны спусціліся па доўгай лесвіцы Самарытанкі. Рырэта старалася не адстаць і некалькі разоў ледзь не ўпала, бо не паспявала нават глядзець пад ногі: яе вочы сачылі толькі за тонкім сіне-жоўта-канарэйкавым сілуэтам, што скакаў наперадзе. «Якое ж у яе непрыстойнае цела»... Кожны раз, як Рырэта бачыла Люлю са спіны ці ў профіль, яе літаральна ашаламляла непрыстойнасць сяброўчыных форм, хоць гэтаму цяжка было знайсці нейкае тлумачэнне: проста вось такое ўзнікала ўражанне. «Ну, гнуткае ў яе цела, тонкае, але ўсё роўна — ёсць у ім нешта вульгарнае, і ўсё, хоць ты мяне забі. Напэўна, гэта таму, што яна любіць, каб на ёй усё было вельмі абцягнутае. Кажа, што саромееца за свой зад, а сама носіць такія спадніцы, што так і ліпнуць да задніцы. Праўда, зад у яе маленькі — намнога меншы, чым мой,— але затое болей прыкметны. Асабліва ў параўнанні з яе худой таліяй — ён здаецца зусім круглым, і так туга сядзіць у спадніцы, як уліты, а галоўнае — увесь час танцуе».

Люлю азірнулася, і сяброўкі абмяняліся прыязнымі ўсмешкамі. Калі Рырэта думала пра бессаромнае Люлюіна цела, у яе ўзнікала змяшанае пачуццё, у якім спалучаліся ганьбаванне і прыемная млявасць: маленькія грудзі тырчком, гладкая, жоўтая скура — калі дакранаешся, здаецца, яна як гумовая,— доўгія сцёгны

і наогул усё цела — доўгае і нахабнае, з доўгімі членамі. «Як у негрыцянкі, — падумала Рырэта. — Яна падобна да негрыцянкі, якая танцуе румбу». У люстры каля дзвярэй-круцёлкі Рырэта злавіла адбітак сваіх поўных форм. «У мяне болей спартыўны выгляд, — падумала яна, беручы Люлю пад руку. — Можна быць, апранутая яна і эфектнейшая, але калі нам распрануцца, дык я, безумоўна, буду лепш за яе».

Пэўны час яны ішлі моўчкі. Потым Люлю сказала:

— П'ер быў проста чароўны. І вы таксама, Рырэтачка, вы проста чароўная, я вельмі вам абаім удзячная.

Яна прамовіла гэта вельмі ненатуральна, але Рырэта не надала значэння: Люлю ніколі не ўмела дзякаваць — яна была надта сціплая.

— Як гэта мне непрыемна, — раптам сказала Люлю, — але трэба купіць станік.

— Тут? — спытала Рырэта. Яны якраз праходзілі каля лаўкі, што гандлявала бялізнай.

— Не. Гэта я проста ўбачыла і таму прыгадала. Станікі я звычайна купляю ў Фішэра.

— На бульвары Манпарнасе? — ускрыкнула Рырэта. — Люлю, не трэба рызыкаваць, — дадала яна сур'ёзным тонам. — Вам цяпер лепш радзей бываць на Манпарнасе, асабліва ў такі час: мы ж можам натрапіць на Анры. Гэта будзе вельмі непрыемна.

— На Анры? — сказала Люлю, паціснуўшы плячыма. — Ды ну, з чаго гэта?

Ад абурэння ў Рырэты аж да скроняў пачырванелі шчокі.

— Вы ўсё такая ж, мая мілая Люлю, — калі вам нешта не падабаецца, дык вы проста нічога не хочаце заўважаць. Вам карціць пайсці да Фішэра, і вы пачынаеце мне даводзіць, што Анры на Манпарнасе не бывае. Але вы выдатна ведаеце, што ён кожны дзень там праходзіць каля шостага гадзіны: ён жа заўсёды тудою

ходзіць. Вы мне самі казалі: ён ідзе спачатку па вуліцы Рэн, а потым на рагу бульвара Распай чакае аўтобуса.

— Перш за ўсё, яшчэ толькі пяць,— сказала Люлю,— і апроч таго, ён, можа быць, сёння зусім не хадзіў на працу: пасля той цыдулкі, што я пакінула, ён мог увогуле злегчы.

— Слухайце, Люлю,— раптам сказала Рырэта,— але ж у Фішэра ёсць яшчэ адна лаўка, вы ж ведаеце,— на вуліцы Чацвёртага верасня, непадалёку ад Оперы.

— Ды ну-у,— прамовіла Люлю нейкім млявым голасам,— туды яшчэ столькі цягнуцца.

— Ну, вы мне падабаецеся, міленькая Люлю! Столькі цягнуцца! Ды гэта два разы ступіць, нават бліжэй чым да вашага Манпарнаса.

— Мне не падабаецца, што яны там прадаюць.

Рырэта здзіўлена ўсміхнулася, падумаўшы, што ва ўсіх лаўках у Фішэра прадаюць адно і тое ж. Проста на Люлю часам находзіла зусім незразумелая ўпартасць: Анры, бясспрэчна, быў чалавек, якога ёй хацелася меней за ўсё ўбачыць, а яна як знарок лезла яму пад ногі.

— Ну добра,— памяркоўна адказала Рырэта,— хадзем на Манпарнас. Ва ўсякім разе, Анры такі высачэзны, што мы яго заўважым раней, чым ён нас.

— Дый увогуле, што такога? — здзівілася Люлю.— Нават калі і сустрэнем — ну, сустрэнем, і ўсё. Не з'есць жа ён нас.

Люлю прапанавала прайсціся да Манпарнаса пешкі: яна сказала, што ёй трэба трохкі прадыхацца. Яны рушылі па вуліцы Сены, потым па Адэон і Важырар. Рырэта пачала расхвальваць П'ера, каб паказаць Люлю, які ён быў малайчына ва ўсіх гэтых абставінах.

— Як я люблю Парыж! — раптам сказала Люлю.— Я буду так пасля шкадаваць!

— Ды што вы кажаце такое, Люлю! Я нават уявіць

сабе не магу, як вам шанцуе, што вы едзеце ў Ніцу, а вы яшчэ шкадуеце Парыж.

Люлю не адказала і толькі сумна пачала глядзець па баках, нібы нешта шукаючы.

Калі яны выйшлі ад Фішэра, выбіла шэсць гадзін. Рырэта ўхапіла Люлю пад локаць і памкнулася як мага хутчэй звесці прэч. Але тая як аслупянела перад квяточнай лаўкаю Баўмана.

— Мілая Рырэтачка, вы паглядзіце, якія азалеі. Вось калі ў мяне будзе прыгожы салон, я яго ўвесь пазастаўлю такімі.

— Я не люблю вазонных кветак,— сказала Рырэта ў роспачы.

Яна павярнула галаву ў бок вуліцы Рэн і, натуральна, праз нейкую хвіліну ўбачыла доўгі, нязграбны сілуэт Анры. Ён быў без шапкі, у спартыўнага крою куртцы з карычневага цвіду. Рырэта ненавідзела карычневы колер.

— Вунь ён, Люлю, вунь,— скорогаворкай прамовіла яна.

— Дзе? — спытала Люлю. — Дзе?

Яна была ўсхваляваная не менш за Рырэту.

— Ззаду, на тым тратуары. Цякайма, толькі крыў божа — не азірайцеся.

Але Люлю азірнулася.

— Ага, бачу,— сказала яна.

Рырэта паспрабавала пацягнуць сяброўку сілком, але тая напружылася і як загіпнатызаваная ўперылася ў Анры. Нарэшце яна прамовіла:

— Па-мойму, ён нас заўважыў.

Здавалася, гэта яе вельмі спалохала, яна разам абмякла і паслухмяна паддалася Рырэце.

— Цяпер, Люлю, прашу,— сказала Рырэта, цяжка пераводзячы дых,— дзеля ўсяго святога, не азірайцеся. На бліжэйшай жа вуліцы павернем направа, гэта будзе Дэлямбр.

Яны шыбавалі на ўвесь дых, расштурхваючы прахожых. Часам Люлю пачынала адставаць і прымушала сябе цягнуць, а потым раптам сама кідалася наперад і валакла сяброўку. Але не паспелі яны дайсці да рага вуліцы Дэлеамбр, як Рырэта заўважыла за Люлюінай спінай высокі карычневы цень; зразумеўшы, што гэта Анры, яна аж затрэслася ад абурэння. Люлю ішла побач, апусціўшы павекі, што надавала ёй нейкі хітра-ўпарты выгляд. «Што, наракае цяпер на сваю небачлівасць. Але надта позна. Тым горш для яе».

Яны паскорылі хаду, але Анры не адставаў: ён паранейшаму моўчкі ішоў следам. Яны прабеглі ўсю вуліцу Дэлеамбр і пасунуліся далей — да Абсерваторыі. Рырэта чула, як у Анры парыпваюць падэшвы. Іх ступе, нібы рэха, туравала роўнае і глухое сапенне: гэта дыхаў Анры (дыханне ў яго заўсёды было шумнае, але не да такой ступені: відаць, каб іх дагнаць, яму давалося бегчы; а можа, ён хрыпеў ад хвалявання).

«Трэба рабіць выгляд, быццам мы яго не заўважаем, — падумала Рырэта. — Проста быццам яго няма». Але яна не ўтрымалася і зірнула на Анры краем вока. Ён быў белы як палатно, павекі ў яго былі настолькі апушчаныя, што здавалася, ён ідзе з заплюшчанымі вачыма. «Чысты самнамбул», — з пэўнай гідлівасцю падумала Рырэта. Вусны ў Анры дрыжалі, ад чаго маленькі, напалову адклеены кавалачак ружовага пластыра на ніжняй губе дрыжаў таксама. Рырэта адчувала сябе ніякавата, але баялася яна не Анры — у жыцці яе заўсёды палохалі дзве рэчы: хваравітасць і нездаровая страсць. Яны ступілі яшчэ колькі крокаў, і раптам Анры, не глядзячы, паволі выпрастаў руку і ўчапіўся ў Люлюін локаць. Люлю перакрывіла рот, нібыта збіраючыся заплакаць, уся перасмыкнулася і вызваліла руку.

— Ух-ф-ф! — выдыхнуў Анры.

Рырэце жудасна карцела спыніцца: у яе ўжо кало-

ла ў баку і ў вушах усё гудзела. Але Люлю перайшла ўжо ледзь не на бег; яна таксама нагадвала самнамбулу. Рырэта нават падумала, што, калі зараз адпусціць руку і спыніцца, тыя абое так і пойдучь далей — моўчкі, з заплюшчанымі вачыма і бледныя, як мерцвякі.

Раптам Анры сказаў нейкім дзіўным, сціснутым хрыпам голасам:

— Вяртайся са мной дадому.

Люлю не адказала, і Анры зноў, тым жа сіпатым голасам і з такою самаю інтанацыяй, прамовіў:

— Ты мая жонка. Вяртайся дадому.

— Няўжо вы не бачыце, — адказала Рырэта цераз зубы, — яна не хоча вяртацца. Пакіньце яе ў спакоі!

Але Анры, здаецца, не чуў. Ён паўтараў сваё:

— Я твой муж, я хачу, каб ты вярнулася са мной.

— Прашу вас, пакіньце яе ў спакоі, — пісклявым голасам сказала Рырэта. — У вас нічога не выйдзе, асабліва калі будзеце так назаліць. Дайце прайсці спакойна.

Анры здзіўлена зірнуў на Рырэту.

— Гэта мая жонка, — сказаў ён, — яна мая, я хачу, каб яна вярнулася са мной.

Ён зноў ухапіў Люлю за руку, і гэты раз яна ўжо не вызвалілася.

— Ідзіце прэч! — сказала Рырэта.

— Не пайду, я буду хадзіць за ёю паўсюль, я хачу, каб яна вярнулася дадому.

Ён гаварыў праз сілу. Але раптам скурчыў грымасу і, агаліўшы зубы, крыкнуў на ўсё горла:

— Ты мая!

Некаторыя прахожыя пачалі з усмешкамі азірацца. Анры тузаў Люлю за руку і рыкаў, як звер, выскаляючы зубы. На шчасце, побач праязджала пустое таксі. Рырэта махнула рукой, і машына спынілася. Анры спыніўся таксама. Люлю памкнулася была рушыць да-

лей, але яны цвёрда ўтрымалі яе на месцы, кожны за сваю руку.

— Вы павінны зразумець,— сказала Рырэта, цягнучы Люлю да таксі,— такім прымусам вам вярнуць яе ніколі не ўдасца.

— Пусціце яе, пусціце маю жонку,— сказаў Анры і пацягнуў Люлю ў іншы бок.

Люлю стаяла бязвольная, як ануча.

— Дык вы сядзеце ці не сядзеце,— нецярпліва крыкнуў шафёр.

Рырэта выпусціла Люлю і пачала дубасіць Анры па руках. Але той, здавалася, не заўважаў. Раптам ён аслабіў хватку і ўтаропіўся на Рырэту дурнымі вачыма. Рырэта таксама глядзела на яго. Ёй было цяжка сабрацца з думкамі, усярэдзіне яна адчувала толькі непрыемную млосць. Некалькі секунд яны стаялі, узіраючыся адно ў аднаго, і аддыхаліся. Нарэшце Рырэта схамянулася, абхапіла Люлю за стан і ўвапхнула ў таксі.

— Куды едзеце? — спытаў шафёр.

Анры падаўся за імі, каб таксама сесці ў таксі, але Рырэта з усяе сілы адштурхнула яго і хутчэй зачыніла дзверцы.

— О! Едзьце, едзьце,— прабалбатала яна шафёру.— Мы пасля вам скажам — куды.

Таксі зрушыла, і Рырэта адвалілася на спінку сядзення. «Як усё гэта было непрыстойна»,— падумала яна. Яна ненавідзела Анры.

— Мілая Люлю, куды вы хочаце паехаць? — спытала яна ласкава.

Люлю не адказала. Рырэта абняла яе і зрабіла ўмольны выгляд.

— Ну, што вы, трэба ж адказваць. Хочаце, я завязу вас да П'ера?

Люлю зрабіла невыразны рух, які Рырэта палічыла за згоду, і, перагнуўшыся наперад, сказала:

— Вуліца Месін, адзінаццаць.

Азірнуўшыся, Рырэта заўважыла, што Люлю глядзіць на яе нейкім дзіўным поглядам.

— Які ж ён...— пачала была Рырэта.

— Ненавіджу вас,— зараўла Люлю,— ненавіджу П'ера, ненавіджу Анры. Што вы да мяне ўсе прычাপіліся? Вы мяне мучыце!

Раптам яна змоўкла, і рысы твару ў яе перакрывіліся.

— Паплачце,— сказала Рырэта з непарушнаю годнасцю,— паплачце, вам будзе лягчэй.

Люлю перагнулася напалам і зарыдала. Рырэта абхапіла яе рукамі і моцна прыціснула да сябе. Час ад часу яна пачынала пяшчотна гладзіць сяброўку па валасах, але ўсярэдзіне ў яе ўсё заставалася пагардлівае і халоднае.

Калі машына спынілася, Люлю ўжо не плакала. Яна выцерла вочы і напудрылася.

— Прабачце,— сціпла папрасіла яна,— гэта ўсё нервы. Я проста не магла вынесці такога яго выгляду. Мне балюча было на яго глядзець.

— Ён нагадваў арангутанга,— прамовіла Рырэта памяркоўным, ужо супакоеным голасам.

Люлю ўсміхнулася.

— Калі мы сустрэнемся? — спытала Рырэта.

— О! Цяпер толькі заўтра. Вы ж ведаеце, П'ер, аказваецца, праз сваю маці не можа запрасіць мяне начаваць у сябе. Я буду ў «Тэатральнай» гасцініцы. А заўтра можаце прыходзіць з самага ранку. Гадзіне а дзевятай, калі вам не цяжка, бо пасля я збіраюся схадзіць да мамы.

Твар у Люлю быў змярцвела-бледны, і Рырэце падумалася, што гэта проста кашмар, як хутка Люлю ўмее рабіцца зусім непрыгожай.

— Вы пастарайцеся ўжо сёння болей не хвалявацца.

— Праўда, — сказала Люлю, — я страшэнна стамілася. Спадзяюся, П'ер не будзе мяне позна затрымліваць. Але ж ён такі, што ніколі не разумее такіх рэчаў.

Не адпускаючы таксі, Рырэта папрасіла завезці яе дадому. Па дарозе яна падумала была, ці не схадзіць у кіно, але душа не ляжала. Дома яна скінула капляюш на крэсла і ступіла да акна. Але адразу адчула, як яе вабіць ложкак: ён быў такі белы, такі ласкавы, млявы, у мяккай засені, што адцяняла на ім кожны выгін. Кінуцца на яго, адчуць пяшчотнае казытанне падушкі аб гарачыя шчокі. «Я дужая. Я ўсё зрабіла дзеля Люлю. Я. А цяпер я адна. І ніхто нічога не зробіць дзеля мяне». Ёй было так шкада сябе, што яна адчула, як да горла падступае слёзны камяк. «Паедуць у Ніцу, і я іх болей не ўбачу. Вось так — я падарыла ім шчасце, а яны ніколі і не ўспомняць мяне. І я застаўся тут, і буду працаваць па восем гадзін, і прадаваць фальшывыя перлы ў магазіне «Бурма»...» Першыя слязіны пакаціліся па шчоках, і Рырэта паволі ўпала на ложкак. «У Ніцу... — паўтарыла яна, заліваючыся гаручымі слязамі, — у Ніцу... да сонца... на Рыв'еру...»

III

«Ф-фэ!»

Чорная ноч. Здаецца, нехта ходзіць па пакоі — нейкі мужчына, у пантофлях. Вось ён вельмі асцярожна пераставіў адну нагу, потым другую, але ўсё роўна — не можа, каб падлога трошкі не рыгнула. Цяпер спыніўся і, пасля кароткае цішыні, зноў, раптам апынуўшыся ў іншым куце, як маньяк, пачынае бадзяцца без мэты. Люлю было холадна, коўдра, якою яна накрылася, была зусім тонкая. «Ф-фэ!» — гучна прамовіла яна і сама спалохалася свайго голасу.

«Ф-фэ! Я ўпэўненая: ён цяпер запаліў цыгарэту,

ідзе па вуліцы і глядзіць на зорнае неба, ён неяк казаў, што яму падабаецца шызае парызскае неба. Не спяшаючыся вяртаецца дадому, не спяшаючыся: ён казаў, што заўжды пасля *гэтага* адчувае сябе паэтычна і лёгка, як выдаеная карова; ён пра гэта цяпер і не думае — а я тут ляжу ўся ўквэцаная. Дый чаго здзіўляцца, што ён чысты, сваё паскудства ён пакінуў тут, у змроку, увесь ручнік запэцканы і прасціна таксама, якраз пасярэдзіне ложка, немагчыма нават як след выпрастаць ногі, увесь час адчуваеш на скуры гэтую вільгаць, ф-фэ, якое паскудства, а ён сабе чысценькі і сухі, я чула, як ён свісцеў пад акном, калі выйшаў; стаяў там на вуліцы, сухі, свежы, у прыгожай вопратцы, у сваім дэмісезонным плашчыку — трэба прызнаць, ён умее апранацца, любой жанчыне было б прыемна прайсціся з ім побач; стаяў пад акном, а я тут ляжала голая ў цемры, і трэслася ад холаду, і абцірала рукамі жывот, бо мне ўвесь час здавалася, што я ўся яшчэ мокрая. Сказаў: «Я падымуся да цябе на хвілінку, толькі зірнуць, які ў цябе пакой». А сам праседзеў аж дзве гадзіны. А як ложка рыпеў, які ж тут паскудны жалезны ложка! Цікава, і дзе ён толькі знайшоў такую гасцініцу? Казаў жа, што правёў тут аднойчы два тыдні, што мне будзе тут добра, але якія тут ідыёцкія пакоі, я паглядзела два, дык ніколі такіх маленькіх не бачыла, і ўсё аж напакавана мэбляй; розныя зэдлікі, канапы, столікі — і ўсё так і смярдзіць любоўю; не ведаю, жыў ён тут два тыдні ці не, але пэўна, што не адзін: відаць, так ён мяне паважае, што ўсунуў сюды. А як калідорны хіхікаў, калі мы пайшлі наверх, папысе відаць — алжырац, ненавіджу гэтых тыпаў, яны мяне палохаюць, так і зырацца мне на ногі, а гэты, напэўна, вярнуўся ў свой заканурак і падумаў: «Ужо, відаць, пачалі», — і панавыдумляў сабе рознага пахабства, яны ж, мусіць, робяць са сваімі жанчынамі чорт ведае што; калі да такіх трапіш, на ўсё жыццё заста-

нешся кривая; пакуль П'ер да мяне прыставаў, я толькі пра гэтага алжырца і думала — як ён думае, чым я займаюся, і ўяўляе сабе ўсякую найжудаснейшую брыду, якую толькі можна ўявіць. Але ж нехта ў гэтым пакоі ходзіць!»

Люлю затаіла дыханне, і рып амаль адначасна сціх. «Усё цяпер баліць паміж ног, увесь час свярбіць і пячэ, нават плакаць хочацца, і так цяпер будзе кожную ноч, апроч хіба заўтрашняй, таму што заўтра мы будзем у цягніку». Люлю закусіла губу і перасмыкнулася, прыгадаўшы, як енчыла. «Няпраўда, не енчыла я, проста трохкі мацней за звычайнае дыхала, таму што ён такі цяжкі, што як наваліцца на мяне, дык у мяне аж дыханне займае. Як ён сказаў: «Ты енчыш, табе прыемна»,— цярпець не магу, калі пры гэтым яшчэ размаўляюць: калі робіш гэта, трэба забыцца, а гэты без перапынку толькі і балбоча рознае свінства. Я не енчыла: па-першае, я не магу атрымліваць задавальнення — гэта факт, так нават доктар казаў,— хіба што толькі калі зраблю сабе сама. А ён не хоча мне верыць, яны ўсе не хочуць гэтаму верыць, толькі кажуць: «Гэта таму, што табе зрабілі няправільна першы раз, але я табе пакажу, што такое сапраўдная асалода»,— я ім нават ужо не пярэчу, я ж ведаю, чаму ў мяне так — усё праз фізіялогію; а іх гэта крыўдзіць».

На лесвіцы пачуліся крокі. «Нехта вяртаецца. Крыў божа, каб толькі гэта быў не ён. Бо ён на такое здольны — калі яго раптам зноў апануе жаданне. Не, не ён, у гэтага хада цяжэйшая,— а можа? — Сэрца ў грудзях у Люлю аж падскочыла.— Можа, гэта алжырац? Ён жа ведае, што я адна. Зараз пастукае ў дзверы. Не магу, не магу болей гэтага вытрываць! Не, гэта паверхам ніжэй, нейкі тып вярнуўся ў свой нумар, совае ключ у шчыліну, а як корпаецца, ды ён зусім п'яны, цікава, і хто толькі жыве ў гэтай гасцініцы, вясёленькая, відаць, публіка; надвячоркам сустрэла тут адну

рыжую, на лесвіцы,— вочы, як у наркаманкі. Я не енчыла! Натуральна, ён мяне ўрэшце ўзбудзіў — столькі ціскаць, ён гэта ўмее; цярпець не магу гэтых умельцаў, далібог, згадзілася б лепей спаць з бязвінным і неспрактыкаваным. А ў гэтых рукі адразу так і лезуць туды, куды трэба, і лашчаць, і ціскаюць, паволі, не моцна... лічаць вас за нейкі інструмент, і яшчэ ганарацца, што ўмеюць на ім іграць. Ненавіджу, калі мяне ўзбуджаюць, тады ў горле ўсё сохне і робіцца страшна, а ў роце нейкі дурны смак. У мяне тады такое пачуццё, быццам мяне прынізілі,— яны ж лічаць, што ўладараць над вамі; П'еру дык я гатовая проста па пысе даць, калі ён з такім самазадаволеным выглядам кажа: «У мяне свая тэхніка». Божа, і падумаць толькі, што ўсё жыццё — гэта і ёсць: і прыбіраюцца, і мыюцца, і стараюцца выглядаць прыгажэй — усё дзеля гэтага, і раманы ўсе пра гэта напісаны, і думаюць пра гэта ўвесь час, а ўрэшце — вось да чаго ўсё зводзіцца; ідзяце з нейкім тыпам у пакой, ён вас там напалову прыдушвае, а ў канцы яшчэ пэчкае вам жывот. Як хочацца спаць! Хоць бы крыху прыкархнуць — заўтра ж ехаць цэлую ноч; зусім буду змэнчаная. А хочацца быць трохкі свежай, каб прагуляцца пасля па Ніцы; кажуць, там вельмі прыгожа — маленькія італьянскія вулачкі, каляровая бялізна сушыцца на сонцы; вазьму з сабой мальберт і буду маляваць, а маленькія дзяўчынкі будуць падб'гаць і глядзець, што я раблю. Брыдота! (Яна крыху зварухнулася і адчула сцягном мокрую пляму на праціне.) Вязе мяне туды, каб толькі гэтым і займацца. Ніхто, ніхто мяне не любіць. І гэты — ішоў побач, мне ўжо так было, што ўжо прытомнасць была гатовая страціць, усё чакала ад яго пяшчотнага слова, каб сказаў: «Я кахаю цябе»,— ну, вядома, я з ім не вярнулася б, але сказала б што-небудзь прыемнае, разышліся б сябрамі, а так — чакала, чакала, ну, узяў мяне за руку — я нават не вырывала,— а Рырэта як разлава-

лася; і няпраўда, што ён быў падобны да арангутанга, я так і падумала, што ў яе што-небудзь такое ў галаве, толькі і крывілася на яго сваімі гідзенькімі вочкамі, проста дзіва, якая яна часам бывае злосная, але ўсё роўна — калі ён схапіў мяне за руку, я і не падумала супраціўляцца, галоўнае зусім не ў гэтым — яму патрэбна была не я, яму патрэбна была яго жонка, бо ён са мной ажаніўся і лічыць сябе маім мужам; заўсёды мяне прыніжаў, толькі і даводзіў, што, маўляў, разумнейшы, ну, і сам цяпер вінаваты, няма чаго было ставіцца да мяне так пагардліва, можа, я з ім яшчэ і засталася б. Я нават упэўненая, што ён і не шкадуе, і не плача — толькі злуецца, і ўсё, а сам нават радуецца: цяпер жа ў яго ўвесь ложкак, можа нарэшце выпрастаць свае даўжэзныя ногі. Як бы я хацела памерці! Вось толькі баюся, каб ён не падумаў пра мяне блага: я ж нічога не магла растлумачыць — побач была Рырэта і ўсё толькі і балбатала, і балбатала, як нейкая істэрычка. Цяпер можа радавацца; ганарыцца, напэўна, — якая яна была смелая, быццам з Анры гэта так цяжка: ён ціхі, як бязвіннае ягнятка. Вось пайду! Не могуць жа яны мяне прымусіць кінуць яго, як сабаку». Яна саскочыла з ложка і запаліла святло. «Так, панчохі, камбінацыю — і досыць». Яна так спяшалася, што нават не падумала прычасацца. «Паглядзяць на мяне і не здагадаюцца, што пад паліто нічога няма, яно ж у мяне доўгае, да самых чаравікаў. Чорт, яшчэ ж гэты алжырац, — яна знерухомела і адчула, як такае сэрца. — Давядзецца яго пабудзіць, каб адчыніў». Па-воўчы ступаючы — хоць кожная прыступка ўсё роўна непрыемна рыпала, — яна спусцілася ўніз і пастукала ў акенца канторкі.

— Што там? — прамармытаў алжырац.

У яго былі ружовыя вочы і ўскудлачаныя валасы, выглядаў ён зусім не страшным.

— Адчыніце мне дзверы, — суха сказала Люлю.

Праз пятнаццаць хвілін яна ўжо званіла ў Анрыеву кватэру.

— Хто там? — цераз дзверы спытаў Анры.

— Гэта я.

«Не адказвае, не хоча мяне пускаць, а я буду грукаць, пакуль не адчыніць. Нідзе не дзенецца, пабаіцца суседзяў». Праз хвіліну дзверы крыху адчыніліся, і ў шчыліне ўзнік бледны Анры з чырвонай скулай на носе. Ён быў у піжаме. «Не спаў», — з пшчотай падувала Люлю.

— Я не хацела ад'язджаць, не пабачыўшыся з табою.

Анры па-ранейшаму маўчаў. Крыху адштурхнуўшы яго, Люлю ўвайшла. «Які цяльпук, заўсёды на яго натыкаешся: стаіць, глядзіць сваімі круглымі вачыма і рукі звесіў, не ведае, куды сунуць сваё цела. Давай-давай, маўчы, я ж бачу, што ты ўсхваляваны, няздольны слова сказаць». Анры стаяў, сілячыся праглынуць сліну. Люлю давялося самой зачыніць дзверы.

— Я хачу, каб мы рассталіся сябрамі, — сказала яна.

Анры разявіў рот, нібыта збіраючыся нешта сказаць, але раптам павярнуўся і пабег прэч. «Чаго гэта ён?» Люлю не адважвалася пайсці следам. «Ён што — плача?» Раптам яна пачула, як Анры кашляе: ён быў у прыбіральні. Калі ён нарэшце выйшаў, Люлю кінулася яму на шыю і пацалавала ў вусны: з рота пахла ванітамі. Люлю голасна зарыдала.

— Мне холадна, — прамармытаў Анры.

— Хадзем у ложкак, — праз слёзы сказала Люлю, — я магу застацца да раніцы.

Яны леглі, але Люлю па-ранейшаму душылі рыданні: яна зноў убачыла сваю спальню, свой добры, свой чысты ложкак і гэты чырвоны водбліск у акне. Яна

чакала, што Анры яе зараз абдыме, але той, здаецца, не думаў: ён ляжаў, выпрастаўшыся на ўвесь рост, нібы кол праглынуў. «Вось ён такі напружаны, калі гамоніць з якім-небудзь швейцарцам». Яна ўзяла абедзвюма рукамі яго галаву і пільна зірнула ў твар. «Ты чысты, чысты, ты чысты». Анры заплакаў.

— Які я няшчасны,— сказаў ён,— я яшчэ ніколі не быў такі няшчасны.

— І я таксама,— сказала Люлю.

Яны доўга плакалі. Нарэшце яна пагасіла святло і паклала галаву яму на плячо. «Каб мы заўсёды маглі так ляжаць: чыстыя і журботныя, як двое сіротак; але гэта немагчыма, так у жыцці не бывае». Жыццё — гэта быў гіганцкі вал, які мусіў абрынуцца на Люлю і выдраць яе з рук у Анры. «Твае рукі, твае вялікія рукі. Ён ганарыцца імі, таму што яны ў яго вялікія. Кажы, што ў нашчадкаў старажытнага роду заўсёды доўгія канечнасці. Цяпер ён ніколі ўжо не будзе сціскаць мне рукамі талію — мне заўсёды рабілася трохкі козытна, але я ганарылася, таму што ён амаль злучаў пальцы. І няпраўда, што ён імпатэнт, ён чысты, чысты — і, можа, крыху ленаваты». Яна ўсміхнулася скрозь слёзы і пацалавала яго некуды пад падбародак.

— Што я цяпер скажу бацькам,— сказаў Анры.— Мая маці памрэ, як даведаецца.

«І не падумае яна паміраць, наадварот — толькі ўзрадуецца. Будуць збірацца ўпяцярых за сталом і гаманіць пра мяне, з такім ганьбавальным выглядам, быццам ім усё пра мяне вядома, проста яны не хочуць казаць пры малодшай, ёй толькі шаснаццаць, яна яшчэ маленькая, каб пры ёй гаварылі пра пэўныя рэчы. А гэтая будзе толькі ціхутка хіхікаць: яна ж усё будзе ведаць — яна заўсёды ўсё ведае і ненавідзіць мяне. Які бруд! І звонку ўсё сапраўды выглядае супраць мяне».

— Не кажы ім цяпер нічога,— папрасіла яна.— Скажы, што я паехала ў Ніцу, каб паправіць здароўе.

— Яны не павераць.

Яна пачала хутка і дробна цалаваць Анры ў твар.

— Анры, але ж ты быў са мною не надта прыязны.

— Праўда,— сказаў Анры,— я быў не надта прыязны. Але ж і ты,— дадаў ён, падумаўшы,— ты таксама была са мной не надта прыязная.

— І я таксама. У-у-у! — занудзіла Люлю.— Якія мы абое няшчасныя!

Яна рыдала так моцна, што баялася задыхнуцца. Хутка павінна было заняцца на дзень, ёй трэба будзе ісці. «Ніколі, ніколі не робіш так, як сам хочаш, заўсёды цябе некуды нясе, і нічога не можаш зрабіць».

— Табе не трэба было мяне так кідаць,— сказаў Анры.

Люлю ўздыхнула.

— Я цябе так кахала, Анры.

— А цяпер, цяпер — больш не кахаеш?

— Цяпер зусім не тое.

— З кім ты едзеш?

— Ты гэтых людзей не ведаеш.

— Як гэта ў цябе знаёмыя, якіх я не ведаю,— гнеўна сказаў Анры.— Дзе ты з імі пазнаёмілася?

— Дарагі, кінь, мілы мой Гуліверчык, не будзеш жа ты цяпер зноў строіць з сябе мужа?

— Ты едзеш з мужчынам,— плачучы, сказаў Анры.

— Анры, ну, паслухай, я клянуся табе, што не, клянуся галавой маёй мамы. Мужчыны цяпер выклікаюць у мяне агіду. Я еду з адной сям'ёй, з Рырэцінымі сябрамі, яны людзі ўжо немаладыя. Я хачу пажыць адна, яны знойдуць мне працу. О Анры, каб ты толькі ведаў, як мне трэба пабыць адной, як мне ўсё гэта абрыдла!

— Што,— спытаў Анры,— што табе абрыдла?

— Усё! — сказала яна і пацалавала мужа.— Мне ўсё абрыдла, апроч цябе, мой дарагі.

Яна сунула Анры пад піжаму рукі і доўга лашчыла яго па ўсім целе. Ён дрыжаў ад дотыку яе ледзяных пальцаў, але не супраціўляўся. Толькі прамовіў:

— Мне будзе так кепска, я захварэю.

Нешта ў ім, відаць, сапраўды надламалася.

А сёмай гадзіне Люлю ўстала, вочы ў яе набрынялі ад слёз.

— Цяпер мне пара вяртацца туды,— стомлена сказала яна.

— Куды гэта — туды?

— Я цяпер у «Тэатральнай» гасцініцы, на вуліцы Вандам. Не гасцініца, а нейкая жудасць.

— Заставайся са мной.

— Не, Анры, прашу цябе, не ўгаворвай, я ж сказала табе, што гэта немагчыма.

«Нясе нейкаю плынню, такое жыццё; немагчыма нічога ні ацаніць, ні зразумець, можна толькі паддацца. Заўтра я буду ў Ніцы». Яна пайшла ў ванны пакой, каб трохкі спаласнуць вочы цёплай вадой. Потым зябка захуталася ў паліто. «Толькі б удалося сёння ночку паспаць у цягніку, іначай у Ніцы зусім выцягну ногі». Ёй не цярпелася пайсці, таму што астатнія хвіліны былі асабліва цяжкія.

— Што ты збіраешся рабіць з гэтым Галуа? — спытала яна.

Галуа заказваў Анры афішу, Анры яе зрабіў, а цяпер аказвалася, што яна Галуа больш не патрэбная.

— Не ведаю,— сказаў Анры.

Ён зашыўся пад коўдру, з-пад якой тырчалі толькі валасы і край вуха. Млявым і нейкім ленаватым голасам ён прамовіў:

— Я хацеў бы заснуць і праспаць цэлы тыдзень.

— Бывай, дарагі,— сказала Люлю.

— Бывай.

Яна нахілілася, крыху адвяла коўдру і пацалавала яго ў лоб. А потым доўга стаяла на лесвічнай пляцоўцы і не рашалася зачыніць за сабой дзверы. Нарэшце яна адвяла вочы і рэзка пацягнула за ручку. Пачуўся сухі шчаўчок, і Люлю здалося, што зараз яна страціць прытомнасць: падобнае пачуццё ў яе было, калі яна кінула першы камяк зямлі на труну свайго бацькі.

«Анры быў не вельмі прыязны. Мог бы, прынамсі, устаць і правесці мяне да дзвярэй. Можа, мне хоць не так было б сумна, каб ён сам зачыніў дзверы».

IV

— Усё-такі, значыць, яна гэта зрабіла,— сказала Рырэта, пазіраючы некуды перад сабой,— усё-такі, значыць, зрабіла.

Быў вечар. Гадзіне а шостаі Рырэце затэлефанаваў П'ер, і яны сустрэліся ў кавярні «Каля сабора».

— Але ж вы, здаецца,— сказаў П'ер,— павінны былі сёння ўбачыцца з ёй у дзевяць гадзін?

— Мы бачыліся.

— І ў ёй не было нічога незвычайнага?

— Ды не,— сказала Рырэта,— я не заўважыла. Праўда, яна была крыху стомленая, але сказала, што проста доўга не магла заснуць, калі вы пайшлі: я ўвесь час бударажыла думка, што хутка яна ўбачыць Ніцу, і, апроч таго, яна трошкі баялася алжырца, які там быў за калідорнага... Ды не — яна мяне нават спытала, ці не думаю я, што вы купілі білеты ў першы клас: яна ўсё жыццё марыла праехацца ў першым. Не,— рашуча прамовіла Рырэта,— я ўпэўненая, што нічога падобнага ў яе ў галаве не было. Прынамсі, пакуль я была з ёй. Я ж праседзела там цэлыя дзве гадзіны, а на такія рэчы ў мяне вока спрактыкаванае. Было б проста дзіўна, каб нешта выпала ў мяне з-пад увагі. Вы зараз скажаце мне, што яна вельмі скрытная.

але я ведаю Люлю ўжо цэлыя чатыры гады і паспела пабачыць у розных абставінах. Не-не, я ведаю яе як свае пяць пальцаў.

— Значыць, яе ўгаварылі Тэксье. Дзіўна... — на некалькі імгненняў ён задумаўся і дадаў: — Мне вось цікава, хто мог ім даць адрас? Я ж сам выбіраў гасцініцу, Люлю пра яе раней і не чула.

Ён машынальна круціў у руцэ канверт з запіскай Люлю, што прымушала Рырэту сядзець як на іголках: ёй вельмі рупіла прачытаць, што там напісана. Але П'ер не прапаноўваў.

— Калі вы яго атрымалі? — нарэшце спытала яна.

— Письмо?... — ён проста працягнуў ёй канверт. — Ды вось можаце прачытаць. Яна пакінула яго ў кансьержкі гадзіне, мусіць, а першай.

Гэта быў тонкі фіялетаваы лісток, якія прадаюць ва ўсіх тытунёвых лаўках.

«Мілы мой дарагі!

Толькі што прыехалі Тэксье (я не ведаю, хто даў ім адрас), і я вельмі цябе засмучу, але, мілы мой П'еру, мая любоў, я не еду, я застаюся з Анры, таму што ён вельмі няшчасны. Яны былі ў яго сёння раніцай, ён не захацеў адчыняць, і пані Тэксье кажа, што ў яго ўжо зусім нечалавечы выгляд. Яны былі вельмі прыязныя і падтрымалі ўсе мае довады, яна кажа, што ўся віна толькі на ім і ён проста мядзведзь, але ўвогуле не такі ўжо кепскі. Яна кажа, што яму гэта было трэба, каб зразумеў, наколькі прывязаны да мяне. Не ведаю, хто даў ім мой адрас, яны не казалі, напэўна, яны ўбачылі мяне выпадкова, калі мы раніцай сёння выходзілі з Рырэтай з гасцініцы. Пані Тэксье сказала, што ведае, якую вялікую ахвяру просіць мяне зрабіць, але яна мяне добра ведае і ўпэўненая, што мяне гэта не спалохае. Я вельмі шкадую нашага з табой цудоўнага падарожжа ў Ніцу, але я падумала, што ты не будзеш вельмі журыцца, бо я ў цябе па-ранейшаму ёсць і заўсёды

буду. Я ўся твая, і сэрцам і целам, і мы будзем сустрэцца гэтак жа часта, як і раней. Але Анры забіў бы сябе, каб я яго кінула, я яму неабходная. І клянуся, што мне зусім не весела адчуваць такую адказнасць. Спадзяюся, ты не будзеш на мяне вельмі злавацца, таму што я цябе тады заўсёды вельмі баюся, ты ж не хочаш, каб мяне мучылі згрызоты, праўда? Зараз я паеду да Анры, мне крыху прыкра, калі я думаю, што ўбачу яго такога, але цяпер у мяне стане смеласці паставіць свае ўмовы. Перш за ўсё, мне трэба болей свабоды, таму што я цябе люблю і не хачу, каб ён зноў увесць час чапляўся да Рабэра і каб болей ніколі не казаў кепска пра маму. Мілы мой, мне вельмі сумна, мне так хочацца, каб ты быў тут, я хачу цябе, я прыціскаюся да цябе і адчуваю твае ласкі на маім целе. Заўтра а пятай гадзіне я буду ў кавярні «Каля сабора». Люлю».

— Бедны мой П'ер.

Рырэта ўзяла яго за руку.

— А ведаеце,— сказаў П'ер,— я больш якраз шкадую яе. Ёй так было трэба трошкі паветра, сонца. Але... калі ўжо яна сама так рашыла... Маці ж рабіла мне жудасныя сцэны,— прызнаўся ён.— Віла належыць ёй, а не мне, яна ні за што не хацела, каб я ехаў туды з жанчынай.

— Вунь...— прамовіла Рырэта здушаным голасам,— вунь што. Дык значыць — значыць, усё выдатна, усе задаволеныя!

Яна выпусціла П'ераву руку і чамусьці адчула горкае расчараванне.

НАЧАЛЬНИКАВА ДЗЯЦІНСТВА

«Я проста чароўны ў гэтым анельскім гарнітурчыку». Гэта пані Парцье так сказала маме: «Ваш сынуля сапраўдны цуд! Ён проста чароўны ў гэтым анельскім гарнітурчыку». Пан Буфардзье падцягнуў Люсьена да сябе і, паставіўшы між каленяў, палашчыў за плечы. «Ды гэта ж дзяўчынка,— з усмешкай прамовіў ён.— Ану, як цябе зваць? Жакліна, Люсьена, Марго?» Люсьен густа пачырванеў і буркнуў: «Мяне зваць Люсьен». Ён быў і сам ужо не вельмі ўпэўнены, што ён не дзяўчынка: вельмі многія абдымалі і цалавалі яго, называючы пры гэтым паненкай, і ўсе лічылі, што ён вельмі прыгожанькі ў гэтай доўгай блакітнай сукенцы з празрыстымі крыльцамі, з голымі да плечаў рукамі і такімі бялявымі кудзеркамі. Люсьен баяўся, каб людзі раптам не вырашылі, што ён болей не хлопчык, бо тады пярэч — не пярэч, ніхто цябе слухаць не будзе, і яму ніколі ўжо не дазволюць расставацца з сукенкай, хіба што перад сном, а раніцай, прачынаючыся, ён зноў будзе бачыць яе ў нагах каля ложка. А калі днём ён захоча піпі, яму трэба будзе яе задзіраць, як Нанеце, і садзіцца на кукішкі. І ўсе будуць казаць яму: «Мілая мая любачка». «А можа, ужо так і ёсць, можа, я ўжо дзяўчынка?» Усярэдзіне ён адчуваў такую млявасць і слодыч, што яму рабілася нават крыху млосна; словы зляталі з яго губ, прамоўленыя вельмі мяккім, вельмі пяшчотным голасам, і, абыходзячы госцяў, ён раздорваў кветкі вельмі зграбнымі, плаўнымі рухамі; яму так і карцела пацалаваць сябе ў згін рукі каля локця. Ён падумаў: усё гэта не па-сапраўднаму, гэта быццам.

Яму вельмі падабалася, калі штось было быццам, а больш за ўсё ён навесяліўся ў апошні дзень перад вялікім постам; яго прыбралі тады ў П'еро, і яны з Рыры лёталі, гарлалі, скакалі паўсюль і хаваліся пад сталамі. А мама дала яму лёгенькага плескача ларнетам і сказала: «Я ганаруся сваім сынулькам». Яна была самавітая і прыгожая — сярод усіх паняў яна была самая высокая і найтаўсцейшая. Калі Люсьен прабягаў каля доўгага, пакрытага белай сурвэткай буфета, тата, які стаяў якраз побач і піў з келіха шампанскае, ухапіў яго і, падняўшы на рукі, сказаў: «Ну што, паночку!» Люсьену захацелася заплакаць і сказаць: «Ну!» І ён папрасіў апельсінавага напітку, бо той быў вельмі халодны і яму заўсёды забаранялі яго піць. Яму налілі ўсяго на два пальцы ў зусім маленькую шкляначку. Смак у напітку быў дзіўны і ліпкі, але ён быў зусім не такі ўжо халодны. Люсьен раптам прыгадаў, як яму, калі ён быў хворы, давалі піць з апельсінавым напіткам рыцыну. Ён загаласіў і супакоіўся толькі тады, калі апынуўся ў машыне, між мамай і татам. Мама прыціскала Люсьена да сябе, яна была цёплая і духмяная, і мяккая ў сваёй ядвабнай сукенцы. Час ад часу ў машыне ўсё рабілася белае, нібы крэйда, Люсьен пачынаў лыпаць вачыма, браткі на мамай кофце вынырвалі з прыцемку, і ён раптам адчуваў іх водар. Ён трошкі яшчэ ўсхліпваў, але ўсярэдзіне адчуваў прыемную вынегу, і казытанне, і нейкую ледзь прыкметную ліпкую слодыч, як у апельсінавага напітку; яму хацелася паплюхацца ў сваіх маленькіх начоўках, і каб мама мыла яго гумовай вяхоткай. Яму дазволілі легчы ў мамай і татавай спальні, як тады, калі ён яшчэ быў немаўлятка; ён смяяўся, рыпеў спружынамі на маленчкім ложку, і тата сказаў: «Ён вельмі ўздзіўся». Яму далі трошкі вады, настоенай на апельсінавых кветках, і ён убачыў тату без пінжака.

Назаўтра Люсьен быў упэўнены, што нешта забыў.

Ён выдатна памятаў сон, які яму сніўся: тата і мама былі ў анельскім адзенні. Люсьен голы сядзеў на гаршку, граў на бубне, а тата і мама ляталі вакол — гэта быў нейкі кашмар. Але да сну было нешта яшчэ: Люсьен, відаць, прачынаўся. І калі ён стараўся ўспомніць, то бачыў доўгі чорны тунель, асветлены маленькай сіняю лямпачкай, вельмі падобнай да начніка, што кожны вечар запальвалі ў бацькоўскім пакоі. І недзе ў самай глыбіні гэтага чорна-сіняга змроку нешта адбывалася — нешта белае. Ён сеў на падлогу каля мамы і ўзяў бубен. Мама сказала: «Золатка маё, ты чаго глядзіш на мяне такімі вочкамі?» Люсьен апусціў вочы і, ударыўшы ў бубен, крыкнуў: «Бом-бом-тарабом!» А калі мама адварнула галаву, пачаў пільна яе разглядаць, нібы бачыў упершыню. Вядома, ён пазнаваў і сінюю сукенку з палатнянаю ружай, і твар. Але цяпер нешта было трохкі іначай. Раптам яму падумалася, што — вось-вось, ён крыху яшчэ пра гэта падумае і знойдзе, чаго шукаў. Тунель асвятляўся бледна-шэрым агнём, стала відаць, як там нешта варушыцца. Люсьен спалохаўся і закрычаў: тунель знік.

— Што з табой, мілая мая ясачка? — спытала мама. Яна апусцілася побач на калені і глядзела занепакоена.

— Я дурэю, — сказаў Люсьен.

Ад мамы добра пахла, але ён баяўся, каб яна да яго не дакранулася: яна здавалася яму нейкай дзіўнай. Зрэшты, і тата — таксама. Ён вырашыў, што болей ніколі не будзе спаць у іхнім пакоі.

Наступнымі днямі мама нічога не заўважала. Як і звычайна, Люсьен як хвосцік бегаў паўсюль за ёю, трымаючыся за спадніцу, балбатаў, як сапраўдны маленькі мужчына, і аднойчы папрасіў расказаць пра Чырвонага Каптурка. Мама ўзяла яго на калені і, падняўшы палец, з усмешкаю пачала сур'ёзна распавядаць пра воўка і старую бабульку. Люсьен глядзеў на маму,

паўтараючы: «А што тады?» — і час ад часу кратаў кудзеры, што звісалі маме на шыю; але слухаць яе не слухаў, ён думаў — ці сапраўдная гэта яго мама? Калі яна скончыла казку, ён папрасіў:

— Мама, раскажы, як ты была дзяўчынка.

І мама пачала расказваць. Але можа быць, яна хлусіла. Можа быць, раней яна была хлопчык, і на яе ўвесь час надзявалі сукенкі — як на Люсьена тым вечарам,— і яна іх так і пачала насіць, прыкідваючыся дзяўчынкай. Ён ціхутка памацаў прыгожыя маміны рукі, якія пад ядвабам здаваліся мяккімі, нібы масла. А што будзе, калі з мамы здымуць сукенку і яна надзене татавы штаны? Можа быць, у яе адразу пачнуць расці чорныя-чорныя вусы? Ён з усяе сілы сціснуў маміны рукі; у яго было такое ўражанне, што зараз проста ў яго на вачах яна ператворыцца ў якога страшнага звера ці, можа, абярнецца ў тую барадатую цётку, што ён бачыў на кірмашы. Мама засмялася, шырока разявіўшы рот, і Люсьен убачыў яе ружовы язык і глыбокую глотку: там было слізка і брыдка, і яму захацелася плюнуць.

— Ха-ха-ха! — смялася мама.— Як ты мяне цінеш, маленькі ты мой чалавечак. Ану, сцісні яшчэ мацней. Так моцна, як любіш.

Люсьен узяў прыгожую маміну руку, унізаную сярэбранымі пярсцёнкамі, і пакрыў яе дробнымі буськамі. Але назаўтра, калі мама сядзела побач і, трымаючы яго за рукі, каб ён не ўпаў з гаршка, сказала: «А-а-а, Люсьен, а-а-а, патужся, маё золатка, прашу цябе»,— ён раптам перастаў тужыцца і, пераводзячы дых, спытаў: «А ты напраўду мая сапраўдная мама?» Яна адказала: «Дурненькі»,— і запыталася, ці хутка ў яго што-небудзь выйдзе. З гэтага дня Люсьен быў упэўнены, што мама з ім грае камедыю, і ўжо ніколі больш не казаў, што ажэніцца з ёй, калі вырасце. Зрэшты, у яго не было ніякага ўяўлення, у чым была

гэта камедыя: можа быць, той ноччу з тунелем прыйшлі зладзеі і проста з ложка ўкралі яго маму і тату, а замест іх падклалі вось гэтых? Ці, можа, тата і мама былі сапраўдныя, але ўдзень яны выконвалі ролю, а ўначы рабіліся зусім іншыя? Ён мала здзівіўся, калі раптам, прагнуўшыся ў калядную ноч, убачыў, як яны хаваюць у каміне цацкі. Назаўтра яны гаварылі пра Каляднага дзеда, і Люсьен рабіў выгляд, што верыць, але думаў, што гэта таксама ўваходзіць у ролю: гэтыя цацкі яны, напэўна, укралі. У лютым у яго пачалася шкарлятына, і ён вельмі весела бавіў час.

Калі Люсьен ачуняў, у яго ўзнікла прывычка гуляць у сірату. Ён сядзеў пад каштанам, пасярод парослай траўкай палянкі, набіраў поўныя жмені зямлі і думаў: «Быццам я сірата, і мяне завуць Луі. І быццам я не еў ужо цэлых шэсць дзён». Пакаёўка Жэрмена клікала яго снедаць, і тады ён гуляў далей за сталом; тата і мама нічога не заўважалі. Яны былі быццам зладзеі, якія ўкралі яго, каб зрабіць сабе памагатага, такога ж зладзюжку. Але ён, як толькі паснедае, уцячэ і ўсіх іх выдасць. Ён еў і піў вельмі мала: некалі ў кніжцы «Прытулак Анёла-Заступніка» ён прачытаў, што, калі вельмі згаладалы чалавек есць першы раз, ён павінен з'есці зусім трошкі. Яго забаўляла, што ўсе вакол таксама гуляюць. Мама і тата гулялі, быццам яны мама і тата; мама гуляла, быццам вельмі хвалюецца, што яе золатка так мала есць, а тата гуляў, быццам чытае газету і часам круціць перад носам у Люсьена пальцам і кажа: «Балябом, паночку!» І Люсьен таксама гуляў, але ўрэшце ўжо сам не ведаў у што. У сірату? Ці ў тое, што ён Люсьен? Ён зірнуў на графін. Усярэдзіне зіхацеў маленькі чырвоны зайчык, які скакаў у вадзе, і здавалася, што туды, у ваду, трапіла татава рука: яна была вялізная і святлівая, з маленькімі чорнымі валасінкамі на пальцах. У Люсьена раптам узнікла ўражанне, што графін так-

сама гуляе, быццам ён графін. За ўсё снаданне ён так амаль і не дакрануўся да ежы і адвячоркам быў настолькі галодны, што ўкраў добры тузін сліў, ад якіх ледзь не захварэў на нестраўленне. Тады ён падумаў, што яму надакучыла гуляць у Люсьена.

Зрэшты, перашкодзіць сабе ў гэтым ён быў няздольны, і яму ўвесь час здавалася, што ён гуляе. Яму хацелася быць такім, як пан Буфардзье — такім жа сур'ёзным і непрыгожым. Калі пан Буфардзье прыходзіў да іх на абед і, схіляючыся да мацінай рукі, казаў: «Маё шанаванне, мілая пані»,— Люсьен стаяў пасярод гасцінай і глядзеў на яго вачыма, поўнымі захаплення. Але ўсё, што адбывалася з Люсьенам, было несур'ёзна. Калі ён падаў і набіваў гузак, ён нават часам пераставаў плакаць і думаў: «Ці мне сапраўды такая ўжо вава?» Тады яму рабілася яшчэ сумней, і ён яшчэ мацней плакаў. Аднойчы, калі ён пацалаваў маму ў руку і прамовіў: «Маё шанаванне, мілая пані»,— мама ўскудлаціла яму валасы і сказала: «Гэта нядобра, маё мышанё, нельга смяяцца з дарослых». Люсьен быў зусім збіты з панталыку. Трошкі важнасці яму ўдавалася набыць толькі ў першую і трэцюю пятніцу месяца. Гэтымі днямі да мамы ў госці прыходзіла шмат розных паняў, сярод якіх дзве ці тры заўсёды былі ў жалобе: Люсьену падабаліся гэтыя пані ў жалобе, асабліва калі ў іх былі вялікія ступакі. Дый увогуле ён любіў быць сярод дарослых: яны былі такія паважныя — з імі ніколі не ўзнікала думкі, што яны могуць забыцца ў ложку за такімі рэчамі, якія робяць маленькія хлопчыкі; на іх заўсёды надзета столькі і такога цёмнага, што нават немагчыма ўявіць, што ў іх пад усім гэтым ёсць. Калі яны збіраюцца разам, яны ядуць усякае рознае, і нават смех у іх такі важны; і ўсё так прыгожа, як на імшы. Яны ставіліся да Люсьена, як да сапраўднай асобы. Пані Куфэн садзіла яго сабе на калені і, мацаючы за лыткі, абвяшчала: «Гэта найча-

роўнейшы красунчык, якога я калі-небудзь бачыла». Потым яна пачынала распытваць, што яму падабаецца, цалавала яго і пыталася, што ён хоча рабіць, калі вырасце. А ён то адказваў, што будзе вялікім генералам, як Жана д'Арк, і забярэ ў немцаў Эльзас-Латарынгію, то хацеў быць місіянерам. І кожны раз ён шчыра верыў у тое, што кажа. Пані Бэс была высокая і дужая кабета з маленькімі вусікамі. Яна куляла Люсьена на спіну і, лашчачы, прымаўляла: «Вось мая маленькая лялечка». Люсьен быў зачараваны, ён дадушы смяўся і курчыўся пад казытлівымі ласкамі і ўяўляў сябе чароўнай маленькаю лялечкай, зробленай для дарослых; яму хацелася, каб пані Бэс распранула яго, памыла і паклала спаткі ў маленькай калысцы, як гумовага галышыка. І часам пані Бэс казала: «А лялечка ў нас размаўляе?» — і раптам націскала яму на жывот. Тады Люсьен прыкідваўся завадной лялькай і сціснутым голасам прамаўляў: «Піп», — і яны абое смяяліся.

Аднойчы кюрэ, які кожную суботу приходзіў да іх на сняданак, спытаў, ці любіць ён сваю маму. Люсьен абажаў сваю прыгожую мамачку і свайго татулю, які быў такі дужы і добры. Ён зірнуў свяшчэнніку ў вочы і адказаў: «Люблю!» — з такім надзьмутым і ўпартым выглядам, што ўсе разам засмяяліся. Галава ў свяшчэнніка была падобная да маліны — уся чырвоная і бародаўчатая, і на кожнай бародаўцы расло па адной валасіне. Ён сказаў Люсьену, што гэта добра і што заўсёды трэба любіць сваю маму, а потым спытаў, каго Люсьен любіць болей — маму ці Пана Бога. Люсьен не змог здагадацца адразу, які трэба даць адказ, ён затрос бялявымі кудзеркамі, забрыкаў нагамі і закрычаў: «Бом-тарарара-бом!» А дарослыя адразу пачалі гаманіць пра сваё, нібыта яго не было. Тады ён схапіў свой трысняговы кіёк, кінуўся ў сад і праз заднюю фортку выбег за агароджу.

Натуральна, Люсьен ніколі не павінен быў выходзіць з саду, гэта было забаронена, і звычайна ён быў паслухмяны хлопчык, але ў той дзень яму хацелася пасваволіць. Ён задзірліва зірнуў на вялікі куст крапівы; адразу было відаць, што тут — забароннае месца: мур быў крыху чарнаваты, крапіва — злая і шкодная, і пад самым кустом крапівы нагадзіў сабака; вакол пахла раслінамі, сабачым калам і цёплым віном. Люсьен пачаў сцябаць крапіву кіёчкам і закрычаў:

— Я люблю маю маму, я люблю маю маму!

Ён бачыў, як у крапівы ламаюцца і мізэрна панікаюць сцябліны і як іх белаватыя, пакрытыя пушыстымі валосікамі шыйкі раскудзельваюцца на дробныя валаконцы, выпускаючы белы сок. Ён чуў, як нейкі тонкі і самотны галасок крычыць: «Я люблю маю маму, я люблю маю маму». Побач лётала і гудзела тоўстая сіняя муха: муха была гнаявая, і Люсьен вельмі яе баяўся; ноздры яму распіраў моцны, забаронны, гнілосны і спакойны пах. Ён паўтарыў яшчэ раз:

— Я люблю сваю маму!

Але голас здаўся яму чужы, ён жудасна напалохаўся і без аглядкі кінуўся назад у гасціную. Пачынаючы з гэтага дня Люсьен быў упэўнены, што не любіць мамы. Ён адчуваў сябе вінаватым і таму зрабіўся яшчэ больш ласкавы, ён лічыў, што трэба ўсё жыццё рабіць выгляд, быццам любіш сваіх бацькоў, іначай усе будучы цябе лічыць злосным вісусам. Пані Флёр'е заўважала, што з кожным днём сын з ёю ўсё больш пяшчотны; тым летам якраз пачалася вайна, тата пайшоў біцца на фронт, і мама ў сваёй журбе была шчаслівая ўжо тым, што Люсьен зрабіўся такі ўважлівы. Надвячоркам, калі яна з цяжкай душою сядзела ў садзе на раскладным шэзлонгу, ён бегаў у пакой па падушку, якую падсоўваў ёй пад галаву, ці пакрываў капаю ногі, а яна, адбіваючыся, смяялася: «Ды мне будзе горача, мой ты чалавечак, які ж ты клапатлівы!» Тады ён,

ледзь пераводзячы дых, імпэтна цалаваў яе і казаў: «Мая мамачка! Мая!» — і потым бег пад каштан.

Аднойчы, седзячы пад каштанам, Люсьен сказаў: «Каштан!» — і счакаў. Але нічога не адбылося. Мама ляжала на верандзе, яна здавалася зусім маленькаю ў цяжкай, задушлівай цішыні. Пахла цёплай травой, можна было б пагуляць у падарожніка, які апынуўся ў дрымучым лесе, але ў Люсьена ўжо знікла ахвота гуляць. Паветра дрыжала па-над чырвоным грэбенем мур, сонца ляжала пякучымі плямамі на зямлі і на руках у Люсьена.

— Каштан!

Было вельмі дзіўна: калі Люсьен казаў маме: «Мая прыгожая мамачка! Мая!» — мама ўсміхалася; калі ён аднойчы назваў Жэрмену «дурында», Жэрмена заплакала і паскардзілася яго маме. А калі ён казаў: «Каштан», — абсалютна нічога не адбывалася. Ён пра-мармытаў цераз зубы:

— Гадкае дрэва! — і не трацячы надзеі, счакаў зноў.

Але ўбачыўшы, што дрэва не варухнулася, паўтарыў гучней:

— Гадкае дрэва, гадкі каштан, чакай, я табе пакажу!

І ён ударыў яго некалькі разоў нагамі. Але дрэва стаяла спакойна — так, нібыта было драўлянае. За абедам Люсьен сказаў маме:

— А ведаеш, мама, дрэвы, аказваецца, драўляныя.

У той дзень пані Флёр'е не атрымала ліста з паўдзённаю поштай і суха адказала сыну:

— Не строй з сябе дурня.

Люсьен абярнуўся ў бядовага шкодніка. Ён ламаў усе цацкі, каб паглядзець, як яны зроблены, скрэмзаў на фатэлі падлакотнік татавым лязом і ў гасцёўні скінуў на падлогу старажытную грэчаскую статуэтку, бо яму карцела даведацца, што ў яе ўсярэдзіне; на пра-

гулцы ён ссякаў кійком галоўкі ў раслін і кветак і кожны раз быў вельмі расчараваны: усе рэчы здаваліся яму бязглуздымі, яны ў сапраўднасці нібыта не існавалі. Мама часта пыталася ў яго, паказваючы на кветку ці дрэва:

— А гэта як называецца?

Але Люсьен адно круціў галавой і адказваў:

— Ніяк гэта не называецца, гэта наогул — нішто.

Рэчы былі зусім не вартыя ўвагі. Намнога цікавей было выдзіраць ножкі ў коніка: тады ён пачынаў дрыжаць у пальцах, нібы ваўчок, а калі яму націснуць на брушка, адтуль вылазіла жоўтая вадкасць. Але ўсё роўна: конікі не крычалі. Люсьену вельмі хацелася памучыць якога-небудзь звярка, які б крычаў, калі яму зробіш балюча, — курыцу, напрыклад; але ён не адважваўся да іх падыходзіць.

У сакавіку вярнуўся з вайны тата: ён быў начальнік, і таму генерал сказаў, што пан Флёр'е будзе намнога карыснейшы на чале завода, чым у акопе, як немаведама хто. Пан Флёр'е заўважыў, што Люсьен вельмі змяніўся, і аб'явіў, што не пазнае свайго паночка. Люсьен нібыта ўпаў у дрымоту, ён адказваў млява і марудна, заўсёды трымаў палец у носе ці дыхаў сабе на далонь і потым пачынаў яе нюхаць. Кожны раз яго трэба было маліць, каб ён справіў патрэбы. Цяпер у прыбіральню ён хадзіў сам, але павінен быў пакідаць дзверы трошкі адчыненыя, каб мама ці Жэрмена падыходзілі час ад часу яму памагчы. Ён цэлымі гадзінамі сядзеў на троне і аднойчы настолькі засумаваў, што заснуў. Доктар сказаў, што хлопчык вельмі хутка расце, і выпісаў умацавальнага. Мама хацела была навучыць Люсьена новым гульням, але Люсьен лічыў, што і так іх ужо досыць ведае і што ўсе яны ўрэшце аднолькавыя і вартыя адна другой. Ён часта хадзіў надзьмуты, і гэта таксама была гульня, але даволі забаўная. У ёй трэба было прымушаць хвалявацца маму і адчуваць

сябе заўсёды самотным і некім пакрыўджаным, трэба было не надта добра чуць, што табе кажуць, хадзіць нібыта з зашытым ротам і глядзець вакол мутным пазіркам. Усярэдзіне тады рабілася так цёпла і мякка, як увечары, калі залазіш пад коўдру, і адчуваеш пах свайго цела, і думаеш, што ты ва ўсім свеце — адзін. Нарэшце Люсьен ужо не мог не дзьмуцца, і калі тата кплівым тонам казаў яму: «Ну-у, якія ў нас бэбахі-мэмахі!» — ён качаўся па падлозе і рыдаў. Ён нярэдка яшчэ круціўся ў гасцёўні, калі да мамы прыходзілі госці, але цяпер, калі яму падстрыглі бялявыя кудзеркі, дарослыя ўжо не звярталі на яго столькі ўвагі, а калі і звярталі, то каб прачытаць мараль ці расказаць павучальную гісторыю. Таму, калі да іх у Фероль, уцякаючы ад бамбэжак, прыехалі яго стрыечны брат Рыры са сваёй прыгожаю мамай, цёткаю Бертай, Люсьен быў вельмі рады і паспрабаваў навучыць Рыры таксама гуляць у бэбу. Але той быў вельмі заклапочаны сваёю нянавісцю да бошаў, і апроч таго — у ім яшчэ адчувалася дзіцё, хоць ён на цэлыя шэсць месяцаў быў старэйшы за Люсьена. Увесь твар у Рыры быў у рабацінні, і яму не заўсёды ўдавалася ўсё як след зразумець. Але менавіта яму Люсьен даверыў, што ён — самнамбул. Ёсць людзі, якія ўстаюць сярод ночы, і размаўляюць, і гуляюць, не прачынаючыся; Люсьен прачытаў гэтыя ў кніжцы «Маленькі ўсёзнайка» і тады ж падумаў, што, напэўна, ёсць нейкі сапраўдны Люсьен, які ходзіць, гаворыць і па-сапраўднаму любіць сваіх бацькоў уначы, а калі настае раніца, усё забывае і зноў пачынае прыкідвацца, што ён Люсьен. Спачатку ён сам верыў у гэтую выдумку толькі напалавіну, але аднойчы яны пайшлі да зарасніку крапівы, і Рыры паказаў там Люсьену свой піцэк і сказаў:

— Паглядзі, які ён у мяне вялікі, я ўжо дарослы хлопчык, а калі ён зусім вырасце, я буду мужчына і пайду біцца з бошамі, у акопах.

Рыры здаўся Люсьену вельмі пацешным, і ён аж пакаціўся ад смеху.

— Ану, пакажы свой,— сказаў Рыры.

Яны параўналі, і Люсьенаў аказаўся меншы. Але Рыры махляваў: ён трошкі адцягваў свой, каб зрабіць яго крыху даўжэйшым.

— У мяне большы,— сказаў Рыры.

— Ну і што,— спакойна адказаў Люсьен,— а я за тое самнамбул.

Рыры не ведаў, што такое самнамбул, і Люсьен вымушаны быў яму растлумачыць. Скончыўшы тлумачэнні, ён падумаў: «Значыць, я такі сапраўды самнамбул»,— і яму жудасна захацелася заплакаць. Яны спалі ў адным ложку і дамовіліся, што гэтакую ноччу Рыры спаць не будзе, каб сачыць за Люсьенам, а калі той устане, Рыры запомніць усё, што ён будзе казаць.

— А пасля ты мяне пабудзіш, і мы паглядзім, ці буду я што-небудзь памятаць.

Увечары Люсьен доўга не мог заснуць, і калі пачуў побач сапенне, вымушаны быў сам будзіць свайго брата.

— Адчапіся,— буркнуў Рыры.

— Прачынайся! Рыры, ты ж павінен глядзець, як я ўстану.

— Дай паспаць,— прамовіў Рыры, ледзь варочаючы языком.

Люсьен пачаў яго трэсці і шчыкаць праз начную сарочку. Рыры дрыгнуў нагамі, прачнуўся і так застаўся ляжаць, шырока расплюшчыўшы вочы, з дзіўнай застылай усмешкай. Люсьен пачаў марыць пра ровар, які яму абяцаў купіць тата, пачуў свіст цягніка, і потым раптам увайшла пакаёўка і рассунула фіранкі, было восем гадзін раніцы. Люсьен так і не даведаўся, што ён робіць уначы. Гэта было вядома аднаму Богу, бо Бог бачыў усё. Люсьен уклечваў у царкве на малітоўнай лавачцы і стараўся быць паслухмяны, каб

мама пасля імшы пахваліла яго; але Бога ён негаві-дзеў; Бог ведаў пра Люсьена болей, чым сам Люсьен. Ён ведаў, што Люсьен не любіць ні мамы, ні таты і што ён толькі прыкідваецца паслухмяным, а сам па вечарах мацае ў ложку піцэк. На шчасце, Бог не мог усяго памятаць, бо на свеце ёсць столькі маленькіх хлопчыкаў. І калі Люсьен стукаўся лбом і казаў: «Тако-так», — Бог адразу забываў усё, што бачыў. Апроч таго, Люсьен стараўся запэўніць Бога, што любіць маму, і часам паўтараў у думках: «Як я люблю сваю мілую мамачку!» Але ўсё роўна нейкі куточак у ім заўжды заставаўся не вельмі ў гэтым упэўнены, і пан Бог, натуральна, бачыў гэты куточак. У такім выпадку выйграваў Ён. Але часам у тое, што кажаш, удавалася паглыбіцца цалкам. Трэба было, добра артыкулюючы, вельмі хутка прамовіць: «О! Як я люблю сваю мамачку!» — і ўбачыць маміна аблічча, і адчуць сябе такім расчуленым, і цьмяна-цьмяна думаць, што пан Бог на цябе глядзіць, а пасля пра гэта ўжо нават зусім не думаць, і тады ў вушах пачыналі скакаць словы: *мама, МАМА*. Вядома, усё гэта доўжылася ўсяго толькі імгненне, — амаль гэтаксама, як тады, калі Люсьен стараўся ўтрымаць крэсла ў раўнавазе, паставіўшы яго на дзве ножкі. Але калі якраз у гэты момант сказаць: «Така-тук», — пан Бог быў абдураны: ён бачыў усё толькі добрае і гэта заставалася ў яго памяці назаўжды. Але хутка такая гульня надакучыла Люсьену: яна патрабавала вялікага намагання, і ўрэшце ніколі немагчыма было цалкам упэўніцца, выйграў пан Бог ці прайграў. Пасля першай Люсьенавай прычасці кюрэ сказаў пра яго, што гэта самы пабожны хлопчык усяго катэхізіса. Люсьен хутка ўсё цяміў і меў добрую памяць, але ў галаве ў яго заўсёды стаяў туман.

Прасвятленне прыходзіла па нядзелях. Туманная смуга развейвалася, калі Люсьен з татам ішлі прагуляцца па Парыжскай дарозе. На Люсьене быў прыго-

жы марацкі гарнітур, яны сустракалі татавых рабочых, і тыя віталіся з татам і сынам, а гата падыходзіў да іх, і яны казалі: «Дзень добры, пане Флёр'е»,— і: «Дзень добры, маленькі пане». Люсьену рабочыя падабаліся: яны былі ўсе дарослыя, але не такія, як іншыя. Перш за ўсё, яны называлі яго панам. І апроч таго — заўсёды хадзілі ў картузах. У іх былі вялікія рукі з коратка падстрыжанымі пазногцямі, і Люсьену здавалася, што яны ў іх патрэсканыя і вельмі баляць. У рабочых быў адказны і паважны выгляд. Дзядзьку Буліго, напрыклад, нельга было б пацягаць за вус: тата пасварыўся б тады на Люсьена. Але калі дзядзька Буліго гутарыў з татам, то заўсёды здымаў картуз, а тата і Люсьен стаялі ў шапках, і тата казаў густым, усмешлівым голасам:

— Ну што, куме Буліго, чакаем сыночка? І калі яму будзе дазволена паказацца на свет?

— У канцы месяца, пане Флёр'е, дзякуй, пане Флёр'е.

Дзядзька Буліго ўвесь свяціўся ад радасці, ён ніколі б сабе не дазволіў даць Люсьену плескача па азадку ці назваць жабянём, як гэта рабіў пан Буфардзье. Люсьен ненавідзеў пана Буфардзье — за тое, што той быў такі брыдкі. А калі бачыў дзядзьку Буліго, на душы ў яго рабілася так пяшчотна і яму хацелася быць добрым. Адноўчы, калі яны вярталіся са шпацыра, тата ўзяў Люсьена сабе на калені і растлумачыў, што татое начальнік. Люсьену было цікава, як тата размаўляе з рабочымі на заводзе, і тата паказаў. Голас у яго вельмі змяніўся.

— А я таксама буду начальнік? — спытаўся Люсьен.

— Вядома, дзеля гэтага я цябе і зрабіў.

— А кім я буду кіраваць?

— Ну, калі я памру, ты зробішся гаспадаром майго завода і будзеш кіраваць маімі рабочымі.

— Але ж яны таксама памруць.

— Ну, значыць, ты будзеш кіраваць іх дзецьмі, і табе трэба будзе навучыцца рабіць гэта так, каб яны цябе слухаліся і любілі.

— Тата, а што трэба рабіць, каб мяне любілі?

Тата крыху задумаўся і сказаў:

— Перш за ўсё ты павінен ведаць усіх на імя.

Люсьен быў гэтым глыбока ўсхваляваны, і калі да іх у дом прыбег сын майстра Марэля, каб паведаміць, што яго бацьку адсекла два пальцы, Люсьен гутарыў з ім сур'ёзным спагадлівым голасам і глядзеў проста ў вочы, называючы хлопца па прозвішчы. Мама сказала, што ганарыцца сваім сынулькам, бо ён такі добры і чулы.

Потым быў падпісаны мір, тата кожны вечар уголас чытаў газету, усе гаманілі пра рускіх, нямецкі ўрад і перадзелы, і тата паказваў Люсьену на карце краіны; Люсьен правёў самы нудны год у сваім жыцці — яму больш падабалася, калі была вайна; цяпер жа ва ўсіх быў бесклапотны выгляд, і агенчыкі, што гарэлі ў ваках у пані Кафэн, пагаслі. У кастрычніку 1919 года пані Флёр'е аддала Люсьена ў школу св. Ёзэфа, дзе ён меў вучыцца экстэрнам.

У кабінцеце абата Жэрамэ было цёпла, Люсьен стаяў побач з абатавым крэслам, трымаў рукі за спінай і мужа нудзіўся. «Хутка ўжо мама пойдзе?» — думаў ён. Але пані Флёр'е не збіралася пакуль што ісці. Яна сядзела на самым краёчку зялёнага фатэля, наставіўшы на абата ёмістыя грудзі, і гаманіла тым спешлівым і меладычным галасочкам, які ўзнікаў у яе заўсёды, калі яна злавалася і не хацела гэтага паказаць. Абат гаварыў марудна, прамоўленыя ім словы здаваліся на многа даўжэйшымі, чым у другіх людзей, нібыта раней, чым іх вымавіць, ён абсмоктаў іх, як цукровыя ледзяшы. Ён тлумачыў маме, што Люсьен добры, ветлівы і працавіты хлопчык, але страшэнна да ўсяго

абыякавы, і пані Флёр'е адказвала, што гэта вельмі яе засмучае, бо яна спадзявалася, што перамена ў асяроддзі пойдзе на карысць яе сыну. Яна спытала, ці гуляе ён, прынамсі, на перапынках.

— На жаль, пані, не, — адказаў абат, — нават гульні, здаецца, яго не цікавяць.

Люсьен падумаў: «Яны гутараць пра мяне». Яны — гэтыя былі дзве дарослыя асобы, і ён складаў прадмет іх гамонкі, як вайна, нямецкі ўрад ці Пуанкарэ; яны гаманілі важнымі галасамі і выказвалі наконт яго розныя меркаванні. Але нават гэтая думка не парадавала Люсьена. Яго вушы гудзелі ад пявучых маміных слоў і ліпкіх, абсмоктаных слоў абата, і яму хацелася плакаць. На шчасце, пачуўся званок, і яго адпусцілі. Але на ўроку геаграфіі ён адчуваў сябе яшчэ ўзбуджана і папрасіўся ў абата Жакена схадзіць у прыбіральню: яму вельмі карцела парухацца.

Свежасць, самота і добры пах прыбіральні адразу яго супакоілі. І хоць яму зусім не хацелася, ён сеў дзеля ачысткі сумлення на кукішкі і, падняўшы голаў, пачаў чытаць надпісы, якімі былі скрэзаны дзверы. Сінім алоўкам нехта на іх напісаў: «Барато — клоп». Люсьен усміхнуўся: сапраўды, Барато клоп, ён такі малюпасенькі, і кажуць, зусім ужо болей не вырасце ці вельмі трохкі, бо бацька ў яго карантыш, ледзь не карлік. Люсьен падумаў, ці чытаў гэты надпіс Барато, і вырашыў, што яшчэ не: іначай ён быў бы выцверты. Барато наслініў бы палец і цёр, цёр бы словы, пакуль бы яны не зніклі. Люсьен павесялеў, уявіўшы, як а чацвёртай гадзіне Барато прыйдзе ў прыбіральню, спусціць свае маленькія аксамітныя майткі і прачытае: «Барато — клоп». Можна, ён ніколі раней не задумваўся, што ён такі маленькі. Люсьен даў сабе слова з першага ж перапынку заўтрашнім ранкам называць Барато клапом. Ён устаў і на правай сцяне прачытаў другі надпіс, зроблены тым самым сінім алоўкам: «Люсь-

ен Флёр'е — шардзіна». Ён старанна выцер яго і вярнуўся ў клас. «Сапраўды,— падумаў ён, азіраючы прыяцеляў,— яны ўсе ніжэйшыя за мяне». І яму зрабілася няёмка.

«Шардзіна».

Люсьен сядзеў за сваім маленькім пісьмовым столікам з чырвонага дрэва. Жэрмена была ў кухні, мама яшчэ не вярнулася. Каб выправіць арфаграфію, ён напісаў на чыстай паперы: «Жардзіна». Але слова здалося надта знаёмым і не выклікала ніякага ўражання. Ён клікнуў:

— Жэрмена, Жэрмена, дарагая!

— Ну што вам яшчэ? — спытала Жэрмена.

— Жэрмена, я хачу, каб вы напісалі на гэтай паперы: «Люсьен Флёр'е — жардзіна».

— Ды вы здурнелі, пане Люсьен?

Люсьен абняў яе за шыю рукамі.

— Ну, Жэрмена, Жэрменачка, ну, калі ласка.

Жэрмена засмяялася і выцерла зашмальцаваныя пальцы аб фартух. Пакуль яна пісала, Люсьен стараўся на яе не глядзець, а потым адразу схпіў ліст, панёс яго ў спальню і доўга там разглядаў. Почырк у Жэрмены быў востры, і Люсьену здавалася, што нечый сухі голас кажа яму ў самае вуха: «Жардзіна». Ён падумаў: «Я высокі». Яго душыў сорам: ён быў гэтакі ж высокі, як Барато — карапуз, і іншыя з гэтага кпілі ў яго за спінай. Перад ім нібыта раскрылі лёс: дагэтуль ён лічыў натуральным, што яму даводзіцца глядзець на сяброў зверху ўніз. Але цяпер раптам ён быў нібыта асуджаны на ўсю рэшту жыцця — быць высокім. Увечары ён запытаўся ў таты, ці можна паменшаць, калі захочаш гэтага з усяе сілы. Але пан Флёр'е адказаў, што не: у іх сям'і ўсе былі высокія і дужыя і Люсьен яшчэ падрасце. Люсьен быў у роспачы.

Калі маці паклала яго ў ложка і падаткнула коўдрай, ён пачакаў, пакуль яна выйдзе, устаў і падышоў

да люстра. «Я высокі»,— падумаў ён. Але глядзеца ў люстра было дарэмна: там нічога было не відно, ён быў ні высокі, ні нізкі. Ён прыўзняў крыху начную сарочку і зірнуў на свае ногі; яму ўявілася, як Касціль кажа Эбрару: «Ты глянь, якія ў жардзіны даўжэзныя ногі». Гэта яго рассямшыла. Але ў пакоі было холадна, і Люсьена перасмыкнула. І адразу нехта сказаў: «У жардзіны гусіная скура!» Тады Люсьен высока задраў падол, і яны ўбачылі яго пуп і ўсе прычындады, а ён хутка пабег да ложка і шмыгнуў пад коўдру. Сунуўшы руку пад сарочку, ён падумаў, што Касціль яго бачыць і кажа: «Гэй, вы паглядзіце, што робіць гэтая жардзіна!» Ён круціўся і варочаўся ў ложку і мармытаў пад нос: «Жардзіна, жардзіна»,— пакуль пад пальцамі не пачало трошкі свярбець і пячы.

Наступнымі днямі яму ўвесь час рупіла папрасіцца ў абата перасесці на заднюю парту. Гэтае жаданне яго мучыла праз Касціля, Вінкельмана і Буасэ, якія сядзелі ззаду і зырыліся яму ў карак. Люсьен добра адчуваў свой карак, але бачыць яго не мог і часта зусім забываў. І калі ён, стараючыся як мага лепш адказаць абату, чытаў на памяць маналог Дона Дыегі, іншыя, седзячы ззаду, глядзелі яму ў карак і маглі ціха хіхікаць, думаючы: «Які ён у яго худы, аж дзве жыліны тырчаць». Люсьен высільваўся, напаўняючы свой голас пачуццём, каб выказаць Дона Дыегава абурэнне,— са сваім голасам ён рабіў усё, што хацеў,— але карак тым часам заставаўся на месцы, спакойны і невыразны, як у таго, хто адпачывае, і Басэ яго бачыў. Перасесці Люсьен усё ж не рашыўся, бо апошняя лава прызначалася лайдакам, але лапаткі і патыліца яму ўвесь час свярбелі, і ён безупынку чухаўся.

Люсьен прыдумаў новую гульню: раніцай, адзін, як дарослы, падмываючыся ў прыбіральні, ён любіў уяўляць, што за ім хто-небудзь падглядае ў замочную шчыліну: Касціль, ці Жэрмена, ці дзядзька Буліго. Та-

ды ён нібы незнарок пачынаў паварочвацца то так, то сяк, каб яго ўбачылі з усіх бакоў, а часам ставаў на карачкі і, павярнуўшыся да дзвярэй задам, выпінаў яго, каб ён зрабіўся круглы і смешны; а пан Буфардзье быццам па-воўчы падкрадваўся, каб прыставіць яму клізму-анэму. Аднойчы, седзячы ў прыбіральні, Люсьен пачуў нейкае шорганне: гэта Жэрмена вашчыла ў калідоры буфет. Сэрца ў яго спынілася, ён ціха адчыніў дзверы і выйшаў са спушчанымі на пяты штанамі і задранаю да паясніцы кашуляй. Каб не страціць раўнавагі, ён вымушаны быў рухацца невялікімі скачкамі. Жэрмена зірнула на яго безудзельным вокам.

— Вы чаго гэта — бегаете ў мяху? — спытала яна.

Люсьен гнеўна падцягнуў штаны, кінуўся ў спальню і ўпаў на ложка.

Пані Флёр'е была глыбока засмучаная, яна часта казала мужу:

— Ён жа быў такі мілы, такі зграбненькі, калі быў маленькі, а цяпер, ты толькі зірні, які няўклюдка. Ну ці ж гэта не прыкра!

Пан Флёр'е кідаў на Люсьена няўцямны позірк і адказваў:

— Гэта ўзрастае.

Люсьен не ведаў, куды падзець сваё цела: што б ён ні рабіў, у яго ўвесь час было ўражанне, што цела сунецца адразу ва ўсе бакі, прычым абсалютна насуперак яго волі.

Люсьену падабалася ўяўляць, што ён нябачны, і ўрэшце ён займеў звычку падглядаць у замочныя шчыліны — каб адпомсціць іншым і каб пабачыць цішком, як яны складзены. Аднойчы ён убачыў маці, калі яна падмывалася. Яна сядзела на бідэ і нібыта спала; вядома, яна зусім не думала ў гэты час ні пра сваё цела, ні нават пра выраз аблічча; яна і не здагадалася, што за ёй назіраюць. Вяхотка сама па сабе гуляла па гэтым забытым целе, рухі былі марудныя, млявыя, і здава-

лася, яна вось-вось зараз спыніцца. Маці нацерла вяхотку мылам, і яе рука знікла між ног. Твар у яе быў спакойны, амаль журботны; вядома, яна думала пра нешта зусім іншае — можа быць, пра выхаванне Люсьна ці пра пана Пуанкарэ. Але ў той самы час яна была гэтай грузнай ружовай масай, гэтым вялізным целам, што грувасцілася на фаянсамым бідэ.

Другі раз, зняўшы пантофлі, Люсьен паціху ўзышоў да паддашка, дзе жыла Жэрмена. Ён убачыў служанку ў доўгай зялёнай сарочцы, што спадала да самых пят; Жэрмена прычэсвалася перад маленькім люстэркам і млява ўсміхалася свайму адбітку. Люсьена разабраў такі жудасны смех, што ён ледзь паспеў падбегам спусціцца назад. У салоне ён таксама пачаў усміхацца і курчыць грывасы перад вялікім люстрам, але ўрэшце яго апанаваў нечуваны страх.

Неўзабаве Люсьен ужо цалкам пагрузіўся ў дрымоту. Праўда, гэтага ніхто не заўважыў, апроч пані Кафэн, якая цяпер называла яго сваім «спячым прыгажунам». Нейкі вялікі паветравы камяк, які Люсьен не мог ні праглынуць, ні выплюнуць, безупынку распінаў яму рот: гэта быў яго *позех*. Калі ён заставаўся адзін, камяк рос усярэдзіне і прыязна лашчыў гартань і язык, рот разяўляўся шырока-шырока, і слёзы цяклі па шчоках: гэта былі вельмі прыемныя хвіліны. І хоць цяпер яго ўжо не так забаўляла, калі ён сядзеў у прыбіральні, затое яму вельмі падабалася чхаць — гэта яго абуджала: нейкае імгненне ён глядзеў вакол усмешлівым позіткам і потым зноў засынаў. Люсьен навучыўся распазнаваць розныя віды сну: узімку ён садзіўся каля каміна і нахіляўся галавой да агню; калі галава чырванела і добра падпражвалася — з яе раптам усё вылятала; ён называў гэта «засынаць галавой». А раніцай у нядзелю ён залазіў у ванну і, наадварот, — засынаў праз ногі: ён паволі апускаўся ў ваду, і сон ціхім плёхкатам падымаўся па яго нагах і сцёгнах. Цела

засынала і здавалася пад вадой зусім белым, надзьмутым, нібы паветравы шар, і было падобнае да варанай курыцы, а над ім плавала бялявая галава, поўная вучоных словаў: тэмп, тэмпера, тамплер, сейсміка, іканаборац. На ўроку сон быў празрысты і рассечаны маланкамі: «А што, па-вашаму, ён мог зрабіць супраць трох?» Першы: Люсьен Флёр'е. «Што такое трэцяе саслоўе: нішто». Першы: Люсьен Флёр'е, другі: Вінкельман. Па алгебры першы быў Пэльро, у яго было толькі адно яйцо, другое не апусцілася; ён браў па два су за пагляд і дзесяць — каб дакрануцца. Люсьен даў дзесяць, пасля завагаўся, нерашуча працягнуў руку, але так і пайшоў, не памацаўшы. Потым яго мучыў такі жорсткі дакор, што ён часам не мог заснуць больш за гадзіну. Геалогія ў яго ішла горш за гісторыю: першы Вінкельман, другі Флёр'е. Па нядзелях ён разам з Касцілем і Вінкельманам выпраўляўся на шпацыр на веласіпедах. Веласіпеды кацілі па мучным пыле сярод рудых палёў, што стагналі ад спёкі; дужыя Люсьенавы ногі жвава круцілі педалі, але санлівы дарожны пах удараў у галаву, ён прыпадаў да руля, і вочы ў яго рабіліся зусім ружовыя і самі заплюшчваліся. Тройчы Люсьен даставаў першы прыз за руплівасць. Яго ўзнагароджвалі «Фабіолай, або Рэлігіяй катакомбаў», «Духам хрысціянства» і «Жыццём кардынала Лавіжры». Пасля летніх канікулаў Касціль навучыў усіх дзвюм выдатным песням — «Мецкі артылерыст» і «De Profundis Morpionihus». Люсьен вырашыў яго пераплюнуць і, прачытаўшы ў бацькавай Медыцынскай энцыклапедыі артыкул пра «Матку», падрабязна растлумачыў таварышам, як у жанчын усё зроблена, зрабіўшы нават на дошцы малюнак; Касціль заявіў, што гэта паскудства, але пасля яны не маглі без рогату чуць пра трубы, і Люсьен з задавальненнем думаў, што ва ўсёй Францыі не знайсці вучня другога класа ці нават класа рыторыкі, які гэтак жа добра, як ён, ведаў бы жаночыя органы.

Пераезд Флёр'е ў Парыж быў успышкаю магнію. Кінатэатры, аўтамабілі, вуліцы не давалі Люсьену заснуць. Ён навучыўся адрозніваць «вуазэн» ад «пакарда», «хіспана-сюзіа» ад «ролс-ройса» і пры выпадку любіў гаманіць пра машыны з нізкай пасадкай; ужо болей за год ён хадзіў у доўгіх штанах. Каб узнагародзіць сына за паспяховае заканчэнне першай паловы цыкла на ступень бакалаўра, бацька паслаў яго ў Англію; Люсьен убачыў разбухлыя ад вады лугі і белыя скалы, пазаймаўся боксам з Джонам Латымерам і навучыўся плаваць на адным баку, але аднойчы ранкам ён прачнуўся ў былой дрымоце, і ўсё пачалося зноў: у Парыж ён вярнуўся заснулы. У падрыхтоўчым класе матэматыкі ў ліцэі Кандрасэ было трыццаць сем вучняў. Восем сярод іх лічылі, што паспелі ўжо набрацца розуму, былі сапраўдныя вісусы і да астатніх ставіліся звысоку, як да малявак. Вісусы пагарджалі Люсьенам да першага лістапада, але ў дзень Усіх Святых Люсьен пайшоў на шпацыр з самым вялікім вісусам, Гары, і неяк між іншым падзяліўся з ім сваімі шырокімі анатамічнымі ведамі. Гары быў ашаломлены. У банду вісусаў Люсьен не ўвайшоў, таму што бацькі не дазвалялі яму гуляць па вечарах, але цяпер яго адносіны з імі былі як у роўнага з роўнымі.

Кожны чацвер да іх на вуліцу Райнуар прыходзіла снедаць цётка Берта з сынам. Яна вельмі растаўсцела, зрабілася сумная і ўвесь час уздыхала, але рукі і твар у яе па-ранейшаму заставаліся гладкія, белыя, і Люсьену хацелася ўбачыць яе распанутаю. Кладучыся спаць, ён уяўляў, што гэта было быццам зімнім вечерам у Булонскім лесе і быццам яе знайшлі голу на якой-небудзь прасецы, яна дрыжала, скрыжаваўшы на грудзях рукі, і ў яе была гусіная скура, а нейкі падслепаваты прахожы кратаў яе кійком і казаў: «Што гэта яшчэ тут такое?» Са сваім стрыечным братам Люсьен не заўсёды ладзіў: Рыры быў цяпер прыгожы і нават

крыху занадта зграбны малады чалавек, ён вывучаў філасофію ў Лаканалі, але нічога не разумеў у матэматыцы. Люсьен не мог пазбавіцца ад думкі, што Рыры, якому мінула сем гадоў, усё яшчэ клаў у штаны, а потым хадзіў, шырока, як качка, раскірэчыўшы ногі, і гэтак бязвінна казаў, пазіраючы светлымі вачыма на маму: «Ды ну, мама, нічога я не зрабіў, ну праўда». Люсьену было брыдка браць Рыры за руку. Але ён стараўся быць з братам прыязны і тлумачыў яму свае заданні па матэматыцы; яму часта даводзілася перамагаць сябе, каб не раззлавацца, бо Рыры быў надта няцямялівы. Але Люсьен ніколі не даваў сабе волі і захоўваў роўны і вельмі спакойны тон. Пані Флёр'е лічыла, што ў Люсьена шмат далікатнасці, але цётка Берта ніякай удзячнасці яму не выказвала. Калі ён прапаноўваў растлумачыць Рыры які-небудзь урок, яна чырванела і, ёрзаючы на крэсле, адказвала:

— Ды не, не, ты вельмі добры, мілы Люсьен, але Рыры ўжо вялікі. Ён і сам усё можа, калі захоча; не трэба, каб ён прывыкаў разлічваць на іншых.

Аднойчы пані Флёр'е нечакана сказала Люсьену:

— Можа быць, ты думаеш, што Рыры табе ўдзячны за ўсё, што ты робіш? Дык вось, мой маленькі, — не; ён кажа, што ты задзіраеш нос. Мне гэта твая цётка Берта сказала.

Маці гаварыла вельмі мілагучным тонам і з вельмі лагодным выглядам, і Люсьен зразумеў, што яна шалее ад гневу. Гэта яго цьмяна заінтрыгавала, але ён не знайшоў, што адказаць. Назаўтра і паслязаўтра ён быў вельмі заняты ўрокамі, і гэта гісторыя вылецела ў яго з галавы.

Але ў нядзелю раніцай ён раптам адклаў пяро і падумаў: «Хіба я задзіраю нос?» Была адзінаццатая гадзіна, Люсьен сядзеў за сталом і глядзеў на ружовых чалавечкаў на крэтоне, якімі былі абабітыя сцены; ён адчуваў на левай шчацэ сухую, запыленую цеплыню

першага красавіцкага сонца і на правай — густое, цяжкае цяпло радзятара. «Хіба я задзіраю нос?» Адказаць было цяжка. Люсьен пастараўся прыгадаць сваю апошнюю сустрэчу з Рыры і бесстаронне ацаніць свае паводзіны. Ён схіліўся тады да Рыры і з усмешкай прамовіў: «Цяміш? Калі не цяміш, стары, дык не бойся, так і скажы,— мы зараз усё ўладзім». Крыху пазней, зрабіўшы памылку ў нейкіх надта ўжо далікатных разважаннях, ён хмыкнуў: «Часам і са мною здараецца». Гэты выраз ён наследаваў ад свайго бацькі і лічыў яго вельмі забаўным. Але ўвогуле ўсё гэта было не варта трох грошаў. Люсьен зноў падумаў: «Хіба я задзіраў нос, калі казаў яму гэта?» Ён так доўга шукаў адказу, што раптам перад ім узнікла нешта белае, круглае і мяккае, як абрываек воблака: гэта была тая думка, што ўзнікла ў яго ў той дзень,— ён сказаў: «Цяміш?» — і яна сядзела ў яго ў галаве, хоць ён не мог ні ўсвядоміць яе, ні апісаць. Ён зрабіў адчайнае намаганне *ўбачыць* гэтае воблака, але нечакана адчуў, як некуды падае ўніз галавой, і апынуўся ў густым тумане; ён нават сам быў гэтым туманам, гэтым белым, вільготным, гарачым мроівам, ад якога пахнула пральняй. Яму хацелася вырвацца з воблака, адступіць назад, але смуга не адпускала. Ён падумаў: «Гэта я, Люсьен Флёр'е, я ў сваім пакоі, я раблю задачу па фізіцы, сёння нядзеля». Але думкі раставалі ў мроіве і рабіліся такія ж самыя белыя. Ён схамянуўся і пачаў пільна разглядаць чалавечкаў на шпалерах: дзве пастушкі, два пастухі і Амур. Потым знянацку сказаў сам сабе: «Я... я...» — нешта ледзь чутна шчоўкнула, і ён прагнуўся ад доўгага сну.

Нічога прыемнага ў гэтым не было: пастухі адразу адскочылі назад, і Люсьену здалося, што ён глядзіць на іх у перакулены бінокль. Замест былога млявага здзіўлення, якое было такім мяккім і так салодка хуталася ў свае ж складкі, цяпер узнікла вельмі бадзё-

ранькая, няўпэўненасць, якая пыталася: «Хто я?»

«Хто я? Я гляджу на стол, гляджу на сшытак. Мне зваць Люсьен Флёр'е, але гэта толькі імя. Я задзіраю нос. Ці не задзіраю носа. Чорт, у гэтым няма ніякага сэнсу.

Я добры вучань. Не. Гэта прытворства: добры вучань любіць працаваць, а я — не. Я не тое што адчуваю да працы агіду, але мне на яе начхаць. Мне начхаць на ўсё. Я ніколі не буду начальнікам». Ён з трывогай падумаў: «Але хто ж я тады буду?» Прайшоў пэўны час; ён пачухаў шчаку і міргнуў левым вокам, бо яго асляпляла сонца: «Што я такое, што я?» Вакол быў толькі туман, ён закручваўся слупам і не хацеў раскрывацца. «Я!» Ён зірнуў удалечыню; слова звінела ў яго ў галаве, і потым здалося, быццам там нешта ўгадваецца, нахштальт цёмнага спічка піраміды, грані якой знікаюць з вачэй, нешта там было ўдалечыні, у тумане. Люсьена перасмыкнула, рукі ў яго дрыжалі: «Так і ёсць,— падумаў ён,— так і ёсць! Я быў у гэтым упэўнены: я не існую».

Наступнымі месяцамі Люсьен часта стараўся зноўку заснуць, але яму не ўдалося. Ён спраўна спаў уначы па дзевяць гадзін у суткі, але рэшту часу быў жывы і ўсё болей і болей няўпэўнены. Бацькі казалі, што ён ніколі так добра не выглядаў. А ён, часам прыгадваючы, што нічога начальніцкага ў ім няма, адчуваў сябе рамантычна, і яму хацелася гадзінамі гуляць пад месяцам, але бацькі ўсё яшчэ не дазвалялі яму выходзіць увечары. Тады ён клаўся ў ложка і мераў тэмпературу: тэрмометр паказваў 37,5 ці 37,6, і Люсьен з горкаю радасцю думаў, што бацькі лічаць яго здаровым. «Я не існую». Ён заплюшчваў вочы і даваў волю ўяўленню: «Існаванне толькі ілюзія; і калі я ведаю, што не існую, значыць, мне досыць заткнуць вушы, ні пра што не думаць, і я перайду ў нябыт». Але ілюзія была вельмі моцная.

Як бы там ні было, Люсьен цяпер меў над людзьмі прыхаваную перавагу — ён ведаў сакрэт. Той жа Гары, напрыклад, існаваў не больш за Люсьена, але дошыць было паглядзець, як ён фыркае і сапе перад сваімі паклоннікамі, каб адразу зрабілася ясна, што ён верыць у сваё існаванне цвёрда, як сталь. І пан Флёр'е таксама не існаваў, ні Рыры, наогул — ніхто: увесь свет быў толькі камедыяй без актораў. Атрымаўшы адзнаку 15¹ за даклад «Мараль і навука», Люсьен задумаў напісаць «Трактат пра нябыт». Ён уяўляў, што людзі, прачытаўшы яго, пачнуць знікаць адзін за адным, як ваўкалакі за першымі пеўнямі. Але раней чым пачаць трактат, ён хацеў ведаць думку свайго настаўніка філасофіі — Павіяна.

— Прабачце, пане, — спытаў Люсьен, калі ўрокі скончыліся, — ці можна даказаць, што мы не існуем?

Павіян адказаў, што не.

— Гогіта, — сказаў ён, — эрга сум. Вы існуюце ўжо таму, што сумняваецеся ў сваім існаванні.

Люсьена гэта не пераканала, але пісаць трактат ён перадумаў. У ліпені ён без асаблівага бляску здаў экзамен на ступень бакалаўра і вярнуўся з бацькамі ў Фероль. Няўпэўненасць яго так і не пакінула, заняўшы месца былой любові чхаць.

Дзядзька Буліго памёр, і настрой думак у рабочых пана Флёр'е вельмі змяніўся. Яны атрымлівалі цяпер вялікі заробак, і іх жонкі куплялі сабе ядвабныя панчохі. Пані Буфардзье расказвала пані Флёр'е жудасныя навiны:

— Мая пакаёўка казалася, што бачыла ўчора ў мясной лаўцы малую Ансіому, дачку аднаго рабочага вашага мужа. Памятаеце, мы яшчэ ёй дапамагалі, калі ў яе памерла маці. Цяпер яна пабралася з наладчыкам Баперцюі. Дык вось, уяўляеце, яна брала курыцу за

¹ У Францыі дваццацібальная сістэма адзнак.

дваццаць франкаў! І якім тонам! Ім усяго ўжо мала, яны хочуць, каб у іх было ўсё, як у нас.

Цяпер, калі Люсьен хадзіў з бацькам на шпацыр, рабочыя, заўважыўшы іх, толькі ледзь дакраналіся да картузаў, а некаторыя, каб не вітацца, наогул пераходзілі вуліцу. Адночы Люсьен сустрэў сына Буліго, Жуля, але той нават выгляду не падаў, што яго пазнае. Люсьен быў трошкі абражаны. Гэта быў добры выпадак, каб даказаць, што ты — начальнік. Ён уперыўся ў Жуля арліным позіркам і рушыў на яго, заклаўшы рукі за спіну. Але Буліго гэта зусім не збянтэжыла: ён зірнуў на Люсьена пустымі вачыма і, свішчучы, прайшоў міма. «Ён мяне не пазнаў», — вырашыў Люсьен. Але гэта яго вельмі расчаравала, і наступнымі днямі ён яшчэ больш, чым раней, думаў, што свет не існуе.

Маленькі рэвальвер пані Флёр'е ляжаў у левай шуфлядзе камода. Ёй падарыў яго муж у кастрычніку 1914-га перад тым, як пайсці на фронт. Люсьен узяў яго і доўга круціў у руках: ён быў падобны да цацкі — залачоная руля, дзяржанне з маціцовымі бляшкамі. Каб пераканаць людзей, што яны не існуюць, разлічваць на філасофскі трактат немагчыма. Тут патрэбен учынак, і ўчынак сапраўды адчайны, які мог бы развешаць усякую двухсэнсоўнасць і паказаць у яркім святле рэальны нябыт гэтага свету. Гучны выбух, на дыване — маладое цела ў крыві, некалькі словаў, накрэмзаных на лісточку паперы: «Я забіваю сябе, таму што не існую. І вы, браты мае, вы таксама — нішто!» Людзі прачытаюць у ранішніх газетах — і ўбачаць: «Падлетак адважыўся!» Усе будуць страшэнна збянтэжаныя, і кожны спытае ў сябе: «А я? Ці я існую?» У гісторыі ўжо вядомы — напрыклад, пасля публікацыі «Вертэра» — падобныя эпідэміі самазабойстваў: Люсьен падумаў, што французскае слова «martyr»¹ па-

¹ Martyr (франц.) — пакутнік.

грэчаску азначае «сведка». Няхай ён быў занадта чулівы, каб зрабіцца начальнікам, але не настолькі, каб з яго не выйшаў пакутнік. Цяпер ён часта заходзіў у будуар сваёй маці і разглядаў рэвальвер, нібыта ўпадаючы ў агоню. Часам ён нават закусваў залачоную рулю і моцна сціскаў у пальцах дзяржанне. Але ўвогуле ён быў даволі вясёлы і думаў, што ўсе сапраўдныя начальнікі адчувалі спакусу самазабойства. Напрыклад, Напалеон. Люсьен не хаваў ад сябе, што дайшоў да астатняй ступені распачы, але спадзяваўся, што выйдзе з гэтага крызісу з загартаванай душой, і з цякаўнасцю прачытаў «Мемарандум св. Елены». Тым не менш трэба было прыняць рашэнне: апошні тэрмін сваім ваганням Люсьен прызначыў на 30 верасня. Дні, якія набліжалі яго да гэтае даты, былі неймаверна цяжкія; безумоўна, пералом мусіў быць дабратворны, але патрабаваў ад Люсьена такога напружання волі, што часам ён пачынаў баяцца, што аднойчы не вытрымае і зламаецца, як шклянны. Ён ужо не адважваўся дакранацца да рэвальвера; ён толькі выцягваў шуфляду, трохкі падымаў матчыну камбінацыю і доўга глядзеў на маленькага халоднага і настырнага монстра, што патанаў у ружовым ядвабе. На шчасце, шматлікія клопаты, звязаныя з пачаткам навучальнага года, адцягнулі яго ўвагу: бацькі паслалі яго ў ліцэй св. Луі, дзе ён мусіў вучыцца на падрыхтоўчых курсах у Цэнтральную школу. Ён хадзіў у прыгожай пілотцы з чырвоным шляком і значком і спяваў:

Поршань рухае магутныя машыны,
Поршань рухае вагоны й цягнікі...

Такое новае «поршневае» званне напаўняла Люсьена гордасцю; апроч таго, іх клас быў непадобны да іншых: у ім былі свае традыцыі, свой цырыманіял, і гэта была сіла. Напрыклад, быў такі звычай, калі за пятнаццаць хвілін да канца заняткаў па французскай

мове чый-небудзь голас пытаўся: «Хто такі сірар?» І ўсе глуха адказвалі: «Казёл!» На што той жа голас пытаўся зноў: «Хто такі агрон?» І ўсе адказвалі крыху гучней: «Казёл!»¹ Тады пан Бэцон, які быў амаль сляпы і насіў чорныя акуляры, паварочваўся і стомлена прамаўляў: «Панове, прашу вас!» Колькі хвілін панавала поўная цішыня, вучні пераглядваліся са змоўніцкімі ўсмешкамі, і потым хто-небудзь крычаў: «А хто такі поршань?» — і ўсе хорам гарлалі: «Гэта файны тып!» У падобныя моманты Люсьен адчуваў сябе як наэлектрызаваны. Кожны вечар ён падрабязна паведамляў бацькам пра падзеі дня, і калі казаў: «І тады ўвесь клас зарагатаў» ці: «Увесь клас вырашыў аб'явіць Мейрынезу байкот», — словы апальвалі яму рот, як глыток гарэлкі. Тым не менш першыя месяцы былі цяжкія: Люсьен праваліўся на кантрольных па фізіцы і матэматыцы, і прыяцелі ў яго, калі браць у асабістым плане, былі ўвогуле не надта прыязныя: усе яны жылі на стыпендыю і ў большасці сваёй былі зубрылы і несумленныя хлусы з бласкімі манерамі.

— Сярод іх няма ніводнага, з кім бы мне хацелася сябраваць, — прызнаўся Люсьен бацькам.

— Тыя, хто вучыцца на стыпендыю, — задуменна адказаў пан Флёр'е, — складаюць пасля інтэлектуальную эліту, але начальнікі з іх выходзяць кепскія, бо яны прапускаюць адзін важны этап.

Пачуўшы пра «кепскіх начальнікаў», Люсьен раптам адчуў, як яму непрыемна кальнула ў сэрцы, і наступнымі днямі ён зноў пачаў думаць пра самазабойства. Але запалу цяпер у яго было менш, чым на кабікулах.

У студзені клас быў узбударажаны з'яўленнем но-

¹ Поршань, сірар, агрон — мянушкі студэнтаў Вышэйшых навучальных устаноў, адпаведна: Цэнтральнай школы (цывільная інжынерыя), Школы Сэн-Сіра (вайсковая інжынерыя) і Вышэйшай сельскагаспадарчай школы.

вага вучня, якога звалі Берліак: ён хадзіў у зялёных ці бэзавых пінжаках з закругленымі па апошняй модзе плячыма, у кашулях з кругленькімі каўнерыкамі і штанах, якія можна было пабачыць толькі на кравецкіх малюнках,— такіх вузкіх, што было незразумела, як ён іх надзяе. З самага пачатку ён вызначыўся як найгоршы па матэматыцы.

— А мне напляваць,— заявіў ён,— я літаратар і матэматыкай займаюся дзеля самазмярцвання.

Праз месяц ён пакарыў усіх: ён раздаваў кантрабандныя цыгарэты, паведаміў, што мае жанчын, і паказваў лісты, якія яны яму прысылалі. Увесь клас вырашыў, што гэта шыкоўны тып і што з яго не трэба смяцца. Люсьена захаплялі Берліякавы манеры і элегантнасць, але той ставіўся да Люсьена з пагардай і нарываў «багацейскім сынкам».

— Урэшце,— сказаў аднойчы Люсьен,— гэта лепш, чым каб я быў сыноч бядняцкі.

— А ты, хлопча, і цынік,— адказаў Берліак і назаўтра прынёс яму пачытаць адну сваю паэму:

«Штовечар Каруза лавіў сваім ротам сырыя салёныя вочы, у астатнім жа ён быў сціплы, нібыта вярблюд. А нейкая дама, зрабіўшы букет з вачэй сваіх крэўных, закінула вочы на сцэну. Усе прыхіляюцца перад гэтым узорным учынкам. Але не забудзьце, што час яе славы прадоўжыўся трыццаць сем хвілін: ад першага «брава» і якраз да імгнення, калі ў Оперы згасла вялікая люстра (а потым ёй давалося на павадку весці свайго аслеплага мужа, лаўрэата шматлікіх турніраў, і той замяніў баявымі крыжамі ружовыя 'дзіркі арбіт). Запомніце ж вось што: усе тыя з нас, хто з'есць надта многа чалавечага мяса ў кансервах,— памруць ад цынгі».

— Выдатна,— разгублена прамовіў Люсьен.

— Я раблю іх па новай тэхніцы,— абьякавым тонам сказаў Берліак,— «аўтаматычнае напісанне».

Праз некалькі дзён пасля гэтага ў Люсьена ўзнікла жгучае жаданне памерці, і ён вырашыў параіцца з Берліякам.

— Што мне рабіць,— спытаў ён, выклаўшы ўсе абставіны.

Берліяк слухаў вельмі ўважліва; у яго была паскудная звычка абсмоктаць палец і мазаць слінаю скулле на твары — так, што аблічча нарэшце пачынала блішчаць там і сям, як дарога пасля дажджу.

— Рабі як хочаш,— урэшце адказаў ён,— гэта не мае ніякага значэння,— потым падумаў яшчэ і дадаў, націскаючы на кожнае слова: — *Нічога ніколі* не мае *ніякага* значэння.

Люсьен быў крыху расчараваны, але зразумеў, што Берліяк глыбока ўзрушаны, бо ў наступны чацвер той запрасіў яго павячэраць да сваёй маці. Пані Берліяк была вельмі ласкавая, на левай шчацэ ў яе было колькі бародавак і сініх радзімак.

— Разумееш,— сказаў Берліяк,— сапраўдныя ахвяры вайны — гэта мы.

Люсьен падзяляў яго думку, і яны пагадзіліся, што належаць да пакутніцкага пакалення. Дзень пагасаў, Берліяк, падаткнуўшы пад голаў скрыжаваныя рукі, ляжаў на канапе. Яны курылі англійскія цыгарэты і круцілі на грамафоне пласцінкі. Люсьен пачуў песні Софі Такер і Ола Джонсана. Іх агарнула мяккая меланхолія, і Люсьен падумаў, што Берліяк яго найлепшы сябар. Раптам Берліяк спытаў, ці ведае ён штось пра псіхааналіз, голас у яго гучаў вельмі сур'ёзна, і ў поглядзе адчувалася важнасць.

— Пакуль мне не споўнілася пятнаццаць, я жадаў сваю маці.

Люсьен адчуў сябе ніякавата; ён баяўся пачырванець, і яму чамусьці прыгадаліся бародаўкі на твары ў пані Берліяк; ён ніяк не мог зразумець, як можна было яе пажадаць. Але калі яна прынесла ім бутэрбро-

ды, Люсьен быў цьмяна ўсхваляваны і паспрабаваў уявіць пад жоўтым швэдарам яе грудзі. Калі яна выйшла, Берліяк прамовіў сцвярджалным голасам:

— Табе, натуральна, таксама хацелася пераспаць са сваёй маці.

Ён не пытаўся, ён канстатаваў. Люсьен паціснуў плячыма і буркнуў:

— Натуральна.

Назаўтра яму пачувалася неспакойна — ён баяўся, каб Берліяк не пачаў зноў гэтай размовы. Але ўрэшце яму ўдалося сябе супакоіць. «Як бы там ні было, — падумаў ён, — Берліяк скампраметаваў сябе болей, чым я». Яго вельмі вабіла тая навуковасць, якую набылі цяпер іх адносіны. У наступны чацвер ён пайшоў у бібліятэку св. Жэнеўевы і прачытаў працу Фрэйда пра сон. Гэта было сапраўднае адкрыццё. «Дык, значыць, вось яно што, — паўтараў сам сабе Люсьен, ходзячы наманы па вуліцах, — вось, значыць, што». Ён купіў «Уводзіны ў псіхааналіз» і «Псіхпаталогію паўсядзённага жыцця», і яму ўсё зрабілася ясна. Гэтае здзіўнае ўражанне, што ён не існуе, і гэтая пустата, што так доўга трывала ў яго свядомасці, яго вечная санлівасць, і яго няўпэўненасць, і бясплённыя намаганні пазнаць сябе, якія нязменна натыкаліся на заслону туману... «Д'ябал, — падумаў ён, — у мяне ж комплекс». Ён расказаў Берліяку, што ў дзяцінстве ўяўляў сябе самнамбулам і што рэчы заўсёды здаваліся яму не зусім рэальнымі.

— Напэўна, — вырашыў ён, — у мяне комплекс дамашняй замкнёнасці.

— Штых у штых як у мяне, — адказаў Берліяк, — у нас хатні комплекс.

Яны завялі звычку тлумачыць усе свае сны і нават самыя нязначныя ўчынкі, але Берліяк расказваў заўсёды столькі гісторый, што Люсьен нават трошкі падазраваў, што ён іх выдумляе ці, прынамсі, прыхарошвае.

Тым не менш яны добра разумелі адзін аднаго і з абсалютнаю аб'ектыўнасцю разбіралі самыя далікатныя сітуацыі; яны прыйшлі да агульнай думкі, што носяць вясёлую маску, каб ашукваць іншых, але ўсярэдзіне іх душа жорстка пакутуе. Люсьен пазбыўся нарэшце разгубленасці. Ён з прагнасцю накінуўся на псіхааналіз, бо лічыў, што гэта якраз тое, што яму падыходзіць, і цяпер адчуваў сябе болей упэўнена. Яму ўжо не трэба было хвалявацца і безупынна шукаць у свядомасці прыкметных праяваў свайго характару. Сапраўдны Люсьен быў глыбока схаваны ў падсвядомым, пра яго можна было толькі гадаць і думаць, без магчымасці ўбачыць,— як пра каго-небудзь дарагога, але непрысутнага. Люсьен цэлымі днямі разважаў пра свае комплексы і з пэўнай гордасцю ўяўляў той змрочны, жорсткі і бязлітасны свет, які панаваў пад полагам яго свядомасці.

— Разумееш,— казаў ён Берліяку,— звонку я быў нібыта звычайны, сонны і абыякавы да ўсяго хлапчук, які нічога асаблівага сабой не ўяўляе. І нават усярэдзіне, ведаеш, усё было настолькі да гэтага падобна, што я сам ужо ледзь не паверыў. Але ўсё-такі я адчуваў, што ёсць нешта іншае.

— Заўсёды ёсць нешта іншае,— адказаў Берліяк.

І яны ганарыста ўсміхнуліся адзін аднаму. Люсьен склаў паэму пад назваю «Калі развеецца туман», і Берліяк прызнаў яе файнай, але папракнуў Люсьена за тое, што ён напісаў яе правільным вершам. Тым не менш яны вывучылі паэму на памяць, і калі хацелі намякнуць на свае палавыя інстынкты, казалі: «Крабы, што схаваліся пад полагам туману»,— а потым проста: «Крабы»,— і падміргвалі адзін другому. Але ўрэшце Люсьену, калі ён заставаўся адзін і асабліва ўвечары, усё гэта пачало здавацца крыху страшнаватым. Ён ужо не адважваўся зірнуць сваёй маці ў твар, і калі цалаваў яе перад сном, баяўся, каб нейкая цём-

ная сіла не перавяла яго пацалунак і не накіравала яго пані Флёр'е ў вусны. Ён нібыта адчуваў усярэдзіне прыхаваны вулкан і цяпер пачаў ставіцца да сябе з асцярогай, каб не растрывожыць той ліхой і змрочнай душы, што адкрылася яму так нечакана. Ён ведаў усё, на што яна здольная, і баяўся яе жудаснага абуджэння. «Я баюся сам сябе», — думаў ён. Шэсць месяцаў назад ён адмовіўся ад сваіх інтымных уцех — яны прыгняталі яго, і апроч таго, ён быў вельмі загружаны працай, — але ўрэшце зноў вярнуўся да іх: кожны мусіць каціцца па сваім адхоне; ва ўсіх Фрэйдавых кнігах было шмат гісторый пра няшчасных юнакоў, у якіх пачаліся нервовыя прыступы ад таго, што яны надта рэзка парвалі са сваімі прывычкамі. «Ці не звар'ячаем мы так нарэшце?» — пытаўся ён у Берліяка. І сапраўды, часам, сустракаючыся па чацвяргах, яны адчувалі сябе крыху ненармальна: у Берліякаў пакой нібы неўпрыкмет запаўзаў хітры прыцемак, яны цэлымі пачкамі курылі цыгарэты з дамешкам опіуму, і рукі ў іх пачыналі дрыжаць. Тады нехта адзін моўчкі ўставаў, па-воўчы крадучыся, ішоў да дзвярэй і паварочваў выключальнік. Жоўтае святло напаўняла пакой, і яны падазрона ўзіраліся адзін у аднаго.

Хутка Люсьен заўважыў, што яго сяброўства з Берліякам грунтуецца на нейкім непаразуменні: ніхто, вядома, не адчуваў так, як ён, усяго патэтычнага хараства Эдыпава комплексу, але перш за ўсё ён бачыў у ім адзнаку магутнай страсці, якую спадзяваўся пазней накіраваць на іншыя мэты. А Берліяку, здавалася, наадварот — падабаўся такі яго стан, і ён не хацеў яго пазбывацца: «Гамон нам з табой, — з гордасцю казаў ён, — марнікі мы, нічога з нас ніколі не выйдзе». «Ніколі нічога», — рэхам азваўся Люсьен. Але ўсярэдзіне ў яго ўсё кіпела.

Вярнуўшыся з велікодных канікул, Берліяк расказаў Люсьену, што ў Дыжоне яны з маці жылі ў гатэлі

ў адным пакоі: аднойчы ён устаў вельмі рана і падышоў да матчынага ложка; маці яшчэ спала, і ён прыўзняў яе коўдру. «Начная сарочка ў яе задзерлася»,— хіхікаючы, паведаміў Берліяк. Пачуўшы такое, Люсьен не змог перамагчы пэўнай пагарды да свайго сябра, і яму зрабілася вельмі самотна. Вядома, нічога кепскага ў тым, што ў цябе ёсць комплексы, няма, але трэба ўмець свечасова ад іх пазбаўляцца: як можа дарослы ўжо чалавек браць на сябе адказнасць і кіраваць людзьмі, калі ў яго яшчэ захавалася дзіцячае стаўленне да палавых адносін? Люсьен пачаў усур'ёз хвалявацца: яму хацелася папытаць парады ў якой кампетэнтнай у падобных пытаннях асобы, але ён не ведаў, да каго звярнуцца. Берліяк часта казаў яму пра нейкага сюррэаліста, якога звалі Бержэр, тоў быў вельмі дасведчаны ў праблемах псіхааналізу і, здаецца, меў на Берліяка вялікі ўплыў, але пазнаёміцца з ім Берліяк Люсьену ніколі не прапаноўваў. Люсьен быў таксама вельмі расчараваны, бо разлічваў, што Берліяк звядзе яго са сваімі знаёмымі дзеўкамі: ён спадзяваўся, што, калі ў яго будзе прыгожанькая каханка, гэта натуральна і само сабой памяняе хаду яго думак, але Берліяк цяпер больш не аказваўся пра сябровак. Часам яны хадзілі гуляць па Вялікіх бульварах і забаўляліся, праследуючы некаторых дзяўчат, але гаманіць з імі не адважваліся. «Што ты хочаш, стары,— казаў Берліяк,— мы не з той пароды, каб ім падабацца. Бабы чуюць у нас нешта, што іх палохае». Люсьен не адказваў; Берліяк пачынаў яму назаліць. Ён часта адпускаў вельмі непрыстойныя жарты ў адрас Люсьенавых бацькоў, называючы іх панам і пані Даўгалыжскімі. Люсьен выдатна разумеў, што ўвогуле сюррэаліст павінен пагарджаць буржуазіяй, але пані Флёр'е неаднойчы запрашала Берліяка ў госці і заўсёды ставілася да яго з даверам і дружалюбнасцю; нават калі гэта і не выклікала ў Берліяка ўдзячнасці, то хоць бы звычай-

ны клопат захоўваць прыстойнасць павінен быў забараніць яму гаварыць пра яе такім тонам. Апроч таго, Берліяк быў проста невыносны са сваёю маніяй пазычаць грошы, якія ніколі не аддаваў: у аўтобусе ў яго ніколі не аказвалася дробязі, а ў кавярні за выпітае і з'едзенае ён браўся фундаваць толькі адзін раз з пяці. Адночы Люсьен адкрыта яму заявіў, што не разумее гэтага: на яго думку, прыяцелі павінны падзяляць выдаткі, калі выходзяць у горад разам. Берліяк глыбакадумна зірнуў на яго і прамовіў: «Я так і думаю: ты яшчэ на анальнай стадыі»,— ён растлумачыў Люсьену фрэйдысцкае ўраўненне «эксскрэменты=золата» і фрэйдысцкую тэорыю скупасці. «Мяне вось што цікавіць,— сказаў ён,— да якога ўзросту мамка цябе падцірала?» Яны ледзьве не пасварыліся.

У маі Берліяк пачаў прагульваць заняткі ў ліцэі, і Люсьен пасля ўрокаў сустракаўся з ім у бары на вуліцы Пцішан, дзе яны частаваліся вермутама «Круцыфікс». Адночы ў аўторак, прыйшоўшы ў бар у другой палавіне дня, Люсьен заспеў Берліяка за столікам, на якім стаяў ужо апарожнены келіх.

— А, прыйшоў,— сказаў Берліяк.— Слухай, мне трэба чухаць, а пятай гадзіне я мушу быць у зубнога. Ты мяне пачакай, ён тут побач, мне ўсяго на паўгадзінкі.

— О'кэй,— адказаў Люсьен, апускаючыся на крэсла.— Франсуа, дайце мне белага вермуту.

У гэты момант у бар увайшоў чалавек, які, заўважыўшы іх, неяк дзіўна ўсміхнуўся. Берліяк пачырванел і паспешліва ўстаў. «Хто б гэта мог быць?» — падумаў Люсьен. Паціскаючы незнаёмаму руку, Берліяк стаяў так, каб загарадзіць ад яго Люсьена; ён гаварыў хуткім і трохкі прыглушаным голасам, але мужчына адказаў вельмі выразна:

— Ды ну, хлопча, не, не, ты так і застанешся, відаць, вечным блазнам.

Адначасова ён прыўстаў на дыбачкі і са спакойнай упэўненасцю пачаў разглядаць Люсьена паверх Берліякавай галавы. На выгляд яму было гадоў трыццаць пяць, у яго быў крыху бледны твар і чароўная бялавая шавялюра. «Несумненна, гэта Бержэр,— падумаў Люсьен, і сэрца ў яго забілася.— Які ж ён прыгожы!»

Нясмела настойлівым жэстам Берліяк паспрабаваў узяць незнаёмца за локаць.

— Хадземце са мной,— сказаў ён,— мне зараз трэба да зубніка, гэта зусім побач.

— Але ты, па-мойму, з сябрам,— адказаў той, не зводзячы з Люсьена вачэй,— і табе, напэўна, трэба нас пазнаёміць.

Люсьен устаў і шырока ўсміхнуўся. «Дастаў!» — падумаў ён; шчокі ў яго гарэлі. Берліякава шыя раптам правалілася ў плечы, і на нейкае імгненне Люсьену здалося, што зараз той адмовіцца іх знаёміць.

— Ну дык што, назаві ж мяне пану,— сказаў Люсьен вясёлым голасам.

Але не паспеў ён закончыць фразы, як кроў прыліла яму да скроняў, і яму захацелася праваліцца скрозь зямлю, Берліяк крута павярнуўся і, не глядзячы ні на каго, прабалбатаў:

— Люсьен Флёр'е, ліцэйскі прыяцель; пан Ашыл Бержэр.

— Пане, я захапляюся вашымі творамі,— слабым голасам прамовіў Люсьен.

Бержэр узяў яго руку ў свае доўгія і тонкія далоні і прымусіў сесці. Запанавала маўчанне; Бержэр ахунаў Люсьена цёплым ласкавым позіркам і ўсё не выпускаў рукі.

— Вы нечым усхваляваны? — мякка спытаўся ён. Люсьен прачысціў голас і, зірнуўшы Бержэру ў вочы, выразна прамовіў:

— Я ўсхваляваны!

У яго было ўражанне, нібы толькі што ён прайшоў

іспыт нейкага таемнага пасвячэння. Пэўную хвіліну Берліяк яшчэ нерашуча стаяў, але потым са злосцю зноў сеў на месца і кінуў шапку на стол. Люсьену карцела расказаць Бержэру пра сваю спробу самазабойства; гэта быў той чалавек, з якім трэба было гаварыць адкрыта і без падрыхтоўкі. Але пры Берліяку ён не адважваўся і ўжо адчуваў да сябра нянавісьць.

— У вас ёсць ракі¹? — спытаў Бержэр у гарсона.

— Не, няма ў іх,— паспешліва адказаў Берліяк.— Карчомка нішто, але са спіртнога адзін толькі вермут.

— А што гэта там у вас такое жоўтае, у тым вунь графіне? — з вольнай і мляваю самаўпэўненасцю спытаўся Бержэр.

— Гэта белы «Круцыфікс»,— адказаў гарсон.

— Ну што ж, наліце мне гэтага.

Берліяк увесь час ёрзаў на крэсле: здавалася, яго раздзірала дваістае пачуццё — жаданне пахваліцца сваімі сябрамі і, адначасова, боязь прыўзнесці Люсьена сабе ж на шкоду. Нарэшце ён усё-такі прамовіў змрочным і гордым голасам:

— Ён хацеў пакончыць жыццё самагубствам.

— Ды ну! — сказаў Бержэр.— Я разумею.

Зноў запанавала маўчанне: Люсьен сціпла апусціў вочы і толькі і думаў, ці хутка зматаецца Берліяк. Бержэр раптам зірнуў на гадзіннік.

— А што твой зубнік? — спытаў ён.

Берліяк нехаця ўстаў.

— Схадзіце са мной, Бержэр,— умольна папрасіў ён,— гэта зусім побач.

— Навошта, ты ж вернешся. А я пакуль пасяджу з тваім сябрам.

Берліяк замуляўся, пераступаючы з нагі на нагу.

— Давай-давай, бяжы,— уладна сказаў Бержэр,— мы цябе тут пачакаем.

¹ Р а к і — рысавая гарэлка.

Калі Берліяк пайшоў, Бержэр устаў і бесцырымона са сеў побач з Люсьенам. Люсьен доўга расказваў яму пра самагубства, паведаміў, што жадаў сваю маці і што зацyklіўся на садысцка-анальнай стадыі, што ў душы яму нічога не міла і ўсё ў ім — адна камедыя. Берліяк слухаў моўчкі, глыбакадумна пазіраючы на Люсьена, і той адчуваў асалоду ад таго, што яго разумеюць. Калі ён скончыў, Бержэр па-сяброўску абняў яго рукою за плечы, і Люсьен адчуў водар адэкалону і англійскага тытуню.

— Ведаеце, Люсьен, як я называю ваш стан?

Люсьен з надзеяй зірнуў на Бержэра; і не ашукаўся ў сваіх спадзяваннях.

— Я называю яго Збянтэжанасцю, — сказаў Бержэр.

Збянтэжанасць: слова пачыналася ласкава і бела, як месячнае святло, і толькі канечнае «асць» адлівала медзю барабанных талерак.

— Збянтэжанасць... — прамовіў Люсьен.

Ён адчуваў сябе важна і ўсхвалявана, як тады, калі паведаміў Рыры, што ён — самнамбул. У бары было цёмна, і толькі дзверы шырока адчыняліся на вуліцу, у бялявы і святлівы вясенні туман; скрозь далікатны водар, што ішоў ад Бержэра, да Люсьена далятаў цяжкі пах змрочнае залы, пах віна і сырога дрэва. «Збянтэжанасць... — думаў ён. — Што мне цяпер рабіць?» Ён яшчэ добра не разумеў, што перад ім адкрылі — добрую якасць ці нейкую новую хваробу; ён толькі бачыў перад самымі сваімі вачыма спрытныя Бержэравы вусны, за якімі то хаваўся, то зноў узнікаў бліскучы залаты зуб.

— Мне падабаюцца людзі, якія жывуць у збянтэжанасці, — казаў Бержэр, — і па-мойму, вам выпала незвычайная ўдача. Бо вам гэта, урэшце, дадзена. А вы зірніце на гэтых парсюкоў. Якія яны ўпэўненыя, непакісныя. Іх трэба было б кінуць да чырвоных мурашак,

каб тыя іх крыху пацвялілі. Вы ведаеце, што робяць гэтыя руплівыя казьявачкі?

— Ядуць чалавечыну,— адказаў Люсьен.

— Менавіта! Яны вызваляюць шкілет ад чалавечага мяса.

— Зразумела,— сказаў Люсьен. І дадаў: — А я? Што рабіць мне?

— Нічога, дзеля ўсяго святога,— з камічным спалохам адказаў Бержэр.— І галоўнае — не сядзець так непакісна, як гэтыя. Прынамсі,— смеючыся, дадаў ён,— калі не патрапіце на паль. Вы чыталі Рэмбо?

— Н-не,— прызнаўся Люсьен.

— Я пазычу вам «Азарэнні». Слухайце, нам трэба яшчэ абавязкова сустрэцца. Калі вы не заняты ў чацвер, заходзьце да мяне гадзіне а трэцяй, я жыву на Манпарнасе, на вуліцы Кампань-Прэмьер, дом 9.

У наступны чацвер Люсьен быў у Бержэра, а ў маі ўжо пачаў хадзіць да яго ледзь не кожны дзень. Берліяку яны дамовіліся казаць, што бачацца раз на тыдзень: яны хацелі быць з ім і шчырыя, і не надта яго засмучаць. Але Берліяк усё роўна быў не ў сабе; аднойчы ён, хіхікаючы, сказаў Люсьену:

— Ну што, завялі ўжо шуры-муры? Ён табе пра занепакоенасць, ты яму пра самагубства, і пайшло: выдатна, чаго там!

Люсьен незалюбіў.

— Папрашу заўважыць,— чырванеючы, сказаў ён,— што пра маё самагубства першы сказаў якраз ты.

— О-хо-хо! — адказаў Берліяк.— Ды гэта толькі, каб табе пасля сорамна не было, што ты сам расказаў.

Яны пачалі сустрэцца радзей.

— Усё, што мне падабалася ў ім,— прызнаўся аднойчы Люсьен Бержэру,— усё гэта ён пазычаў у вас. Цяпер я гэта выдатна бачу.

— Берліяк — малпа,— смеючыся, сказаў Бержэр,— гэта мяне да яго і вабіла. Вы, дарэчы, ведаеце, што яго

бабка па маці жыдоўка? Гэта шмат чаго праясняе.

— Вядома, — пагадзіўся Люсьен і потым дадаў: — Зрэшты, ён файны хлопец.

Бержэрава кватэра была поўная розных пацешных рэчаў: тут стаялі фарбаваныя драўляныя зэдлікі ў выглядзе жаночых ног з сядзеннямі з чырвонага аксаміту, красаваліся негрыцянскія статуэткі, ашчацінены шыпамі пояс цноты з каванага жалеза, гіпсавыя грудзі, утырканыя чайнымі лыжкамі, а на пісьмовым стале ляжалі гіганцкая бронзавая блыха і ўкрадзены з касцярыні ў Містры манаскі чэрап, якім гаспадар карыстаўся, як прэс-папье. Сцены замест шпалераў былі спрэс абклееныя лістамі, у якіх паведамлялася пра смерць сюррэаліста Бержэра. Нягледзячы на гэта, кватэра пакідала ўражанне разумнага камфорту, і Люсьену падабалася часам паляжаць на мяккай канапе ў курыльным пакоі. Але больш за ўсё яго здзіўляла мноства фацэцый з падвохам, якія былі сабраны ў Бержэра на адной этажэрцы; сярод іх былі замерзлая вадкасць, чхальны парашок, зудлівая шчэць, нятонучы цукар, д'ябальскае дзярмо, нявесціны падвязкі. Размаўляючы з Люсьенам, Бержэр браў дзярмо двума пальцамі і доўга, сур'ёзна яго разглядаў.

— Гэтыя жарты, — казаў ён, — маюць рэвалюцыйную сутнасць; яны хвалююць. У іх больш зруйнавальнай сілы, чым у Поўным зборы твораў Леніна.

Люсьен здзіўлена і зачаравана глядзеў то на яго прыгожы і неспакойны твар з запалымі вачыма, то на доўгія і тонкія пальцы, якія так грацыёзна трымалі беззаганна зымітаваны кал. Бержэр часта гутарыў з ім пра Рэмбо і пра «пастаяннае парушэнне пачуццяў».

— Калі вы, праходзячы па плошчы Згоды, здолееце выразна і ў любы час убачыць негрыцянку, якая, уклечыўшы, ссе абеліск, — вы зможаце нарэшце сказаць, што вам удалося разбурыць знешні дэкор і вы — уратаваны.

Ён пазычыў яму пачытаць «Азарэнні», «Песні Мальдарора» і творы маркіза дэ Сада. Люсьен шчыра стараўся ўсё ўразумець, але многае яшчэ не паддавалася яго ўсведамленню. Ён быў вельмі шакіраваны, што Рэмбо, як аказалася, педэраст, і прызнаўся ў гэтым Бержэру. Але той рассмяяўся: «Ну і што? Хлопча?» Люсьену зрабілася вельмі няёмка, ён пачырванеў і на нейкае імгненне нават адчуў да Бержэра нянавісьць. Але ўрэшце перамог сябе і, падняўшы галаву, са шчыраю прастатой прызнаў:

— Я сказаў глупства.

Бержэр палашчыў яго па валасах; здавалася, Люсьенавы словы яго расчулілі.

— Гэтыя вялікія, палахлівыя вочы,— сказаў ён,— вочы маленькай козачкі... Сапраўды, Люсьен, вы казалі глупства. Педэрастыя ў Рэмбо — якраз і ёсць найпершае і геніяльнае парушэнне яго пачуццяў. Менавіта гэтаму мы і абавязаныя, што чытаем яго паэмы. Верыць, што ёсць нейкія спецыфічныя аб'екты сексуальнай прыхільнасці і што гэтыя аб'екты — жанчыны, толькі таму што ў іх паміж ног ёсць дзірка,— гэта гнюсная і наўмысная памылка ўсіх непахісных. Вось, зірніце!

Ён выняў з шуфляды ў сталае тузін зжаўцелых здымкаў і кінуў іх на калені Люсьену. Люсьен убачыў жудасных голых шлюх, якія смяяліся шчарбатымі ратамі і рассоўвалі свае падобныя да разбухлых губ ляжкі, выстаўляючы паміж ног нешта накшталт парослага імхом языка.

— Я купіў гэты наборчык у Бу-Саадзе, за тры франкі,— сказаў Бержэр.— Дык вось, калі вы будзеце цалаваць гэтым бабам у задніцу, вас усё роўна будучь лічыць сынкам з добрай сям'і і проста скажуць, што вы жывяце па-халасцяцку. Бо гэта — жанчыны, разумеце? А я вам кажу, што першае, што трэба зрабіць,— гэта пераканаць сябе, што аб'ектам сексуальнага па-

чуцця можа быць усё: швацкая машынка, прабірка, конь ці чаравік. Вось я,— сказаў ён з усмешкай,— я кахаўся з мухамі. А яшчэ ведаў аднаго марскога пехацінца, які спаў з качкамі. Браў, заціскаў ім галаву ў шуфлядзе, потым моцна трымаў за лапы — і давай!

Бержэр нібы незнарок ушчыкнуў Люсьена за вуха і завяршыў:

— Качкі ад гэтагадохлі, і іх потым з'ядаў батальён.

Пасля падобных размоў галава ў Люсьена нібыта гарэла полымем, і ён думаў, што Бержэр — геній, але часам, прачынаючыся ўначы мокры ад поту, ён бачыў перад вачыма пачварныя, гнюсныя прывіды і пытаўся ў сябе, ці добры ўплыў робіць на яго гэты чалавек. «Я зусім адзін! — стагнаў ён, выкручваючы сабе рукі.— Нікога, нікога, хто б мог мне параіць, падказаць, ці на правільным я шляху!» Калі ён дойдзе так да канца, калі ён сапраўды дойдзе да парушэння ўсіх пачуццяў, ці не страціць ён пад нагамі грунт, ці не ўпадзе! Адночы, калі Бержэр доўга гаманіў з ім пра Андрэ Брэтона, Люсьен прашаптаў, як у сне:

— Так, але што, калі потым я ўжо не здолею павярнуць назад?

Ад нечаканасці Бержэр скалануўся.

— Павярнуць назад? Але хто кажа, што трэба вяртацца? Калі вы звар'яеце — тым лепш. Потым, як кажа Рэмбо, «прыйдзе жудасны натоўп другіх працавікоў».

— Я так і думаў,— сумна прамовіў Люсьен.

Ён заўважыў, што іх доўгія размовы прыносяць зусім іншы вынік, чым той, на які спадзяваўся Бержэр: як толькі Люсьен лавіў у сабе нейкае надта далікатнае пачуццё, нейкае незвычайнае ўражанне, яго пачынала трэсці. «Ну ўсё, пачынаецца»,— думаў ён. Ён з задавальненнем бы пагадзіўся, каб у яго засталіся толькі самыя ардынарныя, самыя грубыя адчуванні;

цяпер на душы яму рабілася вольна толькі ўвечары, калі ён быў дома, з бацькамі: гэта было яго адзінае сховішча. Яны гутарылі пра Брыяна, пра варожасць немцаў і кошт жыцця, пра тое, як прайшлі роды ў кукзіны Жаны, і Люсьен з асалодай абменьваўся з імі думкамі самага банальнага разумнага сэнсу. Аднойчы, вярнуўшыся пасля сустрэчы з Бержэрам, ён машынальна зачыніў дзверы ў сваім пакоі на ключ і засунуў зашчапку. Заўважыўшы за сабой гэты рух, ён хацеў быў спачатку пасмяяцца, але ўрэшце не здолеў заснуць усю ноч: ён зразумеў, што яму страшна.

І ўсё-такі ні за што на свеце ён не перастаў бы хадзіць да Бержэра. «Ён гіпнатызуе мяне»,— думаў Люсьен. Ён бязмежна цаніў той далікатны і такі своеасаблівы дух таварыскасці, які Бержэр здолеў стварыць і падтрымліваць паміж імі. Захоўваючы заўсёды мужчынскі і амаль грубаваты тон, Бержэр умеў даць Люсьену адчуць і нават, калі так можна сказаць,— убачыць дотыкам сваю ласку: ён, напрыклад, часта перавязваў яму гальштукі і ўшчуваў пры гэтым за неахайства ці прычосваў прывезеным з Камбоджы залатым грабянцом. Ён раскрыў Люсьену прыгажосць яго цела і растлумачыў няскладнае, але такое замілавальнае характава юнацтва.

— Вы — Рэмбо,— казаў ён Люсьену.— Калі ён прыехаў у Парыж, каб сустрэцца з Верленам, у яго былі вашы вялікія рукі, і такія ж здаровы, румяны твар, як у сялянскага хлопца, і такое ж зграбнае, кволае цельца бялявай дзяўчынкі.

Ён загадаў Люсьену расшпіліць каўнер, раскрыць кашулю і, падвёўшы сканфужанага юнака да люстра, прымусіў яго любавання чароўным спалучэннем чырвані шчок з беласцю шыі; потым, лёгкай рукою правёўшы Люсьену па сцёгнах, ён з сумам сказаў:

— Трэба было б канчаць жыццё ў дваццаць год. Люсьен часта цяпер разглядаў сябе ў люстры і ву-

чыўся радавацца сваёй юнай і такой яшчэ няскладнай зграбнасці. «Я Рэмбо»,— думаў ён па вечарах, млява распранаючыся перад сном, і яму пачынала верыцца, што жыццё ў яго будзе кароткае і трагічнае, як у надта прыгожай кветкі. У такія хвіліны яму здавалася, што некалі вельмі даўно ў яго ўжо былі падобныя думкі, і з падсвядомасці ў яго ўсплывала нейкая бязглуздая карціна: ён, зусім маленькі, у доўгай блакітнай сукенцы з анельскімі крыльцамі раздае кветкі на ліцытацыі ў дапамогу бедным. Ён глядзеў на свае даўгія ногі і з усмешкаю думаў: «Няўжо ў мяне сапраўды такая пяшчотная скура?» І аднойчы ён не стрымаўся і правёў губамі ад запясця да ямки на згіне локця, уздоўж такой чароўнай, тонкай блакітнай жылкі.

Калі ён наступны раз прыйшоў да Бержэра, яго чакаў непрыемны сюрпрыз: у Бержэра быў Берліяк. Ён займаўся тым, што адкрываў кавалачкі ад нейкага чарнаватага камяка, падобнага на грудку зямлі. Хлопцы не бачыліся ўжо дзесяць дзён і цяпер холадна паціснулі адзін аднаму рукі.

— Бачыў, што ёсць,— сказаў Берліяк.— Гэта гашыш. Зараз перасыплем яго тытуньком і ў люлечкі: пачуцце — цымус. Табе таксама знойдзецца.

— Дзякуй,— сказаў Люсьен,— вялікай ахвоты не маю.

Два яго сябры засмяяліся, і Берліяк, скінуўшы на Люсьена злым вокам, прамовіў з настойлівасцю ў голасе:

— Ды ты здурнеў, стары. Пакаштуй, ты ўяўлення не маеш, як гэта прыемна.

— Я табе сказаў, што не,— паўтарыў Люсьен.

Гэты раз Берліяк змаўчаў і толькі ўсміхнуўся з выгодам перавагі. Люсьен заўважыў, што Бержэр таксама ўсміхаецца, і, тупнуўшы нагой, заявіў:

— Я не хачу, не хачу марнаваць сам сябе і лчу

ідыёцтвам нашпігоўвацца розным смеццем, ад якога толькі тупееш!

Словы зляцелі ў яго мімаволі, і калі да яго дайшоў сэнс сказанага і ён уявіў, што можа падумаць пра яго Бержэр, яму захацелася забіць Берліяка, і ён ледзь не заплакаў.

— Ты проста буржуйскі сыноч,— паціснуўшы плячыма, працадзіў Берліяк,— ты толькі робіш выгляд, быццам умееш плаваць, а сам увесь час баішся страціць дно пад нагамі.

— Я не хачу прывыкаць да нарकोцікаў,— ужо спакайней прамовіў Люсьен,— гэта таксама рабства, а я хачу быць свабодны.

— Скажы лепш, што баішся адказнасці,— рэзка сказаў Берліяк.

Люсьен ужо збіраўся ўляпіць яму добрую поўху, калі пачуў уладны Бержэраў голас, які звяртаўся да Берліяка:

— Адчапіся ад яго, Шарль, ён мае рацыю. Яго боязь адказнасці — гэта таксама праява збянтэжнасці.

Яны прывольна расселіся на канапе і закурылі. Па пакоі разліўся водар армянскай паперы. Люсьен, прымасціўшыся на чырвоным зэдліку, назіраў за прыяцелямі. Праз пэўны час Берліяк адкінуў голаў назад і з млявай усмешкай апусціў павекі. Люсьен адчуў злую зайздрасць, яму чамусьці здавалася, што яго зняважылі. Берліяк раптам устаў і няпэўнай хадой выйшаў з пакоя, на яго вуснах была ранейшая дзіўная і салодкая ўсмешка.

— Дайце мне піпку,— сказаў Люсьен хрыплым голасам.

Бержэр засмяўся.

— Не варта,— адказаў ён.— І не бяры сабе ў галаву гэтага Берліяка. Ты ж нават не ведаеш, што ён там цяпер робіць.

— Мне да дупы,— буркнуў Люсьен.

— Дык хай табе гэта будзе вядома: ён ванітуе,— спакойна паведаміў Бержэр.— Гэта адзінае, што ў яго заўжды выклікаў гашыш. А астатняе ўсё — камедыя. Часам я, праўда, даю яму пакурыць, бо яму вельмі хочацца мяне ўразіць. Мяне гэта забаўляе.

Назаўтра, сустрэўшыся з Люсьенам у ліцэі, Берліяк паспрабаваў загаварыць з ім звысоку.

— Ты сядзеш у цягнік,— сказаў ён,— але рупліва выбіраеш такі, які не ад'едзе з вакзала.

Але, як аказалася, ён не на таго напаў.

— Трапло,— адказаў Люсьен.— Ты, можа, думаеш, я не ведаю, што ты ўчора рабіў у ванне? Ты бляваў, мой даражэнькі, бляваў!

Берліяк спалатнеў.

— Табе гэта сказаў Бержэр?

— А хто ж, па-твойму, яшчэ?

— Добра,— прамармытаў Берліяк.— Не думаў я, што Бержэр такі тып, які будзе кпіць са старых прыяцеляў са сваімі новымі сябручкамі.

Люсьен крыху сумеўся: ён абяцаў Бержэру нічога не перадаваць.

— Ды ну, вось яшчэ выдумаў,— сказаў ён,— зусім ён з цябе не кпіў. Проста хацеў паказаць, што ніякага эфекту гэты гашыш не дае.

Але Берліяк ужо павярнуўся і, не паціснуўшы рукі, пайшоў прэч.

Люсьен быў не надта горды сабой, убачыўшыся неўзабаве з Бержэрам.

— Што вы там такога казалі Берліяку? — спытаўся Бержэр абьякавым голасам.

Люсьен моўчкі апусціў галаву: настрой у яго быў прыгнечаны. Але нечакана ён адчуў у сябе на патыліцы Бержэраву руку.

— Усё гэта, хлопча, лухта. Рана ці позна яно ўсё

роўна мусіла скончыцца: камедыянты ніколі мяне доўга не забаўлялі.

Люсьен крыху ўзбадзёрыўся і, падняўшы галаву, крыва ўсміхнуўся.

— Але ж я таксама камедыянт, — лыпаючы вачыма, прабалбатаў ён.

— Так, але ты — прыгожы.

Бержэр прыцягнуў яго да сябе. Люсьен не супраціўляўся, ён адчуваў сябе расчулена, як маладая дзяўчына. На вачах у яго блішчалі слёзы. Бержэр пачаў цалаваць яго ў шчокі і асцярожна ўкусіў за вуха, называючы то «мая прыгожая шэльмачка», то «мілы брацік», а Люсьену думалася: як гэта прыемна, калі ў цябе такі спагадлівы, такі разумны старэйшы брат.

Пан і пані Флёр'е даўно ўжо хацелі пабачыць таго Бержэра, пра якога ім так часта расказваў сын. І аднойчы яны запрасілі яго паабедаць. За абедам Бержэр усіх зачараваў, нават Жэрмену, якая сказала, што ніколі не бачыла такога прыгожага мужчыны. Пан Флёр'е, як аказалася, некалі ведаў Бержэрава дзядзьку, генерала Нізана, і доўга гаманіў пра яго. Але самая шчаслівая была пані Флёр'е: цяпер яна ўпэўнілася, што можа на сёмуху даверыць Люсьена Бержэру, каб яны з'ездзілі куды-небудзь падчас гэтых кароткіх канікул. Яны паехалі ў Руан на машыне. Люсьену хацелася наведаць мясцовы касцёл і гарадскую ратушу, але Бержэр адмовіўся наадрэз.

— Што — гэту брыдоту? — сказаў ён.

Урэшце яны вырашылі правесці пару гадзін у бардэлі на вуліцы Кардэлье. Бержэр паводзіў там сябе вельмі пацешна: ён называў усіх шлюх «паненкамі», а потым падняўшыся з адной у нумар, ужо праз пяць хвілін спусціўся і ціха шапнуў:

— Цякаем, а то зараз запахне палёным.

Яны хутка расплаціліся і выйшлі. На вуліцы Бержэр расказаў, што здарылася: калі дзеўка павярнула-

ся спінай, ён скарыстаўся гэтым і кінуў у ложка цэ-
лую жменю зудлівай шчэці, а потым, заявіўшы, што
ён імпатэнт, спусціўся назад у залу. Люсьен выпіў дзве
порцыі віскі, і яго крыху размарыла, ён праспяваў
«Мецскага артылерыста» і «De Profundis Morpionibus»,
і яму здавалася проста цудоўным, што ў Бержэры так
удала спалучаюцца дарослая сур'ёзнасць і дзіцячая
гарэзлівасць.

— Я зняў толькі адзін пакой, — сказаў Бержэр, ка-
лі яны прыйшлі ў гатэль, — затое ў нас будзе вялікая
ванная.

Люсьен не здзівіўся: пакуль яны ехалі, у яго ўжо
ўзнікала цьмянае падазрэнне, што яны з Бержэрам
будуць жыць разам, але ён не засяроджваў на ім доў-
гай увагі. Цяпер жа, калі адступаць было некуды, та-
кое становішча здалося яму крыху непрыемным —
асабліва таму, што ў яго былі нячыстыя ногі. Пакуль
паднімалі іх чамаданы, ён уявіў, як Бержэр скажа:
«Які ты брудны, ты ж так запэчкаеш усе прасцірад-
лы», — а ён гэтак грэбліва яму адкажа: «У вас нейкія
буржуазныя ўяўленні пра чысціню». Але Бержэр адра-
зу заштурхнуў яго разам з чамаданам у ванную і
сказаў:

— Займайся там, чым табе трэба, а я пакуль рас-
прануся ў пакоі.

Люсьен вымыў ногі і падмыўся. Яму вельмі хаце-
лася ў прыбіральню, але выйсці ён чамусь пабаяўся і
вырашыў памачыцца ў ракавіну. Потым ён надзеў нач-
ную сарочку, сунуў ногі ў пазычаныя яму маткай пан-
тофлі (ягонья ўжо зусім прадзіравіліся) і пастукаў
у дзверы.

— Вы ўжо ўсё? — спытаў ён.

— Усё, усё, уваходзь.

Бержэр быў у чорным халаце, надзетым паверх
нябесна-блакітнай піжамы. У пакоі пахла адэкалонам.

— А што, ложка толькі адзін? — спытаўся Люсьен.

Бержэр не адказаў, ён здзіўлена ўтаропіўся на Люсьена і ўрэшце на ўвесь голас зарагатаў.

— Ну ты і абадранец! — усё яшчэ смеючыся, прамовіў ён. — Што гэта ў цябе за балахон? Во дзе ўмора, ты зірні на сябе!

— Я ўжо два гады прашу маці, каб яна купіла піжаму, — пакрыўджана азваўся Люсьен.

Бержэр ступіў да яго.

— Добра, скідай усё гэта, — сказаў ён безапеляцыйным тонам. — Я пазычу табе адну сваю. Будзе, праўда, крыху завялікая, але ўсё роўна — лепей, чым гэта.

Люсьен нерухома застыў пасярод пакоя, уперыўшыся вачыма ў чырвоныя і зялёныя ромбікі на шпалерах. Яму хацелася вярнуцца назад, у ванную, але ён баяўся, што будзе выглядаць дурнем, і рэзкім рухам сцягнуў сарочку цераз галаву. На хвіліну запанавала маўчанне; Бержэр, усміхаючыся, глядзеў на Люсьена, і той раптам сцяміў, што стаіць абсалютна голы пасярод пакоя і на нагах у яго матчыны пантофлі з пумпонамі; ён зірнуў на свае рукі, вялікія рукі Рэмбо, і яму захацелася пакласці іх на жывот, схваць, прынамсі, гэтую штуку, але ён пераадолеў сябе і адважна сунуў рукі за спіну. На сценах, праз аднолькавыя інтэрвалы, між двума шарочкамі ромбікаў быў намалюваны фіялетаваы квадрат.

— Далібог, — нарэшце сказаў Бержэр, — ён цнатлівы, як нявінная дзева. Ану, зірні на сябе ў люстра, ты ж чырвоны па самыя вушы. І ўсё роўна так табе лепей, чым у тых лахманах.

— Угу, — сіламоц выціснуў з сябе Люсьен, — але калі стаіш галяком, не вельмі ўдаецца захоўваць элегантны выгляд. Дайце мне хутчэй піжаму.

Бержэр кінуў яму шаўковую піжаму, ад якой пахла лавандай, і яны ляглі ў ложкак. Запанавала цяжкая цішыня.

— Паскудства, — сказаў Люсьен, — мяне нудзіць.

Бержэр не адказаў, і ў Люсьена раптам вырвалася адрывка з прысмакам віскі. «Ён хоча са мной пераспаць», — праплыло ў яго ў галаве. Ромбікі на шпалерах пачалі круціцца, і горла перахапіў задушлівы вудар адэкалону. «Не трэба было пагаджацца на гэту паездку». Апошнім часам Люсьену ніяк не шанцавала, ужо разоў дваццаць ён быў зусім блізка, каб здагадацца, што ад яго хоча Бержэр, але кожны раз як знарок нешта здаралася і адцягвала яго думкі. І вось цяпер ён ляжаў з гэтым тыпам у адным ложку і чакаў, пакуль той дастане сваёй асалоды. «Зараз забяру сваю падушку і пайду спаць у ванную». Але ўявіўшы іранічны Бержэраў позірк, ён не асмеліўся і застаўся ляжаць. Раптам яго разабраў смех.

— Гэта я прыгадаў тую шлюху, — сказаў ён. — Вось ужо, відаць, цяпер чухаецца!

Бержэр зноў нічога не адказаў, і Люсьен зірнуў на яго краем вока: той нявінна ляжаў на спіне, падткнуўшы пад патыліцу рукі. Люсьена гэта страшэнна ўгнявіла, ён падняўся на локце і выпаліў:

— Ну чаго вы чакаеце? Вы ж не проста так мяне сюды прыцягнулі!

Шкадаваць прамоўленага было позна: Бержэр павярнуўся і ўжо разглядаў Люсьена вясёлым цікаўным позіркам.

— Паглядзіце вы мне на гэту распусніцу з гэтым анэльскім тварыкам! Што, дзіцятка, — я не прымушаў цябе гэта казаць — значыць, ты разлічваеш на мяне, каб парушыць свае міленькія пачуцці?

Яшчэ нейкае імгненне ён глядзеў на Люсьена, ледзь не дакранаючыся да яго тварам, потым раптам абняў і пачаў лапчыць пад піжамнай кашуляй грудзі. Гэта аказалася не такім ужо непрыемным, было хіба трохачкі козытна. Але Бержэр нечакана зрабіўся страшны: на твары ў яго ўзнік нейкі ідыёцкі выраз, і ён увесь час натужліва паўтараў: «Табе не сорамна, мой

парсючок, а, парсючок, табе не сорамна», — падобна да дыскафона на станцыі, што аб'яўляе прыезд і ад'езд цягнікоў. Затое адна рука ў Бержэра нібы жыла сама па сабе, порсткая і лёгкая, яна нагадвала жывую істоту. Ледзь прыкметна, ласкава яна гуляла па кончыках Люсьенавых саскоў, і гэта было падобна да пяшчотнага дотыку цёплай вады, калі апускаешся ў ванну. Люсьену хацелася спаймаць гэту руку, адарваць ад сябе, выкруціць, але Бержэр пачаў бы з яго смяяцца: вы гляньце на гэтага нявінніка. Рука паволі праслізнула ўздоўж жывата і знерухомела, рыхтуючыся развязаць матузок, на якім трымаліся майткі. Люсьен не варушыўся, ён быў цяжкі і млявы, як мокрая губка, яго скоўваў страх. Бержэр адкінуў коўдру і паклаў на грудзі Люсьену галаву: ён быў падобны на доктара, які праслухае хворага. Люсьен двойчы запар рыгнуў; адрывка была горкая, і ён спалохаўся, што можа зараз званітаваць прама на гэтыя прыгожыя, серабрыстыя валасы, у якіх было столькі годнасці.

— Вы цісніце мне на живот, — сказаў ён.

Бержэр трошкі прыўзняўся і падсунуў адну руку Люсьену пад паясніцу; другая ўжо не лашчыла, яна ўжо пашчывала.

— У цябе чароўная попка, — раптам сказаў Бержэр. Люсьену здалася, што ўсё гэта нейкі кашмарны сон.

— Вам падабаецца? — какетліва спытаў ён.

Але Бержэр раптам адпусціў яго і з прыкрасцю падняў галаву.

— Гадкі малы круцель, — абурана сказаў ён, — у Рэмбо яму пагуляць захацелася. Я ўжо тут больш за гадзіну высільваюся, каб яго ўзбудзіць, а яму хоць бы што.

Ад нервовага напружання на вочы Люсьену набеглі слёзы, ён з усяе сілы адштурхнуў Бержэра і прамовіў асіплым голасам:

— Я не вінаваты, вы самі мяне так нападлі, што цяпер мяне цягне бляваць.

— Ну дык давай, ідзі! Ідзі! — знервавана сказаў Бержэр.— І можаш там не спяшацца. Цудоўненькі веча-роц, — дадаў ён скрозь зубы.

Люсьен падцягнуў піжамныя штаны, накінуў чорны халат і выйшаў. Зачыніўшы ў прыбіральні дзверы, ён адчуў сябе такім разгубленым і самотным, што не вытрымаў і разрыдаўся. Насоўкі ў халаце не аказалася, і ён вымушаны быў выціраць нос і вочы туалетнай паперай. Але колькі ён ні соваў у глотку пальцы, усё было марна — званітаваць не ўдавалася. Тады ён машынальна спуціў штаны і, калоцячыся ад холаду, сеў на ўнітаз. «Паскуда! — падумаў ён.— Паскуда!» Ён адчуваў сябе жорстка ўніжаным, але не ведаў, чаго саромеецца больш — Бержэравых ласак ці таго, што яны яго не расчулілі. Падлога ў калідоры парыпвала, і кожны скрып прымушаў Люсьена ўздрыгануцца, але вярнуцца ў пакой ён не адважваўся. «Усё роўна туды трэба будзе ісці,— падумаў ён,— я павінен, іначай ён будзе з мяне смяцца... з Берліякам!» Ён напалову ўжо быў устаў, але ў тую ж хвіліну яму зноў прымоўся дурацкі выраз на Бержэравым твары, і ён пачуў, як той кажа: «Табе не сорамна, парсючок?» У распачы Люсьен зноў апусціўся на ўнітаз. І ў тую ж хвіліну яго нечакана прабраў моцны панос, што прынесла палёжку. «Гэтае паскудства выходзіць праз ніз,— падумаў Люсьен.— Ну і тым лепш». Ванітаваць ужо не хацелася. І раптам працяла думка: «Ён мне зробіць балюча»,— Люсьен ледзь не самлеў. Але ўрэшце яму зрабілася так холадна, што ён аж заклацаў зубамі і, падумаўшы, што можа так чаго добрага захварэць, рашуча ўстаў. Калі ён увайшоў у пакой, Бержэр нехаця скінуў на яго вокам. Ён курыў цыгарэту, пад расшпіленаю кашуляй было відно яго худое цела. Люсьен паволі скінуў халат і пантофлі і моўчкі шмыгнуў пад коўдру.

— Парадак? — спытаў Бержэр.

Люсьен паціснуў плячыма:

— Холадна.

— Хочаш, пагрэю?

— Паспрабуйце, — сказаў Люсьен.

У тую ж хвіліну ён адчуў, як на яго наваліўся пачварны цяжар. Цёплы і мяккі рот, падобны да сырога біфштэксу, прыліпнуў яму на вусны. Люсьен нічога ўжо не разумеў, не ўсведамляў, што адбываецца, і амаль задыхаўся, адчуваючы тым не менш задавальненне, бо цяпер яму было цёпла. Ён прыгадаў пані Бэс, што націскала яму рукой на жывот і называла «сваёю лялечкай», і Эбрара, які яго зваў «жардзінай», ён успомніў, як, падымаючыся раніцай, уяўляў, што зараз увойдзе пан Буфардзье і прыставіць яму анэму, і нібыта самому сабе прамовіў:

— Я яго маленькая лялечка!

У тую ж хвіліну Бержэр выдыхнуў пераможны крык.

— Ну нарэшце! Нарэшце рашыўся. Значыць, — сапучы дадаў ён, — у нас з табой яшчэ нешта выйдзе.

Люсьен палічыў, што будзе лепей, калі ён здыме піжаму сам.

Назаўтра, калі яны прачнуліся, быў ужо поўдзень. Гарсон прынёс снаданне ў ложак, і Люсьену здалося, што той неяк грэблівая на іх пазірае. «Ён, відаць, лічыць мяне за астатняга распусніка», — падумаў ён, і яго непрыемна перасмыкнула. Бержэр быў вельмі прыязны: апануўшыся першы, ён пайшоў прагуляцца на плошчу Старога Рынка, каб скурыць цыгарэтку, пакуль Люсьен будзе прымаць ванну. «Самае галоўнае, — думаў Люсьен, старанна церучыся валасяною вяхоткай, — што ўсё гэта вельмі занудліва». Калі першы спалох і прыгнечанасць зніклі і ён заўважыў, што ўсё не так ужо і балюча, яго проста апанаваў непраглядны сум. Кожны раз ён спадзяваўся, што ўсё ўжо нарэшце

скончылася і ён зможа спакойна заснуць, але Бержэр утаймаваўся толькі а чацвёртай гадзіне раніцы. «Трэба ўсё-такі скончыць задачу па трыганаметрыі»,— падумаў Люсьен. Ён паспрабаваў засяродзіцца толькі на сваім заданні. Дзень цягнуўся марудліва. Бержэр расказваў пра Латрэамона, але Люсьен слухаў няўважна; Бержэр пачынаў яму назаліць. Увечары, калі яны спыніліся начаваць у Кадбэке, Бержэр, натуральна, зноў пэўны час плішчыўся да Люсьена, але каля першай гадзіны ночы Люсьен проста заявіў, што хоча спаць, і Бержэр, не ўгнявіўшыся, пакінуў яго ў спакоі. Надвячоркам наступнага дня яны вярнуліся ў Парыж. Увогуле Люсьен быў не вельмі незадаволены сабою.

Бацькі сустрэлі сына з вялікаю радасцю, і маці спыталася:

— Ты, прынамсі, падзякаваў пану Бержэру?

Люсьен крыху пагаманіў з бацькамі пра нармандскія мясціны і вёскі і рана лёг спаць. Усю ноч ён праспаў як нявіннае немаўлятка, але назаўтра, прачнуўшыся раніцай, адчуў, што ўсярэдзіне яго ўсяго нібыта трасе. Ён устаў і доўга разглядаў сябе ў люстра. «Я педэраст»,— нарэшце падумаў ён. І на яго навалілася пачуццё няўцешнай прыгнечанасці.

— Люсьен, уставай,— крыкнула праз дзверы маці,— табе сёння ў ліцэй.

— Устаю, мама,— паслухмяна прамовіў Люсьен, але зноў лёг у ложак і пачаў разглядаць на нагах пальцы.

«Гэта несправядліва, я ж нічога не падазраваў, у мяне не было ніякага вопыту». Вось гэтыя пальцы, якія, адзін за адным, ссаў мужчына. Люсьен рэзка павярнуў галаву. «А ён ведаў. Ведаў, што тое, чым ён са мною займаецца, мае імя і што яно называецца — спаць з мужчынам,— ён усё гэта ведаў. Смешна,— Люсьен горка ўсміхнуўся,— можна цэлымі днямі пытацца ў сябе, ці ты разумны, ці ты задзіраеш нос, але так

ніколі нічога не вырашыць. І побач з гэтым ёсць ярлыкі, якія прыліпаюць да вас адразу, і потым вы вымушаны насіць іх усё жыццё; ну, напрыклад: Люсьен — высокі і бялявы, ён падобны да свайго бацькі, ён адзіны сын у сям'і і, з учарашняга дня, — педэраст. І пра яго будуць казаць: «Ну, Флёр'е, ды вы яго ведаеце: высокі такі, бялявы, што кахаецца з мужчынамі». А людзі будуць адказваць: «А, гэты! Такі высачэзны, падобны да бабы бамбіза? Ну вядома, што ведаем».

Ён апрануўся і выйшаў, але ісці ў ліцэй душа ў яго не ляжала. Ён спусціўся па авеню Ламбаль да Сены і пайшоў па набярэжных. Неба было чыстае, на вуліцах пахла маладымі лісточкамі, асфальтам і англійскім тытунём. Доўгачаканы час надзець новую вопратку на чыстае цела з абноўленаю душой. Усе вакол выглядалі паважна, добрапрыстойна, і толькі Люсьен адчуваў сябе недарэчным і лішнім у гэтай вясенняй гармоніі. «Я стаю на фатальным схіле, — падумалася яму. — Спачатку быў Эдыпаў комплекс, потым садысцка-анальная стадыя, і вось цяпер — поўны букет: я — педэраст. Дзе ж мне наканавана спыніцца?» Праўда, выпадак у яго быў яшчэ не самы страшны: не было ж яму так ужо прыемна ад Бержэравых ласак. «А што, калі я прызвычаюся? — з трывогай падумаў ён. — Тады я не здолею без гэтага абысціся, гэта будзе як морфій!» Ён абярнецца ў разбэшчанага тыпа, яго ніхто не захоча прымаць у сваім доме, і бацькавыя рабочыя будуць толькі смяцца, калі ён паспрабуе ім загадаць. Люсьен з жывой заклапочанасцю ўявіў свой жудасны лёс. Ён убачыў сябе ў трыццаць пяць год: ён быў манерны і нафарбаваны, і нейкі пан з ордэнам Ганаровага легіёна гнеўна заносіў над ім свой кій: «Ваша прысутнасць тут, пане, знявага маім дочкам!» Але раптам Люсьен як спатыкнуўся і разам скончыў гуляць: яму прыгадалася фраза, якую прамовіў Бержэр. Гэта

было ў Кадбэку. «Ну, глядзі ты,— сказаў ён,— ды табе ўжо пачынае падабацца!» Што ён хацеў гэтым сказаць? Натуральна, Люсьен быў не жалезны, а калі цябе яшчэ так валтузяць... «Нічога гэта не значыць»,— усхвалявана падумаў ён. Але кажучь, гэтыя людзі называ дакладна вызначаюць да сябе падобных — у іх гэта як нейкае шостае пачуццё. Люсьен доўга глядзеў на вулічнага рэгуліроўшчыка, які кіраваў рухам перад Йенскім мостам. «Хіба гэты рэгуліроўшчык мог бы мяне ўзбудзіць?» Ён зірнуў на сінія рэгуліроўшчыкавы штаны і ўявіў яго мускулістыя валасатыя ногі. «Хіба гэта мяне кранае?» З вялікай палёгкай ён рушыў далей. «Не, усё яшчэ не так страшна,— падумаў ён,— я магу яшчэ ўратавацца. Ён проста скарыстаўся маёй збянтэжанасцю, але я не сапраўдны педэраст». Ён паўтараў свой вопыт з кожным мужчынам, які трапляўся насустрэч, і вынік кожны раз выходзіў адмоўны. «Фу! — падумаў Люсьен.— А я ўжо з гарачкі перапахлаўся!» Гэта было ўсяго папярэджанне, і толькі. Проста паўтараць падобнае нельга ні ў якім разе, інакш — кепскія звычкі прыліпаюць занадта хутка. Галоўнае цяпер — як мага хутчэй пазбавіцца ад усіх сваіх комплексаў. Ён вырашыў, нічога не паведамляючы бацькам, схадзіць на прыём да спецыяліста па псіханаалізе. А потым ён завядзе каханку і зробіцца нармальным хлопцам, такім, як і ўсе.

Люсьен пачаў ужо быў супакойвацца, калі раптам зноў прыгадаў пра Бержэра: у гэты самы час ён быў недзе ў гэтым самым горадзе, ён хадзіў па Парыжы, зачараваны сабой, і цешыўся ўспамінамі. «Ён ведае маё цела, ведае, які ў мяне рот, ён сказаў тады: «У цябе такія асаблівы пах, я яго не забуду». Ён пойдзе хваліцца сябрам і скажа: «Я яго меў»,— нібыта я нейкая дзеўка. Можна, якраз цяпер ён расказвае пра гэтыя ночы...— сэрца ў Люсьена знямела,— Берліяку! Я заб'ю яго, калі толькі ён гэтае зробіць: Берліяк не церпіць

мяне, ён раскажа ўсяму класу, і тады мне капцы, ніхто не захоча са мной вітацца... Я скажу, што гэта няпраўда,— разгублена падумаў Люсьен,— я падам скаргу, я скажу, што ён мяне згвалціў!» Ён ненавідзеў Бержэра ўсёю душой: каб не ён, каб не гэты гнюсны і непапраўны характар, усё магло б уладзіцца, ніхто б нічога не зведаў і Люсьен сам бы нарэшце забыў. «О, каб ён раптам памёр! Божа, мілы, прашу вас, зрабіце, каб ён памёр сёння ноччу і не паспеў нікому сказаць. Божа, зрабіце, каб гэтая гісторыя была пахаваная, вы ж не можаце хацець, каб я быў педэраст! Выходзіць, я цяпер такі ад яго залежу! — са злосцю падумаў Люсьен.— І мне дзевяццацца-такі зноў хадзіць да яго і рабіць, што ён захоча, і казаць, што мне гэта прыемна... Іначай мне канец!» Ён ступіў яшчэ колькі крокаў і дадаў на ўсякі выпадак: «Божа, зрабіце, каб Берліяк памёр таксама».

Люсьен не мог адолець сябе і прымусіць зноў пайсці да Бержэра. Яшчэ некалькі тыдняў яму ўвесь час вярзлося, што ён сустракае яго на кожным рагу; кожны званок у дзверы прымушаў яго ўздрыгваць, калі ён заставаўся дома, а па начах яму сніліся жудасныя кашмары: Бержэр гвалціў яго пасярод ліцэйскага двара, а ўсе «поршні» стаялі вакол і рагаталі. Тым не менш Бержэр ні разу не паспрабаваў убачыцца з ім і наогул не падаваў ніякіх праяў жыцця. «Ён галіўся толькі на маё цела»,— пакрыўджана думаў Люсьен. Берліяк таксама некуды знік. Гігар, які часам ездзіў з ім па нядзелях на скачкі, сцвярджаў, што той падаўся з Парыжа пасля чарговага прыступу нервовай дэпрэсіі. Паступова Люсьен супакоіўся, паездка ў Руан здавалася яму ўжо далёкім, вычварным сном, які не меў нічога агульнага з рэчаіснасцю, ён забыў усе яго падрабязнасці, і адзінае, што яшчэ заставалася ў яго ў памяці, было пачуццё цяжкага паху плоці, змяшанага з водарам адэкалону, і невыносны сум. Пані Флёр'е некалькі ра-

зоў пытала Люсьена, як жыве яго сябар Бержэр, і аднойчы прапанавала:

— Трэба будзе запрасіць яго ў знак падзякі да нас у Фероль.

Гэтыя словы прымусілі Люсьена нарэшце склусіць.

— Ён з'ехаў у Нью-Йорк,— адказаў ён.

Колькі разоў Люсьен ездзіў з Гігарам і ягонай сястрой на Марну пакатацца ў чоўне. Гігар навучыў яго танцаваць. «Я выходжу са сну,— казаў ён сабе,— я адраджаюся». Але яшчэ даволі часта яму здавалася, як нешта, нібы цяжкая ноша, цісне яму на спіну: гэта былі яго комплексы. Ён падумаў, ці не паехаць яму ў Вену да Фрэйда. «Я паеду без грошай, пайду, калі трэба, пешкі і скажу яму: у мяне ні граша за душой, але я — той самы выпадак». Аднайчы гарачым чэрвеньскім адвячоркам ён сустрэў на бульвары Сэн-Мішэль свайго былога выкладчыка філасофіі Бабуэна.

— Ну што, Флёр'е,— спытаў Бабуэн,— рыхтуецца ў Цэнтральную?

— Рыхтуюся, пане,— адказаў Люсьен.

— Вам можна было б падумаць пра вывучэнне літаратуры,— параіў Бабуэн,— у вас добра ішла філасофія.

— А я філасофію і не кідаў,— сказаў Люсьен.— І гэтым летам таксама сёе-тое чытаў. Фрэйда, напрыклад. Дарэчы,— дадаў ён з раптоўным натхненнем,— я якраз хацеў у вас, пане, спытаць: што вы думаеце пра псіхааналіз?

Бабуэн засмяўся.

— Гэта мода,— адказаў ён.— І як усе моды, яна пройдзе. Усё, што ёсць лепшага ў Фрэйда, вы знойдзеце ўжо ў Платона. А што да рэшты,— дадаў ён безапеляцыйным тонам,— дык мяне на гэтай мякіне не ашукаеш. Я раіў бы вам лепш пачытаць Спінозу.

Люсьен адчуў, як з яго зваліўся вялікі цяжар. Свішчучы, ён рушыў пешкі дадому. «Гэта быў проста

кашмарны сон,— думаў ён,— але цяпер ад яго нічога не засталася!» Сонца ў той дзень было яркае і спякотнае, але Люсьен падняў галаву і, не міргаючы, проста ўтаропіў на яго вочы: гэтае сонца свяціла ўсім, і Люсьен таксама меў права глядзець яму ў твар. Ён быў урагаваны! «Лухта! — думаў ён.— Усё гэта была лухта! Яны хацелі збіць мяне з тропу, але нічога ў іх не выйшла». Увогуле, ён заўсёды супраціўляўся: Бержэр хоць і задурываў яму галаву сваімі разважанымі, але ж Люсьен адчуваў, што педэрастыя ў Рэмбо — загана, і потым, калі гэты псяюк Берліак хацеў прымусіць яго пакурыць гашышу,— ён проста паслаў яго вельмі далёка. «Я ледзь не загубіў сам сябе,— падумаў Люсьен,— але мяне зберагло маё маральнае здароўе». Увечары, за абедам, ён глядзеў на свайго бацьку з сімпатыяй. Пан Флёр'е быў круты ў плячах і меў павольныя, важкія рухі селяніна, у якіх адчувалася штось ад пароды; вочы ў яго былі шэрыя, металічныя і халодныя, як у сапраўднага начальніка. «Я падобны да яго»,— падумаў Люсьен. Ён прыгадаў, што ўжо чатыры пакаленні ўсе Флёр'е, ад бацькі да сына, былі начальнікамі ў прамысловасці. «Што б там ні казалі, а сямейнасць усё ж існуе!» — і ён з гордасцю падумаў пра спадчыннае маральнае здароўе ўсіх Флёр'е.

Тым летам Люсьен не падаваў дакументаў на ўступны конкурс у Цэнтральную школу, і Флёр'е раней звычайнага вярнуліся ў Фероль. Люсьен быў вельмі рады зноў убачыць свой дом, знаёмыя сад і завод, зноў апынуцца ў гэтым ціхім, маленькім, ураўнаважаным горадзе: тут быў нібыта зусім іншы свет. Ён вырашыў уставаць рана, каб рабіць доўгія прагулкі па наваколлі.

— Я хачу напоўніць лёгкія чыстым паветрам,— сказаў ён бацьку,— і назапасіць здароўя на будучы год, перад тым як ужо з усёй сілы налегчы на вучобу.

Ён хадзіў з маткаю да Буфардзье і да Бэсаў, і ўсе казалі, што ён вельмі вырас і зрабіўся разважным і

разумным хлопцам. На канікулы ў Фэроль прыехалі і Эбра з Вінкельманам, якія вывучалі ў Парыжы права. Люсьен часта хадзіў з імі гуляць, і яны ўспаміналі жарты, якія падстройвалі абату Жакмару, прыгадвалі вясёлыя паездкі на роварах і ў тры галасы спявалі «Мецскага артылерыста». Люсьену вельмі падабаліся шчырая адкрытасць і надзейнасць сваіх старых прыяцеляў, і ён папракаў сябе, што раней недаацэньваў іх. Ён прызнаўся Эбра, што зусім не ўпадабаў Парыжа, але той не мог яго зразумець: бацькі прыстройвалі яго на выхаванне да аднаго абата, дзе за ім быў вельмі добры дагляд; яшчэ і цяпер ён быў пад уражаннем ад сваіх паходаў у Луўр і таго вечара, што правёў у Опэры. Люсьена замілоўвала такая прастата: побач з Эбра і Вінкельманам ён адчуваў сябе як старэйшы брат і нават пачаў падумваць, што не шкадуе таго неспакойнага жыцця, якое, прынамсі, дазволіла яму выйграць у вопыце. Ён раскажаў прыяцелям пра Фрэйда і псіхааналіз і з усмешкай глядзеў, як іх гэта шакіравала. Сябры кінуліся злосна крытыкаваць тэорыю комплексаў, але ўсе іх заўвагі былі найўняныя, і Люсьен лёгка гэта ім паказаў. А потым дадаў, што, гледзячы з філасофскага пункту погляду, аблуды Фрэйда могуць быць выкрытыя сапраўды вельмі проста. Сябры былі зачараваны Люсьенам, але ён зрабіў выгляд, што не заўважае гэтага.

Пан Флёр'е растлумачыў Люсьену механіку заводскай вытворчасці. Ён вадзіў яго ў цэнтральныя карпусы, і Люсьен доўга назіраў, як працуюць рабочыя.

— Калі я памру,— сказаў пан Флёр'е,— табе трэба будзе ўжо назаўтра быць здольным узяць на сябе ўсё заводскае кіраўніцтва.

Люсьен насварыўся на бацьку за гэтыя словы.

— Стары ты мой бацька,— сказаў ён,— я цябе прашу, не трэба гаварыць пра такое!

Але потым некалькі дзён ён хадзіў сур'ёзны і ду-

маў пра тую адказнасць, якая рана ці позна павінна легчы яму на плечы. Бацька і сын вялі доўгія размовы пра абавязкі ўладальніка прадпрыемства, і пан Флёр'е растлумачыў Люсьену, што ўласнасць не права, а якраз — абавязак.

— Як ужо яны нам набрыдлі са сваёй класавай барацьбой,— сказаў ён,— нібы ў уладальніка і рабочых процілеглыя інтарэсы! Ну, вось вазьмі, Люсьен, напрыклад, мяне. Я ўладальнік невялічкага прадпрыемства — той, каго ў Парыжы называюць «гаспада-рок». Дык вось, я кармлю добрую сотню рабочых разам з іх сем'ямі. І калі я добра вяду свае справы, яны ж першыя з гэтага карыстаюцца. Але калі я вымушаны буду зачыніць завод — яны адразу апынуцца на вуліцы. *Я не маю права*, — з націскам прамовіў ён, — не маю права весці свае справы кепска. І гэта і ёсць, што я называю, — «класавая салідарнасць».

Больш за тры тыдні ўсё ішло добра; Люсьен ужо амаль зусім не ўспамінаў пра Бержэра, ён яму дараваў: проста ён спадзяваўся, што болей у жыцці ніколі яго не ўбачыць. Часам, мяняючы кашулю, ён падыходзіў да люстра і аглядаў сябе са здзіўленнем. «Мужчына пажытаў гэтае цела», — думаў ён. Ён паволі праводзіў рукамі сабе па нагах і думаў: «Гэтыя ногі ўсхвалявалі мужчыну». Беручыся за талію, ён шкадаваў, што не можа быць адначасова другім, каб мець магчымасць палашчыцца аб сваё ж цела, як аб мяккі кавалачак ядвабнай тканіны. Часам яму рабілася шкада сваіх комплексаў: яны былі такія трывалыя, важкія, іх змрочная, неабдымная маса запаўняла яго, як своеасаблівы баласт. Але цяпер усё было скончана: Люсьен у іх болей не верыў і адчуваў у сабе толькі пустую, нудную лёгкасць. Зрэшты, лёгкасць гэта была не такая ўжо непрыемная, яна хутчэй нагадвала пэўную расчаванасць, няхай крыху і мласнаватую, але ўвогуле — вельмі выцерпную, якую, у крайнім выпадку, можна

было палічыць за звычайны сум. «Я — нішто, — падумаў Люсьен. — Але гэта таму, што нішто мяне не запэчкала. А Берліяк — уграз па самыя вушы. І таму я нават згодны быць не вельмі ўпэўненым у сабе: гэта толькі плата за чысціню».

Неяк раз, гуляючы на прыродзе, Люсьен сеў на прыдарожным адхоне і задумаўся: «Я спаў цэлыя шэсьць гадоў, але ўрэшце разадраў свой кокан». Ён адчуваў ва ўсім цэле жыццёвую сілу і прыветным позіткам абвёў краявід. «Я створаны дзеля дзеяння!» — сказаў ён сабе. Але ў тую ж хвіліну яго думкі пра славу страцілі ўсякі смак. «Няхай яны крыху пачакаюць, — шэптам прамовіў ён, — яны яшчэ ўбачаць, чаго я варты». Яму хацелася, каб гэтыя словы гучалі ўпэўнена, але яны чамусьці апалі з вуснаў, як пустыя шкарлупінкі. «Што гэта са мной?» Яго ахапіла дзіўнае хваляванне. Ён адмаўляўся яго прызнаваць: некалі яно ўжо прынесла яму вялікую шкоду. «Гэта ўсё праз гэтую цішыню... — падумаў ён, — праз гэты пейзаж...» Навокал не было ні душы, апроч цвыркуноў, якія марудна цягнулі ў пыле свае жоўтыя і чорныя брушкі. Люсьен цяпець не мог цвыркуноў, яны заўсёды здаваліся яму нібы паўжывымі. За дарогай, наганяючы сум, распасціралася шаравая, пакрытая трэшчынкамі пясчаная раўніна, якая паволі спаўзала да рэчкі. Ніхто не бачыў Люсьена, ніхто не чуў; ён ускочыў на ногі, і яму падалося, што яго рухі не сустракаюць нікага супраціўлення, нават сілы цяжару. Ён стаяў, адзін, пад лагагам шэрых хмараў: ён нібыта існаваў у пуштаце. «Гэтая цішыня...» — праплыло ў яго ў галаве. Але гэта было болей, чым цішыня, — гэта быў нябыт. Краявід вакол Люсьена быў надзвычай спакойны і невыразны, нечалавечы: здавалася, ён увесь скручваўся і нібы затрымліваў подых, каб толькі не патурбаваць яго. «Калі артылерыст вярнуўся ў гарнізон...» Гук пагас на вуснах, як полымя ў вакууме: вакол не было ні ценю, ні

рэха, Люсьен быў адзін, пасярод гэтай амаль непрыкметнай, бязважкай прыроды. Ён схамянуўся і паспрабаваў аднавіць хаду сваіх думак. «Я створаны дзеля дзеяння. І галоўнае, ува мне ёсць жыццёвая энергія: я магу дазволіць сабе зрабіць глупства, але ніколі не заходжу далёка, таму што хутка авалодваю сабой». Ён падумаў: «У мяне ёсць маральнае здароўе». Але раптам ён змоўк і ад агіды зморшчыў грывасу, настолькі абсурдным яму здалася гаварыць пра «маральнае здароўе» на гэтай да белі выпаленай дарозе, па якой паўзлі паўздохлыя насякомыя. Ён са злосцю наступіў на цвыркуна і адчуў пад падэшвай маленькую кругленькую гульку. Калі ён падняў нагу, цвыркун яшчэ жыў. Люсьен плюнуў на яго і падумаў: «Я зноў у тупіку. Як і мінулым летам». Ён прыгадаў пра Вінкельмана, які называў яго «асам сярод асаў», пра пана Флёр'е, што ставіўся да яго, як да мужчыны, пра пані Бэс, якая сказала: «Няўжо я сапраўды называла гэтага вялікага хлопца лялечкай? Ды я цяпер не асмелюся нават сказаць яму «ты», ён мяне палохае». Але ўсе яны былі далёка, вельмі далёка, і яму падалося, што сапраўдны Люсьен таксама недзе згубіўся і тут засталася толькі белая, збянтэжаная лічынка. «Што я?» Як і на мінулых канікулах, пытанне заставалася тое ж, здавалася, яно чакала Люсьена на тым самым месцы, дзе ён яго кінуў, зрэшты, гэта было нават не пытанне — гэта быў стан. Люсьен паціснуў плячыма. «Я надта ўедлівы,— падумаў ён,— і занадта займаюся самакапаннем».

Наступнымі днямі ён стараўся менш капацца ў сабе і вырашыў засяродзіць увагу на рэчах: ён падоўгу разглядаў падстаўкі пад яйкі, круглыя сурвэткі, дрэвы, вітрыны; ён вельмі ўсцешыў маці, ласкава папрасіўшы паказаць яму сталовае серабро. Але глядзячы на серабро, ён думаў, што на яго глядзіць, а позірк яго засцілала дрыготкая, жывая смуга. І дарэмна Люсьен

намагаўся паглыбіцца ў размову з панам Флёр'е, тая самая суцэльная рэдзенькая смуга, якая сваёю неадчувальнаю матавасцю падманліва выдавала сябе за святло, неўпрыкмет прасочвалася аднекуль *ззаду* і ахінала ўвагу, з якой ён слухаў бацькавыя словы: гэтая смуга і была ён сам. Часам, у роспачы, Люсьен кідаў слухаць і азіраўся, стараючыся спаймаць гэтае мроіва, зірнуць яму ў твар — але натыкаўся толькі на пустату, смуга зноў заставалася *ззаду*.

Жэрмена прыбегла да пані Флёр'е ў слязах: яе брат захварэў на бронхапнеўманію.

— Бедная вы мая Жэрмена, — сказала пані Флёр'е, — а вы заўсёды казалі, што ён у вас такі дужы!

Яна адпусціла яе на месяц, а пакуль, на падмену, узяла дачку аднаго заводскага рабочага, Бертачку Мозэль, якой было семнаццаць гадоў. Яна была невялічкага росту, з бялявымі косамі, закручанымі вакол галавы, і ледзь прыкметна накульгвала. Паходзіла яна з Канкарно, і таму пані Флёр'е папрасіла яе насіць каптурок з карункамі: «Так будзе гожай». З першых жа дзён кожны раз, калі дзяўчына сустракала Люсьена, у яе вялікіх сініх вачах успыхвала пакорлівая і палкая зачараванасць, і Люсьен зразумеў, што яна яго абагаўляе. Ён размаўляў з ёю бесцырымонна і часта любіў пытаць: «Ну як, падабаецца вам у нас?» Ідучы па калідоры, ён дзеля забавы знарок праходзіў так блізка, каб да яе дакрануцца, і потым глядзеў на рэакцыю. Але ўвогуле яна яго замілоўвала; яе ціхмянае каханне дарыла яму неацэнную маральную падтрымку, і Люсьен часта з лёгкім хваляваннем задумваўся пра той вобраз, які мог скласціся пра яго ў Берты. «Я, вядома, зусім не падобны на тых маладых рабочых, да якіх яна ходзіць». Аднойчы ён прыдумаў падставу, каб завесці ў буфетную Вінкельмана, і той прызнаў, што яна вельмі добра складзеная.

— Шчасліўчык ты,— падсумаваў ён,— быў бы я на тваім месцы, абавязкова ёй прызанаўся б.

Але Люсьен быў у нерашучасці: ад Берты пахла потам, і яе чорная блузка пад пахамі была ўся паедзеная.

Аднойчы дажджлівым вераснёўскім адвячоркам пані Флёр'е з'ехала на машыне ў Парыж, і Люсьен застаўся адзін. Ён ляжаў у сваім пакоі на ложку і пазяхаў. Яму здавалася, што ён — нейкае капрызнае, зменлівае, няўлоўнае воблака, увесь час тое самае і кожны раз іншае, з краямі, што ўвесь час распускаяюцца і кудлацяцца ветрам. «Цікава, дзеля чаго я жыву?» Ён ляжаў, страўляючы ежу, пазяхаў, чуў, як дождж барабानीць у шыбы, і ў яго ў галаве раскудзельваўся, плыў бялявы туман: а што далей? Гэта было не існаванне — гэта было чорт ведае што, і абавязкаў, якія ён будзе вымушаны выконваць пазней, наўрад ці хопіць, каб яго апраўдаць. «Увогуле, я не прасіў, каб мяне нарадзілі», — падумаў ён. Але ён быў занадта прыгнечаны, каб развіваць свае думкі ў гэтым напрамку: ён устаў, запаліў цыгарэту і спусціўся ў кухню, каб папрасіць Берту зрабіць яму трэшкі чаю.

Яна не бачыла, як ён увайшоў. І калі Люсьен крагнуў яе за плячо — аж падскочыла.

— Я вас напалохаў? — спытаўся Люсьен.

Яна глядзела на яго з перапуджаным выглядам, абAPERшыся абедзвюма рукамі на стол, грудзі ў яе высока хадзілі; нарэшце яна ўсміхнулася і адказала:

— Ды ўжо ж я зусім не чакала, я і не думала, што хто тут ёсць.

Люсьен адказаў паблажліваю ўсмешкай і прамовіў:

— Вы былі б вельмі ласкавая, каб зрабілі мне трэшкі гарбаткі.

— Зараз, зараз, усё зраблю, пане Люсьен,— хутка адказала яна і кінулася да пліты: прысутнасць Люсь-

ена, відаць, яе вельмі бянтэжыла. Люсьен па-ранейшаму нерашуча стаяў у дзвярах.

— Ну што,— спытаў ён бацькоўскім тонам,— як вам у нас — падабаецца?

Берта стаяла да яго спінай і напаўняла з крана каструлю. Шум вады заглушыў яе словы. Люсьен трошкі сачаў і, калі яна паставіла каструлю на газ, зноў спытаўся:

— Вы ўжо курылі калі-небудзь?

— Зрэдку,— апасліва адказала дзяўчына.

Ён раскрыў пачак «Кравэна» і працягнуў ёй. Люсьен быў не надта сабой задаволены: яму здавалася, што ён сябе кампраметуе; ён не павінен быў прапаноўваць ёй закурыць.

— Вы хочаце... каб я закурыла? — здзіўлена прамовіла яна.

— Чаму не?

— Пані будзе сварыцца.

У Люсьена ўзнікла непрыемнае пачуццё змоўніцкасці. Ён засмяўся і сказаў:

— А мы ёй не скажам.

Берта пачырванела, узяла цыгарэту кончыкамі пальцаў і ўсунула яе ў рот. «Ці павінен я даць ёй агню? Не, напэўна, гэта будзе няправільна». Ён сказаў:

— Ну дык што ж вы не прыкурваеце?

Берта яго крыху раздражняла; яна стаяла чырвоная і пакорлівая, растапырыўшы рукі і сціснуўшы губы трубачкай; можна было падумаць, што ў роце ў яе тэрмометр. Нарэшце яна ўзяла з бляшанай скрынкі сярнічку, чыркнула ёю і, лыпаючы вачыма, пусціла колькі клубоў.

— Мяккія,— сказала яна.

Потым паспешліва выняла цыгарэту з рота і нязграбна сціснула яе ўсімі пяццю пальцамі. «Прыроджаная ахвяра»,— падумаў Люсьен. Але потым, калі ён спытаў, ці падабалася ёй жыць у Брэтані, яна тро-

шкі адтала, пачала расказваць, якія розныя ў іх ёсць брэтонскія каптуркі, і нават ціхім фальшывым галасочкам праспявала песеньку пра Распартэна. Люсьен незласліва з яе пакепліваў, але яна не разумела жартаў і толькі глядзела на яго з абалдзелым выглядам: у такія моманты яна рабілася падобная да труса. Люсьен сеў на зэдаль і, не адчуваючы ўжо ніякай скаванасці, прапанаваў:

— Ды вы сядайце.

— О, не-не, пане Люсьен, ці можна пры пане Люсьене...

Тады ён узяў яе пад пахі і пасадзіў сабе на калені.

— А так? — спытаў ён.

Яна паддалася і адно прашаптала: «Вам на калені?» — з нейкай дзіўнаю інтанацыяй, у якой адначасова чуліся і захопленасць, і папрок; Люсьен падумаў: «Нешта мяне заносіць, абсалютна не варта было заходзіць гэтак далёка». Ён прамаўчаў. Дзяўчына сядзела ў яго на каленях, цёпленькая і ціхмяная, і Люсьен адчуваў, як б'ецца ў яе сэрца. «Яна мая рэч,— падумаў ён,— я магу зрабіць з ёй усё, што захачу». Ён выпусціў яе, узяў імбрычак і падняўся ў свой пакой: Берта не зрабіла ніякага руху, каб яго затрымаць. Раней чым напіцца чаю, Люсьен вымыў рукі духмяным матчыным мылам, бо ад іх пахла падпахамі.

«Няўжо я з ёю перасплю?» Наступнымі днямі Люсьен быў дужа занепакоены гэтай невялічкай праблемай; Берта ўвесь час узнікала ў яго на праходзе і глядзела на яго вялікімі сумнымі спаніелевымі вачыма. Але мараль перамагла: Люсьен зразумеў, што рызыкуе зрабіць яе цяжарнаю (у яго ў падобных рэчах бракавала вопыту, а купіць прэзерватывы ў Феролі было немагчыма — яго тут усе ведалі), а гэта наклікала б на пана Флёр'е вялікія непрыемнасці. Апроч таго, ён пераканаў сябе, што пасля на заводзе ў яго будзе меней аўтарытэту, калі дачка якога-небудзь рабочага

змога хваліцца, што некалі з ім спала. «Я не маю права да яе дакранацца». Апошнімі днямі верасня ён пачаў пазбягаць заставацца з Бертай адзін.

— Ну,— сказаў яму Вінкельман,— чаго ты яшчэ чакаеш?

— Нічога,— суха азваўся Люсьен,— проста я не хачу. Мне не падабаецца рабіць з наймічкі наложніцу.

Вінкельман, які ўпершыню пачуў пра наложніц, ціха свіснуў і змоўк.

Люсьен быў вельмі горды сабой: ён абышоўся з Бертай, як сапраўдны шыкоўны тып, і гэта акупала гімат яго ранейшых памылак. «Яе заставалася толькі сарваць»,— казаў ён сабе з пэўным жалем. Але па развазе вырашыў: «Увогуле, можна сказаць, што я яе меў: яна аддалася, але я адмовіўся». І ён палічыў, што з гэтага часу ён больш не нявіннік. Падобныя прыемныя думкі цешылі яго яшчэ некалькі дзён, але і яны ўрэшце расталі ў тумане. У кастрычніку, адпраўляючыся на заняткі, ён адчуваў сябе гэтак жа змрочна, як у пачатку мінулага навучальнага года.

Берліяк так і не з'явіўся, і ніхто не меў ад яго навін. Люсьен заўважыў вакол шмат незнаёмых твараў: яго сусед справа, напрыклад, на прозвішча Лемардан, год правучыўся на матэматычных курсах у Пуацэ. Ён быў яшчэ вышэйшы за Люсьена і дзякуючы сваім чорным вусам выглядаў зусім як дарослы мужчына. Сустрэча з таварышамі не прынесла Люсьену задавальнення, яны здаваліся яму шумлівымі і бязвіннымі дзецьмі: семінарысты. Ён яшчэ, праўда, далучаўся да іх калектыўных выбрыкаў, але праз паблажлівасць, на якую, зрэшты, меў поўнае права, як drugaкурснік. Лемардан яго вабіў больш — у ім адчувалася сталасць; але гэтая сталасць, відаць, далася яму не так, як Люсьену, за кошт шматлікіх спроб і памылак: ён быў дарослы ад нараджэння. Люсьен часта з захапленнем глядзеў на гэтую буйную, задумлівую галаву, без шыі, коса пасаджаную на плечы: здавалася, у яе немагчы-

ма нічога ўвапхнуць — ні праз вушы, ні праз гэтыя маленькія, шклістыя і ружовыя кітайскія вочкі. «Гэта тып з перакананнямі», — з павагай думаў Люсьен; ён не без зайздрасці пытаўся ў сябе, чым можна тлумачыць гэтую ўпэўненасць, якая дазваляе Лемардану дзейнічаць з такою самаўсвядомленасцю. «Вось якім я павінен быць: як скала». Яго нават крыку здзіўляла, што Лемардан яшчэ можа ўспрымаць нейкія матэматычныя вылічэнні; але пан Юсон яго супакоіў, раздаўшы сшыткі з першай кантрольнай: Люсьен быў на сёмым месцы, а Лемардан атрымаў «пяць» і меў семдзсят восьмы вынік; усё стала на сваё месца. Лемардана адзнака не ўсхвалявала; здавалася, ён чакаў горшага, і наогул — яго маленечкі рот і вялікія, гладкія і жоўтыя шчокі былі створаны не дзеля таго, каб выяўляць пачуцці; гэта быў Буда. Угняўлёнага яго бачылі толькі аднойчы — у той дзень, калі Леві штурхнуў яго ў раздзявальні. Спачатку ён, лыпаючы вачыма, разоў дзесяць пранізліва рыкнуў і пасля закрычаў: «Прэч, у Польшчу! У Польшчу, жыд пархаты! І каб да нас не прыязджаў тут смярдзец!» Ён насунуўся на Леві ўсім торсам, і яго магутнае цела захісталася на доўгіх нагах. Урэшце, ён такі ўляпіў яму пару поўхаў, і маленькі Леві папрасіў прабачэння: на гэтым усё і скончылася.

Кожны чацвер Люсьен хадзіў да Гігара, і яны разам выпраўляліся на танцуюлькі да сябровак яго сястры. Але ўрэшце Гігар прызнаўся, што гэтыя скокі яму ўжо абрыдлі.

— У мяне ёсць адна сяброўка, — па сакрэце паведаміў ён, — першая майстрыха ў Плісьне, на вуліцы Руаяль. І ў яе ёсць прыяцелька, у якой якраз нікога няма. Дык вось, калі можаш, хадзі з намі ў суботу.

Люсьен закаціў бацькам сцэну і дамогся дазволу гуляць па вечарах у суботу; ключ, як было дамоўлена, яму павінны былі пакідаць пад каберцам.

У дзевяць гадзін ён сустрэўся з Гігарам у бары на вуліцы Сэнт-Анарэ.

— Зараз убачыш,— сказаў Гігар,— Фані зацная баба, і самае галоўнае — умее апрацаваць.

— А мая?

— Я яе не ведаю; знаю толькі, што яна падручная швачка і ў Парыжы нядаўна, яна з Ангулему. Дарэчы,— дадаў ён,— ты ж глядзі, не дай маху. Мяне зваць П'ер Дара. А ты ў нас бялявы, дык я сказаў, што ў цябе ангельская кроў, так лепей. І зваць цябе Люсьен Баньер.

— А навошта гэта? — заінтрыгавана спытаў Люсьен.

— Ты што, стары,— адказаў Гігар,— гэта ж прыныцп. Можаш рабіць з гэтымі бабамі ўсё, што хочаш, але ніколі не называй ім сапраўднага свайго імя.

— А-а,— сказаў Люсьен.— А чым я займаюся ўвогуле?

— Можаш сказаць, што студэнт, гэта самае лепшае. Цяміш? Па-першае, іх гэта ўсцешыць, а па-другое, ты будзеш не абавязаны рабіць багатыя пачастункі. Між іншым наконт выдаткаў — натуральна, усё напалам; толькі сёння давай я зафундую: я тут ужо прызвычаўся; у панядзелак я скажу, колькі ты вінен.

Люсьен адразу падумаў, што Гігар хоча мець невялікую выгаду. Але пасля ўсміхнуўся: «Які я ўжо зрабіўся недаверлівы». Хвілінай пазней у бар увайшла Фані; гэта была высокая, худая і чарнявая дзяўчына з доўгімі ляжкамі і вельмі нафарбаваным тварам. Яе выгляд трошкі збянтэжыў Люсьена.

— Гэта Баньер, пра якога я табе гаварыў,— пазнаёміў Гігар.

— Вельмі прыемна,— сказала Фані, блізарука прыжмурыўшы вочы.— А гэта мая сяброўка, Мод.

Люсьен убачыў маленькую незразумелага ўзросту кабеціну з перакуленым вазонам на галаве. Яна была зусім ненафарбаваная і побач з бліскучаю Фані здава-

лася шэрай. Люсьен быў горка расчараваны, але супакоіўся, заўважыўшы, што ў яе даволі прыгожы рот,— дый потым, з ёю яму, прынамсі, не трэба будзе курчыць з сябе немаведама што. Гігар загадзя паклапаціўся заплаціць за выпітае і, скарыстаўшыся сумятнёй, што ўзнікла пасля прыходу, злаўчыўся весела падштурхнуць дзяўчат да дзвярэй, так і не даўшы ім часу чым-небудзь пачаставацца. Люсьен быў вельмі яму ўдзячны: пан Флёр'е выдаткаваў яму ўсяго сто дваццаць пяць франкаў на тыдзень, і з гэтых жа грошай даводзілася яшчэ плаціць за праезд. Вечар быў вельмі вясёлы; яны пайшлі танцаваць у Лацінскі квартал, дзе ў маленькай ружовай утульнай зале з цёмнымі закуткамі кактэйль каштаваў сто су¹. Тут было шмат студэнтаў з дзеўкамі накшталт Фані, але не такімі ладнымі. Фані была — найвышэйшы клас: яна дзёрзка зірнула ў вочы нейкаму барадатаму таўстуну, які курыў люльку, і вельмі гучна прамовіла: «Цярпець не магу мужыкоў, якія кураць люльку ў дансінгу». Таўстун пачырванеў як бурак і, нават не загасіўшы, схаваў люльку ў кішэню. Да Гітара з Люсьенам Фані ставілася паблажліва і некалькі разоў, гэткам ласкавым матчыным тонам, казала: «Ах вы гадкія хлапчукі!» Люсьен млеў ад задавальнення і ледзь не раставаў у кампліментах; ён расказваў Фані розныя забаўныя штучкі і ўвесь час усміхаўся. Урэшце ўсмішка ўжо не сыходзіла з яго твару, і яму ўдалося знайсці своеасаблівы эlegantны тон, у якім было трохкі развязнасці і далікатнай пяшчоты з тонкім дамешкам іроніі. Але Фані адказвала яму рэдка; яна брала Гігара рукамі за падбародак і так нацягвала яму шчокі, што наперад высоўваўся толькі рот; калі вусны рабіліся тоўстыя і трохкі слінявыя, як налітыя сокам плады ці як два слімакі, яна іх пачынала лізаць, каротка высоўваючы язык, і казала: «Бэбі». Люсьена гэта стра-

¹ 100 су — 5 франкаў.

шэнна бянтэжыла, і Гігар яму здаваўся смешным: кучкі губ у яго былі звэндзаныя памадай і на шчаках ад пальцаў чырванелі сляды. Але іншыя парачкі паводзілі сябе яшчэ развязацей: усе вакол цалаваліся; час ад часу кабета з раздзявальні праходзіла па зале з маленькім кошыкам і, раскідваючы серпанцін і рознакаляровыя гулькі, крычала: «Гэй, дзеткі мае, гэй, смейцеся, весяліцеся!» — і ўсе рагаталі. Нарэшце Люсьен успомніў пра існаванне Мод і, усміхаючыся, сказаў:

— Вы паглядзіце на гэтых галубкоў,— ён паказаў на Гігара і Фані і дадаў: — Ну а нам, шаноўным дядам...— ён не закончыў фразы, але так пацешна ўсмінуўся, што Мод таксама не стрымала ўсмішкі. Яна зняла капялюш, і Люсьен з задавальненнем зазначыў, што яна, бадай, прыгажэйшая за іншых дзевак у дансінгу; ён запрасіў яе патанцаваць і расказаў, якія закатваў канцэртны сваім настаўнікам у апошні год перад экзаменам на бакалаўра. Мод танцавала добра, у яе былі чорныя і сур'ёзныя вочы і насцярожаны твар. Люсьен расказаў ёй пра Бертэ і прызнаўся, што мучаецца згрызотамі.

— Але ўсё роўна,— дадаў ён пад канец,— ёй гэта самой жа лепей.

Мод гісторыя з Бертэй здалася сумнай і паэтычнай, і яна спытала, колькі Бертэ зарабляла ў Люсьенавых бацькоў.

— Не вельмі весела,— дадала яна,— быць служанкаю, калі ты яшчэ маладая дзяўчына.

Гігар з Фані ўжо зусім не звярталі на іх увагі і толькі лашчыліся, твар у Гігара быў увесь мокры. Час ад часу Люсьен паўтараў: «Вы паглядзіце на гэтых галубкоў, вы толькі паглядзіце»,— і на языку ў яго так і круцілася фраза: «Зірнеш на іх, дык і самому захопчацца». Але ён не асмельваўся яе вымавіць і задавальняўся ўсмішкаю; потым ён пачаў прыкідвацца, быццам яны з Мод даўнія прыяцелі, якія пагарджаюць каханнем, называў яе «стары браце» і рабіў выгляд,

нібы лопае па плячы. Раптам Фані павярнулася і здзіўлена зірнула на іх.

— Гэй вы, першаклашкі,— сказала яна,— вы чаго гэта робіце? Ану, давайце цалуйцеся, вы ж паміраеце, так вам хочацца.

Люсьен адразу абняў Мод; яго крыху бянтэжыла, што на іх глядзіць Фані, яму хацелася, каб пацалунак выйшаў доўгі і ўдалы. Але ён не ведаў, як гэта людзі робяць, каб пры гэтым яшчэ і дыхаць. Урэшце, усё аказалася не так ужо цяжка, як ён меркаваў,— трэба было толькі цалаваць наўскасяк, каб ноздры былі свабодныя. Ён пачуў, як Гігар лічыць: «Адзін... два... тры... чатыры...» — і выпусціў Мод на пяцьдзесят два.

— Няблага дзеля пачатку,— сказаў Гігар,— але я магу лепей.

Люсьен зірнуў на наручны гадзіннік і ўзяўся лічыць у сваю чаргу: Гігар выпусціў Фаніны губы толькі на сто пяцьдзесят дзевятай секундзе. Люсьена гэта ўзлавала, ён лічыў такое спаборніцтва ідыёцкім. «Я выпусціў Мод ад сціпласці,— падумаў ён,— але нічога хітрага тут няма; калі навучыўся дыхаць, можна цалаваць хоць да бясконцасці». Ён прапанаваў паспрабаваць яшчэ раз і выйграў. Калі яны скончылі, Мод зірнула на Люсьена і сур'ёзна сказала:

— Вы добра цалуецца.

Люсьен пачырванеў ад задавальнення і, схіліўшы галаву, адказаў:

— Да вашых паслуг,— але цалавацца яму ўсё-такі хацелася больш з Фані.

А палове першай ночы яны рассталіся: у гэты час канчала хадзіць метро. Люсьен быў рады бязмежна; з падскокам, прытанцоўваючы, ён ішоў па вуліцы Рэйнуар і думаў: «Ну, цяпер поўны парадак». Губы ў куточках яму трохкі балелі ад таго, што ён столькі ўсміхаўся.

Ён завёў звычку сустракацца з Мод а шостаі гадзіне ў чацвер і па суботах вечарам. Яна дазваляла ся-

бе цалаваць, але аддацца ніяк не згаджалася. Люсьен паскардзіўся на гэта Гігару, і той яго супакоіў.

— Не хвалойся, — сказаў Гігар, — Фані ўпэўненая, што яна з табой ляжа; проста яна яшчэ маладая: у яе былі толькі два каханкі. Таму Фані раіць табе быць з ёй болей пяшчотным.

— Пяшчотным? — сказаў Люсьен. — Ты што — зусім ужо?

Яны абодва зарагаталі, і Гігар падвёў рысу:

— Трэба — значыць, трэба, стары.

Люсьен зрабіўся вельмі ласкавы, ён многа цалаваў Мод і паўтараў, што моцна яе кахае, але з часам усё гэта пачало здавацца яму крыху манатонным. Апроч таго, гуляючы з Мод, ён адчуваў сябе не такім ужо гордым: яму ўвесь час рупіла параіць ёй лепш апранацца; але ў яе было шмат забабонаў, і яна адразу пачынала злавацца. Паміж пацалункамі яны сядзелі моўчкі і, трымаючыся за рукі, нерухома глядзелі перад сабой. «Чорт ведае, пра што яна думае, з такім строгім позіркам». Люсьен жа думаў заўжды пра адно і тое ж: як сумна і невыразна ён усё-такі жыве; ён казаў сабе: «Я хацеў бы быць, як Лемардан. Вось ужо хто ведае сваю дарогу!» У такія хвіліны ён уяўляў сябе некім іншым і нібыта глядзеў на сябе збоку: ён сядзіць побач з жанчынай, якая кахае яго, ён трымае яе за руку і яго губы яшчэ вільготныя ад яе пацалункаў, але ён адмаўляецца ад ціхага шчасця, што яна яму дорыць: адзін. І тады ён моцна сціскаў пальцы Мод, і на вочы яму набягалі слёзы: яму так хацелася зрабіць яе шчаслівай.

Аднойчы снежаньскім ранкам да Люсьена падышоў Лемардан, у руках у яго была нейкая паперка.

— Падпішаш? — спытаў ён.

— А што гэта?

— Гэта з-за поджыдкаў з Педагагічнага: яны далі ў «Эўр» сваю анучу супраць абавязковай вайскавай падрыхтоўкі і сабралі дзвесце подпісаў. А мы пра-

тэстуем; нам трэба, прынамсі, тысячу імёнаў. Дадзім падпісаць сірарам, марнарам, агронам, палітэхам — карацей, збяром увесь студэнцкі цвет.

Люсьена гэтыя словы ўсцешылі, і ён спытаў:

— І гэта надрукуюць?

— Вядома, у «Аксёне». А можа, яшчэ і ў «Эко дэ Пары».

Люсьену карцела адразу паставіць подпіс, але ён падумаў, што гэта будзе не надта сур'ёзна. Ён узяў паперку і ўважліва прачытаў.

— Ты, па-мойму, палітыкай не займаешся,— сказаў Лемардан.— Увогуле, гэта твая справа. Але ты француз і маеш права таксама сказаць сваё слова.

Як толькі Люсьен пачуў: «маеш права сказаць сваё слова»,— яго працяла раптоўная і невытлумачальная радасць. Ён падпісаў. Ужо назаўтра ён купіў у кіёску «Аксён Франсэз», але адозвы там не было. Яе надрукавалі толькі ў чацвер, і Люсьен знайшоў яе на другой старонцы пад загалоўкам «*Французская моладзь праводзіць добрыя прамы ў сківіцу міжнароднаму жыдоўству*». Яго прозвішча фігуравала таксама: спорнае, выразнае, яно было зусім непадалёку ад прозвішча Лемардана і здавалася такім жа чужым, як Флеш ці Фліпо, што стаялі абапал; глядзець на яго было вельмі прыемна. «Люсьен Флёр'е,— падумаў Люсьен,— імя селяніна, сапраўднае французскае прозвішча». Ён уголас прачытаў усе імёны, што пачыналіся на літару «Ф», і калі дайшоў да свайго, вымавіў яго так, нібыта не пазнае. Потым ён сунуў газету ў кішэню і радасны рушыў дамоў.

Праз некалькі дзён ён сам падышоў да Лемардана.

— Ты займаешся палітыкай? — спытаў ён.

— Я член лігі,— адказаў Лемардан.— Ты калі-небудзь чытаеш «Аксён»?

— Не часта,— прызнаўся Люсьен,— раней мяне гэта мала цікавіла. Але цяпер, па-мойму, погляды ў мяне пачынаюць мяняцца.

Лемардан зірнуў на яго без ніякай цікаўнасці, са звычайным для сябе непрабіўным выглядам. У самых агульных рысах Люсьен расказаў яму пра тое, што Бержэр называў «збянтэжанасцю».

— Ты адкуль? — спытаў Лемардан.

— З Фероля. Там у майго бацькі завод.

— І колькі ты жыў там?

— Да другога класа.

— Тады ўсё ясна, — сказаў Лемардан, — ты проста страціў корань. Чытаў Барэса?

— Чытаў — «Калету Бадш».

— Гэта не тое, — раздражнёна сказаў Лемардан. — Я ўвечары прынясу табе «Страчаны корань»: дакладна твая гісторыя. Там знойдзеш і сваю бяду, і як ад яе збавіцца.

Кніга была ў зялёным скураным пераплёце. На першай старонцы гатычнымі літарамі было выбіта: «ex libris Андрэ Лемардана». Люсьен быў уражаны: яму нават у галаву не прыходзіла, што апроч прозвішча ў Лемардана можа быць яшчэ і імя.

Чытаць ён пачаў з вялікім недаверам: ужо столькі разоў яму спрабавалі растлумачыць яго асобу, столькі разоў пазычалі кнігі, гаворачы: «На, пачытай, гэта якраз пра цябе». З сумнаю ўсмешкай Люсьен падумаў, што ён зусім не той, каго можна было б раскласці вось так — у некалькіх фразях. Эдыпаў комплекс, Збянтэжанасць — якія ўсё гэта дзіцячыя глупствы і як усё гэта далёка! Але ўжо з першых старонак ён адчуў зацікаўленасць: самае галоўнае, гэта была не псіхалогія — псіхалогіяй Люсьен быў сыты па горла, — юнакі, пра якіх расказваў Барэс, былі не нейкія абстрактныя тыпы ці дэкласаваныя элементы накшталт Рэмбо і Верлена, гэта былі не хворыя, падобныя да гультаяватых венскіх паненак, з якімі рабіў свае псіхааналітычныя вопыты Фрэйд. Барэс пачынаў з таго, што апісваў іх асяроддзе, сям'ю: усе яны атрымалі добрае выхаванне, у правінцыі, у трывалых традыцыях; і нарэшце

Люсьен палічыў, што да яго вельмі падобны Стурэль. «Значыць, усё так і ёсць,— падумаў ён,— я страціў корань». Ён падумаў пра маральнае здароўе сямейства Флёр'е, здароўе, якое можна набыць толькі ў вёсцы, пра іх фізічную сілу (яго дзед згінаў бронзавую манету ўсяго двума пальцамі); ён з хваляваннем успомніў ферольскія ўсходы — як ён уставаў, па-воўчы, каб не пабудзіць бацькоў, краўся на вуліцу, сядзў на веласіпед і — вось ужо яго ахінаў сваёю мяккай вынегай мілы краявід Іль-дэ-Франса. «Я заўжды ненавідзеў Парыж», — з пачуццём падумаў ён. Потым ён узяўся чытаць «Сад Берэнічэ»; час ад часу ён адкладаў кнігу ўбок і, уперыўшыся вачыма ў пустату, пачынаў разважаць: вось ізноў яму прапануюць характар і нейкі лёс, сродак унікнуць невычэрпнага словаблудства свядомасці, метад вызначыць і ацаніць сябе. Але наколькі больш за Фрэйдавых гнюсных і юрлівых жывёлін яму падабалася гэтая поўная вясковымі пахамі неўсведамлёнасць, якую яму падносіў Барэс. І каб авалодаць такім падарункам, Люсьену трэба было спачатку адкінуць бясплённае і небяспечнае самаўзіранне, пачаць вывучаць зямныя і падземныя скарбы Фероля: ён мусіць адкрыць сабе сэнс хвалістых узгоркаў, што спускаюцца да Сэрнеты, павярнуцца душой да гісторыі і геаграфіі чалавецтва. Ці нават прасцей — ён павінен вярнуцца ў Фероль, жыць там, і ён зноў убачыць каля сваіх ног гэты родны, бяскрыўдны і такі жыццятворны край, яго бязмежныя нівы і раскіданыя між імі лясы, крыніцы і травы, гэты сілкавальны гумус, з якога Люсьен зможа нарэшце ўзяць неабходную сілу, каб зрабіцца начальнікам. Пасля такіх летуценняў Люсьен адчуваў сябе ўзбударажана, і часам яму нават пачынала здавацца, што ён таксама знайшоў свой шлях. Цяпер, моўчкі седзячы побач з Мод і агарнуўшы яе за талію рукою, ён чуў, як у ім гучаць, звяняць словы, урыўкі фраз: «аднавіць традыцыю», «зямля і тыя, хто ў ёй спачыў», — гэта былі глыбокія, важкія, бяздон-

ныя словы. «Як усё гэта вабіць»,— думаў Люсьен і ўсё ж не адважваўся паверыць: надта ўжо часта яму даводзілася пасля адчуваць расчараванне. Ён выказаў сваю засцярожанасць Лемардану:

— Каб яно было так, дык усё было б надта проста.

— Мілы мой,— адказаў Лемардан,— людзі адразу ніколі не вераць у тое, чаго яны хочуць: гэта трэба выпрабаваць на сабе.

Ён задумаўся крыху і дадаў:

— Табе варта было б пахадзіць з намі.

Люсьен пагадзіўся ўсёю душой, але не прамінуў зазначыць, што захоўвае за сабой права быць вольным.

— Я прыйду,— сказаў ён,— але гэта мяне ні да чаго не абавязвае. Спачатку я хачу паглядзець і падумаць.

Таварыскасць юных камелотаў¹ зачаравала Люсьена; яны сустрэлі яго сардэчна і проста, і ён адразу адчуў сябе ў іх кампаніі раскавана. Неўзабаве ён ведаў ужо ўсю Лемарданаву «банду», чалавек дваццаць студэнтаў, якія амаль пагалоўна хадзілі ў аксамітных берэтах. Іх сходы адбываліся на другім паверсе ў піўной «Пальдэр», дзе яны гулялі ў брыдж і на більярдзе. Люсьен пачаў часта завітваць у піўную і хутка ўразумеў, што яны яго прынялі, бо заўжды сустракалі крыкамі: «А, вось і наш прыгажун!» ці: «Да нас прыйшоў сапраўдны француз Флёр'е!» Але больш за ўсё Люсьена падкупляў іх вясёлы настрой: у іх не было ніякага педантызму, ані варожасці, і пра палітыку яны гаманілі не часта. Проста спявалі, смяяліся, незласліва шумелі ці скандзіравалі лозунгі ў гонар студэнцкай моладзі. Нават сам Лемардан, ніколі не забываючы пра сваю кіраўнічую ролю, якую ў яго, зрэшты, ніхто не асмельваўся аспрэчваць,— і той дазваляў сабе ўсміхнуцца. Люсьен жа болей маўчаў, ён блукаў по-

¹ Каралеўскія камелоты — былая арганізацыя французскіх раялістаў.

зіркам па гэтых шумлівых і мускулістых юнаках і думаў: «Вось яна, сіла». Седзячы сярод іх, ён паступова адкрываў сабе праўдзівы сэнс маладосці; ён быў, аказваецца, зусім не ў той штучнай зграбнасці, якую гэтак цаніў Бержэр; маладосць — гэта была будучыня Францыі. Дый, зрэшты, у Лемарданавых прыяцеляў ужо не было зыбкага юнацкага шарму: гэта былі дарослыя людзі і многія нават паспелі вырасціць бараду. Пры ўважлівым позірку ў іх можна было разгледзець пэўную сваяцкую крэўнасць: усе яны пакончылі з хістаннямі і няўпэўненасцю свайго ўзросту, ім нічога не заставалася зведаць, яны былі цалкам сфарміраваныя і акрэсленыя асобы. Спачатку іх легкадумныя і грубаватыя жарты крыху шакіравалі Люсьена: яны выглядалі зусім неабдуманымі. Калі Рэмі паведаміў, што пані Дзюбюс, жонцы лідэра радыкалаў, грузавіком адрэзала ногі, Люсьен чакаў, што хлопцы перш за ўсё выявляць хоць невялікае спачуванне да свайго няшчаснага саперніка. Але яны ажно зайшліся ад смеху і, лапаючы сабе па ляжках, выкрыквалі: «Так ёй, старой чучцы!» і: «Малайчына шафёр!» Люсьен адчуў сябе трохі ніякавата, але раптам уразумеў, што гэты вялікі ачышчальны смех быў іх адмаўленнем: яны чулі небяспеку сваёй барацьбы і, не чакаючы ні ад каго падленькага шкадавання, не пакідалі яму месца і ў сабе. Люсьен засмяяўся таксама. Паціху-патроху свавольствы хлопцаў пачалі паўставаць перад ім у сапраўдным святле: пустымі яны здаваліся толькі звонку, па сутнасці ж — гэта было сцверджанне пэўнага права; іх перакананні былі настолькі глыбокія, настолькі непакісныя, што давалі ім права выглядаць фрывольна і са смехам, з клінамі ўспрымаць і адкідаць прэч усё неістотнае. Паміж чорным гумарам Шарля Мара і жартачкамі Дэспера, напрыклад (а той цягаў у кішэні стары абрываек прэзерватыва, называючы яго Блюмавай крайняю плоццю), была толькі розніца ва ўзроўні.

У студзені ва універсітэце было аб'яўлена ўрачы-

стае пасяджэнне, падчас якога мелася адбыцца пасвячэнне ў ступень ганаровага доктара навук двух шведскіх мінералогаў.

— Пабачыш, які сёння будзе вясёленькі гвалт,— сказаў Лемардан, перадаючы Люсьену запрашальную картку.

Галоўная канферэнц-зала была напакавана бітком. І калі Люсьен убачыў, як з гукамі «Марсельезы» ў яе ўвайшлі прэзідэнт рэспублікі і рэктар, яго сэрца моцна забілася і ён спалохаўся за сяброў. Але амаль у той жа момант некалькі юнакоў паўскоквалі з месцаў і пачалі крычаць. Люсьену было прыемна пазнаць сярод іх Рэмі: той быў чырвоны, як памідор, і, адбіваючыся ад двух мужыкоў, якія цягнулі яго за пінжак, гарлаў: «Францыя для французаў!» Але асабліва прыемна было назіраць за адным пажылым панам, які з выглядам шкадлівага дзіцяці дзьмуў у маленькую дудку. «Як гэта здорава»,— падумаў Люсьен. Ён да душы ўпіваўся гэтым незвычайным спалучэннем упартай сур'эзнасці і шумлівай гарэзлівасці, што дазваляла маладым здавацца больш сталымі і надавала старэйшым гэткую хлапечую чартаўшчынку. Люсьен паспрабаваў таксама адпусціць пару жартаў, і некалькі разоў у яго атрымалася вельмі ўдала. А калі ён крыкнуў пра Эрыо: «Калі гэты памрэ ў сваім ложку — значыць, бога болей няма!» — ён адчуў, як у ім запалецца святая нянавіць. Ён моцна сашчапіў зубы і пачуў сябе гэткам жа ўпэўненым, гэткам жа згуртаваным, гэткам жа дужым, як Рэмі ці Дэсперо. «Лемардан мае рацыю,— падумаў ён,— гэта трэба выпрабаваць на сабе, толькі так».

Неўзабаве ён навучыўся не паддавацца дыскусіям; Гігар, які быў усяго толькі рэспубліканец, засыпаў яго заўвагамі, і Люсьен спачатку яго ветліва слухаў, але пасля — адключаўся. Гігар усё гаварыў і гаварыў, а Люсьен ужо нават не глядзеў на яго: ён разгладжваў на штанах складку ці пазіраў на дзяўчат, забаўляю-

чыся цыгарэтным дымком і выпускаючы з яго колцы. Праўда, ён усё роўна крыху яшчэ чуў Гігаравы словы, але раптам яны страчвалі вагу і слізгалі па ім, здаючыся нікчэмнымі і пустымі. Нарэшце Гігар, вельмі ўражаны, змаўкаў таксама.

Люсьен расказаў пра сваіх новых сяброў бацькам, і пан Флёр'е запытаўся, ці не збіраецца ён таксама пайсці ў камелоты. Люсьен завагаўся і сур'ёзна сказаў:

— М'яне спакушае гэтая думка, яна сапраўды вельмі мяне спакушае.

— Люсьен, прашу цябе, не рабі гэтага, — пачала маліць маці, — яны такія неспакойныя, а няшчасцю нядоўга здарыцца. Ці ты хочаш, каб цябе аддубасілі ці пасадзілі ў турму?

Люсьен адказаў непакорнай усмешкай, і пан Флёр'е яго падтрымаў.

— Дарагая, дай яму вырашаць самому, — ласкава прамовіў ён, — няхай робіць, як сам думае; праз гэта таксама трэба прайсці.

З гэтага дня, як здалося Люсьену, бацькі пачалі ставіцца да яго з пэўнай павагай. І ўсё-такі ён не рашаўся; апошнія тыдні яго шмат чаму навучылі: ён перабіраў у памяці лагодную бацькаву зацікаўленасць, трывогі пані Флёр'е, з кожным днём усё большую пашану ў Гігара, Лемарданаў напор, нецярплівасць Рэмі і, ківаючы галавой, казаў сабе: «Гэта не жартачкі!» Ён меў доўгую размову з Лемарданаў, і той выдатна зразумеў яго довады, пагадзіўшыся, што спяшацца не варта. У Люсьена яшчэ здараліся прыступы нуды: часам, калі ён сядзеў на лаве ў кавярні, у яго ўзнікала ўражанне, што ён усяго толькі дрыготкая студзяністая кашыца, і шумлівая сумятня камелотаў здавалася яму абсурднай. Але ў іншыя моманты ён адчуваў сябе цвёрдым і важкім, як камень, і быў амаль шчаслівы.

У бандзе яму пачувалася ўсё лацвей і прывольней. І аднойчы ён праспяваў «Рэбекіна вяселле», якое пачуў на мінулых канікулах ад Эбраара. Хлопцы заявілі,

што гэта было вельмі пацешна. Тады, натхніўшыся, Люсьен выдаў некалькі з'едлівых заўваг у адрас яўрэяў і сказаў пра Берліяка, які быў вялікі жмінда:

— А я вось і думаў увесь час: і чаго гэта ён такі скупенда, гэта ж немагчыма быць гэткім скупендам. А потым сцяміў: ён жа з іхняга племя.

Усе зарагаталі, і Люсьена раптам ахапіла гарачая ўзбуджанасць: ён адчуў сапраўдную нянавісць да ўсіх яўрэяў, і ўспамін пра Берліяка быў яму глыбока непрыемны. Лемардан зірнуў яму ў вочы і сказаў:

— Ты сумленны француз.

Потым хлопцы часта прасілі Люсьена: «Ану, Флёр'е, раскажы нам якую фацэцію пра жыдоў»,— і Люсьен расказваў яўрэйскія гісторыі, якія некалі чуў ад бацькі; варта яму было пачаць з адмысловаю інтанацыяй: «Зустракае аднойцы Лефі Плюма...» — і сяброў ужо апаноўвала весялосць. Адноічы Рэмі з Патнотрам казалі, як сустрэлі на набярэжнай Сены аднаго алжырскага яўрэя і як той жудасна напалохаўся, калі яны рушылі на яго з такім выглядам, нібыта збіраюцца скінуць у ваду.

— Я тады падумаў сабе,— сказаў пад канец Рэмі,— шкада, што з намі няма Флёр'е.

— А можа, якраз і добра, што не было,— перапыніў яго Дэсперо,— а то ён мог бы сапраўды шпурлянуць яго ў раку.

Люсьен не меў сабе роўных вызначаць яўрэяў па адной толькі форме носа. Калі яны гулялі з Гігарам, ён штурхаў яго локцем і ціха казаў:

— Толькі не азірайся: той карантышка-таўстун, ззаду,— з іхніх.

— Ну і ну,— здзіўляўся Гігар,— ды ў цябе на іх нюх!

Фані таксама цяпець не магла яўрэяў. Адноічы ў чацвер, калі яны ўсе чацвёрка сядзелі ў пакоі ў Мод, Люсьен заспяваў «Рэбекіна вяселле». Фані памірала ад смеху і ледзь выціскала з сябе: «Вой, хопіць, хопіць,

бо я зараз нацурчу ў штаны», — а калі ён скончыў, зірнула на яго шчаслівым і амаль пяшчотным поглядам.

У піўной «Пальдэр» з Люсьена нарэшце пачалі на гэту тэму пакепліваць. Кожны дзень знаходзіўся нехта, хто нібы незнарок прамаўляў: «Наш Флёр'е, які так любіць яўрэяў...» або: «Леон Блюм, вялікі Люсьенаў сябар...» — а ўсе астатнія, затаіўшы подых і разявіўшы рот, з захапленнем чакалі. Люсьен чырванеў і, грукнуўшы па стале, крычаў: «Ну, вашу так!..» — і ўсе заходзіліся ад смеху, кажучы: «Во пайшоў, во пайшоў! Ды не пайшоў: пабег!»

Люсьен часта хадзіў з хлопцамі на розныя палітычныя сходы, дзе чуў прафесара Клода і Максіма Рэал дэль Сарта. Вучоба праз такія новыя абавязкі, вядома, крыху цяжкая, але таму што, як бы там ні было, разлічваць на поспех ва ўступных экзаменах у Цэнтральную Вышэйшую школу Люсьену ў той год не даводзілася, то і пан Флёр'е глядзеў на ўсё гэта паяркова.

— Нічога, — казаў ён жонцы. — трэба нарэшце і яму навучыцца мужчынскай прафесіі.

Пасля падобных сходаў галава ў Люсьена і ягоных сяброў гарэла, і яны пачыналі выкідаць розныя хлапечыя штучкі. Адноўчы, гуляючы ўдзесьці па Сэнт-Андрэ-Дэзар, яны напаткалі нейкага невысокага смуглявага мужычка, які пераходзіў вуліцу, чытаючы «Юманітэ». Яны прыціснулі яго да сцяны, і Рэмі загадаў:

— Ану, кінь газету.

Тып хацеў быў занатурыцца, але Дэсперо шмыгнуў яму за спіну і ўзяў рукамі ў замок, а Лемардан магутнаю пяцярнёй выдраў газету ў яго з рук. Усё гэта выглядала дужа пацешна. Мужычок пачаў разлютавана дрыгаць у паветры нагамі і з нейкай дзіўнаю інтанацыяй закрычаў: «Пусціце мяне, пусціце мяне!» — а Лемардан тымчасам спакойна раздзіраў газету на кавалкі. Аднак калі Дэсперо выпусціў тыпчыка, спра-

ва пачала псавацца: той кінуўся на Лемардана і збіраўся ўжо яго ўдарыць, але Рэмі своечасова ўляпіў яму добрага грымака амаль у самае вуха. Тып адляцеў да сцяны і, зірнуўшы на ўсіх злым вокам, прамовіў:

— Паскудныя французы!

— Паўтары, што ты сказаў,— халодным голасам спытаў Маршэсо.

Люсьен зразумеў, што зараз адбудзецца што-небудзь кепскае: Маршэсо не дапускаў жартаў, калі гаворка заходзіла пра Францыю.

— Паскудныя французы! — зноў прамовіў чужынец.

У той жа момант на яго абрушыўся жудасны ўдар. Мужык схіліў галаву, рынуўся наперад і загарлаў:

— Паскудныя французы, буржуі паскудныя, каб вы падохлі ўсе, усе, усе! — і яшчэ цэлы паток розных нечуваных абраз, з такою нянавісцю, якой Люсьен раней не мог сабе ўявіць.

Тады хлопцы страцілі астатняе цярапенне і вымушаны былі ўзяцца за мужычка ўсёй талакой, каб задаць яму добрага дыхту. Праз пэўны час яны нарэшце яго пусцілі: тып прываліўся да сцяны і ледзь стаяў на нагах, ад удара кулаком у яго зацякло правае вока. Стаміўшыся біць, хлопцы стаялі вакол і чакалі, калі ён упадзе. Але тып скрывіў рот і плюнуў.

— Паскудныя французы.— прамовіў ён.

— Ты што, хочаш яшчэ,— спытаў Дэсперо, цяжка пераводзячы дых.

Тып нібы не пачуў: ён з выклікам глядзеў на хлопцаў сваім ацалелым вокам і паўтараў:

— Паскудныя французы, паскудныя французы!

На хвіліну хлопцы завагаліся, і Люсьен зразумеў, што яны зараз адступяцца. І тады ў яго выйшла нека само сабой: ён скочыў наперад і з усяе сілы ўдарыў. Пад рукой нешта хрупнула, мужычок млява і здзіўлена зірнуў на яго і прабалбатаў:

— Паскуды...

Але яго набрынялае ад удара вока раптам шырока расплюшчылася, агаліўшы чырвонае вірла без зрэнкі, ён упаў на калені і змоўк.

— Цякаем,— ціха крыкнуў Рэмі.

Яны кінуліся бегчы і спыніліся толькі на плошчы Сэн-Мішэль: ніхто за імі не гнаўся. Яны паправілі гальштукі і прычасалі адзін аднаго пяцярнёй.

За рэшту вечара хлопцы ні разу не згадалі пра тое, што адбылося, былі адзін з адным надзвычай ветлівыя і пакінулі тую сарамлівую рэзкасць, якою звычайна прыхоўвалі свае пачуцці. Яны гутарылі паміж сабою пачціва, і Люсьен падумаў, што ўпершыню, відаць, бачыць іх такімі, якія яны ў сваіх сем'ях. Сам ён таксама адчуваў сябе ўзрушана: у яго зусім не было звычкі біцца пасярод вуліцы з рознымі там нягоднікамі. І ён з пяшчотай падумаў пра Фані і Мод.

Уначы сон доўга не ішоў да яго. «Я больш не магу ўдзельнічаць у іх вылазках як аматар,— падумаў ён.— Цяпер, калі ўсё ўзважана і абдуманая, я *мушу* падзяліць іх адказнасць». Паведамляючы гэтую добрую навіну Лемардану, ён адчуваў сябе важна і амаль набожна.

— Вырашана,— сказаў ён,— я з вамі.

Лемардан ляпнуў яго па плячы, і ўся банда адсвяткавала падзею, выпіўшы некалькі добрых бутэлек. Да іх зноў вярнуўся звычайны грубавата-вясёлы настрой, але пра ўчорашняе здарэнне яны не гаманілі. І толькі перад тым як расстацца, Маршэсо нібы між іншым сказаў Люсьену:

— У цябе выдатны накаўтуючы ўдар.

— Гэта быў жyd! — адказаў Люсьен.

Праз два дні, ідучы на спатканне з Мод, Люсьен прыхапіў тоўсты трысняговы кій, куплены напярэдадні ў магазіне на бульвары Сэн-Мішэль. Мод адразу ўсё зразумела.

— Значыць, такі ўступіў,— сказала яна, зірнуўшы на кій.

— Уступіў,— усміхаючыся, адказаў Люсьен.

Мод, відаць, гэта ўсцешыла; асабіста яна мела большую прыхільнасць да ідэй левых, але ўвогуле прытрымлівалася шырокіх поглядаў. «Па-мойму, ва ўсіх партыях ёсць нешта добрае»,— сказала яна. У той вечар яна часта казытала Люсьену патыліцу і называла яго сваім камелоцікам. На наступным спатканні, суботнім вечарам, Мод паскардзілася, што адчувае сябе стомленаю.

— Я, напэўна, пайду дадому,— сказала яна,— але ты, калі абяцаеш мне быць рахманым, можаш пайсці са мной: ты будзеш трымаць мяне за руку і будзеш вельмі ласкавы са сваёй маленькаю Мод, якой усё так баліць. І будзеш расказваць мне розныя гісторыі.

Люсьена падобная перспектыва не надта ўзрадавала: Модзін пакой прыгнятаў яго сваёй акуратнаю беднатою — ён быў падобны на катушок нейкай служанкі. Але выпускаць такі выдатны выпадак было б злачынства. Ледзь пераступіўшы парог, Мод кінулася на ложка і прастагнала:

— Ух! Як тут добра!

Потым змоўкла і ўтаропілася Люсьену ў вочы, ашчэрыўшыся ўсмешкай. Люсьен паваліўся побач. Мод схавала вочы рукой і, распяліўшы пальцы, сказала:

— Ку-ку! А я цябе бачу! Люсьен, ведаеш, а я цябе бачу!

Ён адчуваў сябе цяжкім і млявым. Мод усунула яму ў рот пальцы, і ён пачаў іх смактаць. Потым ён загаманіў пяшчотным голасам:

— Мая маленькая Мод захварэла, якая ж яна бедненькая, мая маленькая, няшчасная Мод! — і ён пачаў лашчыць яе па ўсім целе.

Яна заплюшчыла вочы і таямніча ўсміхалася. На-

рэшце ён задраў ёй спадніцу, і выйшла так, што яны пакахаліся. Люсьен падумаў: «Я здольны, у мяне добра атрымліваецца». Калі яны скончылі, Мод сказала:

— Ну-ну, ці ж я такога чакала?! — Яна зірнула на Люсьена з ласкавым папрокам.— Гадкі свавольнік, а я яму паверыла, што ён будзе рахманы!

Люсьен пачаў апраўдвацца, што і сам здзіўлены не менш, чым яна.

— Гэта выйшла неяк само,— сказаў ён.

Мод крыху задумалася і сур'эзна прамовіла:

— А я ні пра што не шкадую. Раней, можа быць, гэта было і больш чыста, але не так поўна.

«У мяне ёсць каханка»,— падумаў Люсьен у метро. Ён адчуваў сябе стомлена і спустошана і быў нібыта наскрозь прапітаны пахам палыну і свежай рыбы; сеўшы на крэсла, ён напружыўся, стараючыся не дэтыкацца да мокрай ад поту кашулі. Яму здавалася, што ўсё цела ў яго зроблена з творагу. Ён паўтарыў сабе з націскам: «У мяне ёсць каханка»,— але яму падалося, што яго ашукалі: усё, што яшчэ ўчора вабіла яго ў Мод,— яе вузкі, з непадступным выглядам твар, які выдаваў такім зграбным, яе тонкі стан, хада, поўная годнасці, яе рэпутацыя сур'эзнай дзяўчыны, пагарда, з якою яна ставілася да мужчын, усё, што рабіла яе ні да каго не падобнай, па-сапраўднаму *іншай*, вызначанаю і суровай, ніколі не дасягальнай, з такімі чыстымі думкамі і сарамлівасцю, з яе шаўковымі панчошкамі, мошаставай сукенкай і заўсёднаю перманентнай прычоскай,— усё гэта растала ў яго абдымках, і засталася адна толькі плоць; ён наблізіў вусны да бязвокага, голага, як жывот, твара, ён валодаў вялікаю кветкай, злепленаю з вільготнае плоці. Перад ім зноў узнік сляпы звер, што біўся ў пасцелі, у нейкім плёхкаце, разяўляючы махнатыя пашчы, і ён падумаў: «Гэта былі мы». Яны зліліся ў адно, і Люсьен ужо не мог нават адрозніць, дзе яго, а дзе Модзіна цела; ніхто ніколі не выклікаў у яго такога па-

чуцця млоснае блізкасці, апроч хіба што Рыры, калі той за кустом паказваў свой піцэк ці, напаскудзіўшы, ляжаў на жываце з голым задам і дрыгаў нагамі, пакуль сохлі яго штаны. Люсьен адчуў сябе крыху лягчэй, успомніўшы пра Гігара; заўтра ён яму скажа: «Я пераспаў з Мод, гэта, стары, шыкоўная баба, у яе гэта ў крыві». Але ўсё роўна яму было ніякавата: ён адчуваў сябе голым у пыльнай гарачыні метро, голым пад тонкім покрывам вопраткі, здранцвелым і голым — побач з свяшчэннікам і насупраць дзвюх шаноўных паняў: доўгая спэцканая жардзіна.

Гігар горача павіншаваў Люсьена і прызнаўся, што Фані яму крыху надакучыла.

— У яе сапраўды нейкі надта ўжо паганы характар. Учора зноў увесь вечар на мяне крыўдзілася.

Яны пагадзіліся на агульнай думцы: такія жанчыны, вядома, патрэбны, бо, як бы там ні было, заставацца цнотнікам да самага шлюбу нельга, — тым больш што бабы яны бескарыслівыя і не хворыя, — але прывязвацца да іх было б памылкай. Гігар з пяшчотай у голасе пачаў разважаць пра сапраўдных дзяўчат, і Люсьен спытаў, што новага ў яго сястры.

— Усё добра, стары, — сказаў Гігар. — Але яна кажа, што ты здраднік. Ведаеш, — дадаў ён крыху развязным тонам, — я не шкадую, што ў мяне сястра: ёсць рэчы, якія іначай было б немагчыма ўявіць.

Люсьен выдатна разумеў. Пасля гэтай размовы яны часта яшчэ гаманілі пра маладзенькіх дзяўчат і кожны раз адчувалі сябе паэтычна; Гігар любіў прыводзіць словы аднаго свайго дзядзькі, які карыстаўся вялікім поспехам у жанчын: «Можа быць, я не заўжды ўсё рабіў добра ў сваім сабачым жыцці, але ёсць адна рэч, якую мне абавязкова заліча пан Бог: я хутчэй аддаў бы адсячы сабе рукі, чым дакрануўся б да нявіннай дзяўчыны». Яны пачалі зноў зрэдку сустракацца з сяброўкамі П'ерэты Гігар. П'ерэта вельмі падабалася Люсьену, ён гаварыў з ёй трохкі насмешлі-

вым тонам, як старэйшы брат, і быў ёй вельмі ўдзячны, што яна не абрэзала свае доўгія валасы. Многа часу цяпер у яго забіралі новыя палітычныя абавязкі; кожную нядзелю ўранку ён хадзіў да царквы Нёйі і прадаваў перад ёй «Аксён Франсэз». Больш за дзве гадзіны Люсьен прагульваўся сюды і туды з вельмі сур'ёзным тварам. Дзяўчаты, якія выходзілі па імшы, падымалі часам на яго свае прыгожыя шчырыя вочы, і Люсьен адтаваў; ён адчуваў сябе чыстым і дужым і адказваў ім усмешкай. Хлопцам з банды ён заявіў, што паважае жанчын, і быў шчаслівы сустрэць у іх разуменне, на якое так спадзяваўся. Зрэшты, амаль ва ўсіх у іх былі сёстры.

17 красавіка з нагоды П'ерэцінага васемнаццацігоддзя Гігары наладзілі скокі, і, вядома, Люсьен быў запрошаны таксама. Ён ужо вельмі здружыўся з П'ерэтай, якая называла яго «мой танцорчык», і падазраваў, што яна ў яго крыху закаханая. Пані Гігар заклікала дзеля скокаў піяністку, і вечар абяцаўся быць дужа вясёлы. Люсьен патанчыў колькі разоў з П'ерэтай і пайшоў да Гігара, які гаманіў з прыцелямі ў курыльні.

— Прывітанне, — сказаў Гігар. — Вы, па-мойму, ужо ўсе знаёмыя: Флёр'е, Сімон, Ванюс, Леду.

Пакуль Гігар называў сяброў, Люсьен заўважыў, што да іх нерашуча набліжаецца высокі бледнаскуры юнак з жорсткімі чорнымі бровамі і кучараваю рудой шавялюрай. Яго ажно скаланула ад абурэння. «Што гэты тып тут робіць, — падумаў ён, — Гігар жа ведае, што я цяпець не магу жыдоў!» Ён крутануўся на абцасах і хутка пайшоў прэч, каб пазбегчы знаёмства.

— Што гэта за жыд? — спытаў ён у П'ерэты.

— Гэта Вэйль, з Вышэйшых камерчаскіх курсаў. Брат пазнаёміўся з ім у фехтавальнай школе.

— Ненавіджу жыдоў, — сказаў Люсьен.

П'ерэта ціхенька хмыкнула.

— Ну, гэты якраз добры хлопец,— сказала яна.— Лепш правядзіце мяне ў буфет.

Люсьен выпіў келіх шампанскага і толькі паспеў яго паставіць, як апынуўся нос у нос з Гігарам і Вэйлем. Прасвідраваўшы Гігара вачыма, ён павярнуўся, збіраючыся пайсці, але П'ерэта спаймала яго за руку. Гігар падышоў і са шчырым выглядам, без ніякай няёмкасці прамовіў:

— Мой сябар Флёр'е, мой сябар Вэйль. Ну вось, цяпер вы знаёмыя.

Вэйль працягнуў руку, і Люсьен адчуў сябе вельмі тужліва. На шчасце, яму раптам прыгадаліся словы Дэсперо: «Флёр'е сапраўды кінуў бы гэтага жыда ў ваду». Ён глыбока сунуў рукі ў кішэні, павярнуўся да Гігара спінай і рушыў прэч. «Цяпер я не змагу пераступіць парог гэтага дома»,— падумаў ён, беручы сваю вопратку. Усярэдзіне ён адчуваў сумную гордасць. «Вось што значыць — цвёрда трымацца сваіх меркаванняў; жыць у грамадстве ўжо немагчыма». Але на вуліцы гордасць растала, і Люсьен адчуў сябе вельмі занепакоена. «Гігар, напэўна, злуецца». Ён трасянуў галавой і пастараўся сябе пераканаць: «Калі ён запрасіў мяне, ён не меў права запрашаць гэтага жыда!» Але гнеў ужо адышоў; ён адчуў сябе крыху няёмка, прыгадаўшы здзіўлены Вэйлеў твар і тое, як хлопец стаяў з працягнутаю рукой. У ім пачала нараджацца гатоўнасць да прымірэння. «П'ерэта, вядома, думае, што я хам. Трэба было паціснуць яму руку. Урэшце, гэта мяне ні да чаго не абавязвала. Стрымана павітацца і адысці: вось што я мусіў зрабіць». Ён падумаў, што, можа, яшчэ не позна вярнуцца да Гігараў. Ён падыдзе да Вэйля і скажа: «Прабачце, я адчуў сябе блага»,— потым пацісне руку і перакінецца парачкай ветлівых словаў. Не: цяпер надта позна, гэтага ўчынку ўжо не паправіць. «І навошта было перад імі выстаўляць свае перакананні! — з раздражненнем падумаў ён.— Усё роўна яны не здольныя зразумець». Ён

знервавана паціснуў плячыма: проста бяда. А Гігар з П'ерэтай, напэўна, абмяркоўваюць цяпер яго ўчынак, і Гігар кажа: «Ну і дурань!» У Люсьена сціснуліся кулакi. «Ух! Як я iх ненавіджу! — у распачы падумаў ён.— Ненавіджу жыдоў!» Ён пастараўся распаліць у сабе гэту бязмежную нянавісьць, спадзеючыся пачэрпнуць з яе хоць трошачкі сілы. Але яна растала ў яго на вачах. Дарэмна ён прымушаў сябе думаць пра Блюма, які браў грошы ў немцаў і ненавідзеў французаў,— усё гэта выклікала ў яго толькі змрочную абыякавасць. Але яму пашанцавала: Мод аказалася дома. Люсьен сказаў, што кахае яе, і ў нейкай раз'юшанай распачы памеў колькі разоў. «Усяму гамон,— думаў ён,— я ніколі не буду асобай».

— Не, не,— казала Мод,— спыніся. Мілы мой, не трэба, гэтага нельга.

Але нарэшце яна саступіла: Люсьен хацеў цалаваць яе па ўсім целе. Ён адчуваў сябе адначасова дзіцём і распуснікам, і яму хацелася плакаць.

Назаўтра, калі Люсьен раніцай убачыў у ліцэі Гігара, у яго сціснулася сэрца. Той трымаўся неяк загадкава і рабіў выгляд, быццам не заўважае яго. Люсьена гэта настолькі ўзлавала, што ён нават не мог нічога пісаць. «Поскудзь,— думаў ён,— поскудзь!» Але пасля заняткаў Гігар усё ж падышоў, твар у яго быў бледны. «Калі зараз пачне вякаць,— зацкавана падумаў Люсьен,— дастане ў мяне ў вуха». Пэўны час яны стаялі моўчкі, утаропіўшыся ў наскі чаравікаў. Нарэшце Гігар ненатуральным голасам выціснуў:

— Прабач, стары, я не павінен быў ставіць цябе ў такое становішча.

Люсьен ускінуў голаў і недаверліва зірнуў на сябра. Але Гігар сіламоц прамовіў зноў:

— Мы з ім сустракаемся ў зале, ведаеш... ну і... я хацеў... Мы фехтуем разам, ён часам запрашаў мяне ў госці... Але я разумею, я не павінен быў... Сам не ве-

даю, як гэта выйшла. Але калі я пісаў запрашэнні, у мяне нават на хвіліну ў галаве не было...

Люсьен маўчаў, словы нібыта заселі ў яго ў горле, хоць ён адчуваў спагаду да сябра. Нізка схіліўшы голаў, Гігар дадаў:

— Даў я маху...

— Ёлуп ты ёлуп,— адказаў Люсьен, лопаючы яго па плячы,— я ж ведаю, што ты не знарок,— і велікадушна прамовіў: — Зрэшты, я таксама не меў рацыі. Павёў сябе як звычайны хам. Але што ўжо тут зробіш: гэта мацней за мяне — я не магу да іх дакранацца, проста фізічна, у мяне такое пачуццё, быццам у іх на далонях луска. А што П'ерэта?

— Рагатала, як звар'яцелая,— жаласна прабалбатаў Гігар.

— Ну а той?

— Ён адразу сцяміў. Я яму растлумачыў як мог, але праз чвэртку гадзіны ён сам навастрыў лыжы.

Гэтак жа сарамліва Гігар дадаў:

— Бацькі кажуць, што ты меў рацыю: ты не мог абысціся іначай, калі ў цябе перакананні.

Люсьен з асалодаю пасмакаваў гэтае слова: «перакананні»,— яму хацелася сціснуць Гігара ў абдымках.

— Нічога, стары,— сказаў ён,— нічога. Галоўнае, што мы застаемся сябрамі.

Ён ішоў па бульвары Сэн-Мішэль у незвычайна ўзнёслым настроі, яму здавалася, што ён цяпер — зусім іншы. «Дзіўна, — думаў ён, — я цяпер нібыта не я, я сябе не пазнаю!» Было бязветрана і цёпла, вакол няспешна гулялі людзі, на іх тварах, здзіўленых гэтак нечакана насталай вясне, блукала першая ўсмешка; Люсьен сталёвым клінам прарэзваў гэты млявы натоўп і думаў: «Гэта ўжо не я». Яшчэ ўчора «я» было ўсяго нейкая тоўстая, забытаная ў павучынне казьяўка, накшталт тых цвыркуноў у Феролі, а цяпер — цяпер Люсьен адчуваў сябе дакладным і зладжаным, як гадзіннік. Ён зайшоў у «Сурс» і заказаў порцыю перно.

Хлопцы з банды не заходзілі ў гэту кавярню, бо тут заўсёды кішэлі чужынцы, але ў гэту хвіліну замежнікі і яўрэі не краналі Люсьена. У гэтым смуглым натоўпе, які шапацеў — ціха, бы поле аўса пад ветрам, Люсьен адчуваў сябе недарэчным, як гіганцкі, прыслонены да лавы гадзіннік, які пагрозліва зіхацеў чырвона-кравым святлом. З забаўным здзіўленнем ён пазнаў маленькага яўрэйчыка, якому хлопцы з юрыдычнага ў мінулай чвэрці задалі добрага дыхту ў калідоры свайго факультэта. У гэтага тлустага і задумлівага брыдзючка не засталася ўжо ніякіх слядоў ад той бойкі: відаць, ён пэўны час проста хадзіў пакамячаны, а потым зноў набыў сваю кругленькую форму. Але і цяпер у ім адчувалася нейкая агідная ўпартасць.

Выгляд у яго быў шчаслівы, ён соладка пазяхаў, сонечны промень казытаў яму ў ноздрах, ён пацёр сабе нос і ўсміхнуўся. Але ці было гэта ўсмешкай? Можна, гэта быў усяго толькі ледзь прыкметны павеў, які нарадзіўся дзе-небудзь звонку, у нейкім закутку гэтай залы і адбіўся ў яго на вуснах? Здавалася, усе чужынцы плаваюць у цёмнай, цяжкай вадзе, што прымушае скаланацца іх бязвольныя целы, падымае ім рукі, варушыць пальцамі, гуліва перабірае губамі. Няшчасныя небаракі! Люсьену было іх шкада. Нашто яны прыехалі ў Францыю? Якімі марскімі плынямі іх прынесла і выкінула сюды? Яны марна стараюцца апрагнацца прыстойна, купляюць гарнітуры ў краўцоў з бульвара Сэн-Мішэль: яны ўсё роўна ўсяго толькі медузы. Люсьен падумаў, што ён не медуза, ён не належаў да гэтай нікчэмнай фаўны. І ён сказаў сам сабе: «Я нібыта нырнуў». І раптам «Сурс» і чужынцы зніклі, і ён убачыў спіну, шырокую спіну з буграмі мышцаў, што аддалялася, несучы ў сабе спакойную сілу, і знікала, няўмольна знікала ў тумане. І ён убачыў Гігара: той стаяў бледны і, праводзячы спіну вачыма, казаў нябачнай П'ерэце: «Ды ўжо ж, даў я маху!..» Люсьена апанавала амаль невыцярпаная радасць: гэ-

тая магутная, гэтая самотная спіна — была яго! І ўся гэта сцэна адбылася ўчора! Цаной неверагоднага намагання яму на хвіліну ўдалося стаць на месца Гігара, ён прасачыў за сваёй спінай Гігаравымі вачыма і адчуў перад самім жа сабой жудасную Гігараву разгубленасць. Салодка жажнуўшыся, ён прашаптаў: «Гэта ім паслужыць урокам!» Цяпер абстаноўка змянілася: гэта было ў П'ерэцінай спальні і адбывалася ў будучым. З трэшкі ялейным выглядам Гігар і П'ерэта абдумвалі, каго ўпісаць у ліст запрошаных. Люсьена побач не было, але яго ўлада над імі адчувалася. Гігар сказаў: «Не-не! Гэтага нельга! Вельмі будзе вясёла, калі яго ўбачыць Люсьен. Люсьен жа цярапец не можа яўрэяў!» Люсьен яшчэ раз зірнуў на сябе збоку і падумаў: «Люсьен — гэта я! Той, хто не можа цярапец яўрэяў!» Ён часта паўтараў гэтую фразу, але сёння яна гучала іначай. Зусім іначай. Вядома, звонку яе можна было прыняць за звычайную канстатацыю, такую, як, напрыклад: «Люсьен не любіць вустрыц» ці: «Люсьен любіць патанцаваць». Але тут трэба было не блытаць: той яўрэйчык таксама, можа, любіў патанцаваць, гэта мела значэнне не больш за трымценне медузы; досыць было толькі зірнуць на гэтага паджыдка, каб адразу зрабілася ясна, што ўсе яго прыязнасці і непрыязнасці настолькі ж ад яго неадмыўныя, як яго смуродлівы пах, як цьмяны адліў яго скуры, і што яны знікнуць — разам з ім, як лыпанне яго вырачаных вачэй ці ліпкая, саладжавая ўсмяшлівасць. Люсьенаў жа антысемітызм быў зусім іншы: ён быў няўмольны, чысты, ён тырчаў з яго, як настаўлены ў грудзі іншым пагрозлівым сталёвым кліночкі. «Гэта... чорт... як гэта здорава!» — падумаў Люсьен. Ён прыгадаў, як маці, калі ён быў маленькі, казалася часам вельмі своеасаблівым тонам: «Тата працуе ў сваім кабінце». І гэтая фраза здавалася яму нейкай сакраментальнай формулай, якая раптам абрыньвала на яго цэлы ком рэлігійных павіннасцяў і абавязкаў: не гуляць з пнеўма-

тычным карабінам, не крычаць: «Тарарара-бум!» — і ён хадзіў у калідоры на дыбачках, як у касцёле. «Цяпер настала мая чарга», — задаволена падумаў Люсьен. Нехта казаў прыцішаным голасам: «Люсьен не любіць яўрэяў», — і на ўсіх нібы нападаў паралюш, цела ў кожнага дранцвела, працягае роем маленькіх балючых іголак. «Сапраўды, — расчулена падумаў ён, — Гігар з П'ерэтай зусім яшчэ дзеці». Яны вельмі правінаваціліся, і досыць было Люсьену трохкі ашчэрыць зубы, каб яны адразу пачалі прасіць прабачэння, загаварылі шэптам і ўсталі на дыбачкі.

Люсьен зноў адчуў вялікую павагу да сябе. Але цяпер яму былі непатрэбны Гігаравы вочы: ён быў варты павагі ў сваіх вачах — яго позірк прабіўся нарэшце праз абалонку плоці, праз завесу прыязнасцяў і непрыязнасцяў, звычак і зменлівасці настрою. «Там, дзе я заўсёды сябе шукаў, — падумаў ён, — я ніколі не мог бы сябе знайсці». Дагэтуль ён сумленна перабіраў і вывучаў усё, чым ён *быў*. «Але каб я мусіў быць толькі тым, што я ёсць, — цана мне была б не больш чым гэтаму поджыдку». Што можна было знайсці ў душы ў гэтага згустка слізі, апроч пакут плоці, гнюснага самападману аб роўнасці і поўнага беспарадку? «Першае правіла, — падумаў Люсьен, — ніколі не глядзець у сябе; няма памылкі больш небяспечнай». Цяпер ён ведаў — сапраўднага Люсьена трэба шукаць у вачах у іншых, у П'ерэціным і Гігаравым баязлівым паслушэнстве, у поўным надзеі чаканні тых, хто расце і сталее дзеля яго, у юных чалядніках, што мусяць зрабіцца *яго* рабочымі, у малых і дарослых ферольцах, якім ён некалі будзе мэр. Люсьену рабілася амаль страшна, ён адчуваў сябе занадта вялікім для самога сябе. Столькі людзей чакалі яго, выцягнуўшыся напачаць, і ён быў, ён заўсёды будзе гэтым бязмежным чаканнем і спадзяваннем іншых.

«Гэта і ёсць — быць начальнікам!» — падумаў ён. Перад ім зноў узнікла згорбленая і мускулістая спіна

і потым, адразу — касцёл. Люсьен быў усярэдзіне, ён прагульваўся мяккай воўчай хадю пад прасеяным вітражамі святлом. «Але гэты раз касцёл — гэта я!» Ён напружана ўтаропіўся на свайго суседа, доўгага, гладкага і карычневага, як сігара, кубінца. Трэба было знайсці нейкія словы, выказаць гэтае нечаканае, незвычайнае адкрыццё. Паволі і асцярожліва, як да запаленай свечкі, Люсьен наблізіў руку да лба і на хвіліну, нібы пры малітве, задумаўся — і раптам словы прыйшлі самі сабой. Ён прамармытаў: «*У мяне ёсць правы!*» Правы! Гэта было нешта накшталт трохкутнікаў або колаў: настолькі дасканалае, што проста не існавала; цыркулем можна было рысаваць тысячы, сотні тысяч кругоў, але было немагчыма ўтварыць ніводнага кола. Таксама і цэлыя пакаленні рабочых маглі безумоўна падпарадкоўвацца ўсім загадам Люсьена, але ўсё роўна ніколі яны не вычарпалі б яго права кіраваць; правы — гэта было нешта па-за існаваннем, як матэматычныя мадэлі ці рэлігійныя догмы. І Люсьен якраз уяўляў сабой адну такую мадэль: гэта быў неахопны пук правоў і абавязкаў. Раней ён доўга верыў, што існуе выпадкова, што яго нясе па жыцці, як трэску, невядома куды: але гэта было ад таго, што ён рэдка задумваўся. Яго месца пад сонцам было вызначана задоўга да яго нараджэння — у Феролі. І даўно — задоўга нават да жаніцтвы ягонага бацькі — яго ўжо чакалі; і калі ён прыйшоў у гэты свет, то менавіта каб заняць гэтае месца. «Я існую, бо маю на гэта права», — падумаў ён. І, мабыць, упершыню, нібы наяве, перад яго вачыма паўстаў яго будучы, бліскучы і слаўны, лёс. Рана ці позна ён будзе прыняты ў Цэнтральную школу (што, зрэшты, абсалютна не мела значэння). Потым кіне Мод (ёй увесь час карцела бавіцца з ім у ложку, што наганяла на яго жудасную нуду; у нясцерпнай спёцы, што стаяла гэтай вясной, іх сплеценыя целы вылучалі пах перасмажанага рагу з трусяціны. «І галоўнае — Мод належыць усім: сёння мне,

заўтра другому — усё гэта не мае ніякага сэнсу»). Пазней ён пераедзе ў Фероль. І ўжо цяпер недзе ў Францыі жыве светлавалосая дзяўчына накшталт П'ерэты, правінцыялачка з вачыма-кветкамі, якая захоўвае нявіннасць дзеля яго; часам яна стараецца ўявіць сабе свайго будучага гаспадара, гэтага грознага і ласкавага мужа, але ёй не ўдаецца. Яна цнатлівая і некранутая, і недзе ў самым патаемным закутку свайго цела яна прызнае права, якое мае Люсьен: валодаць ёю адзін. Ён ажэніцца з ёю, яна будзе яго жонка — самае пяшчотнае з яго правоў. І калі яна ўвечары сціплымі, набожнымі рухамі будзе здымаць з сябе вопратку — гэта будзе як ачышчальнае ахвярапрынашэнне. З ухвалы ўсіх ён возьме яе ў абдымкі і скажа: «Ты належыш мне!» Тое, што яна перад ім адкрые, яна будзе павінна паказваць толькі яму; і сам акт іх кахання будзе ў яго як салодкі пералік яго ўласнасці. Самае пяшчотнае яго права, самае патаемнае яго права: права быць паважаным аж да самае плоці, падпарадкоўваць нават у ложку. «Я ажанюся малады», — падумаў Люсьен. І чамусьці рашыў, што ў яго будзе шмат дзяцей. А потым прыгадаў бацькаву справу: яму не цярпелася прадоўжыць яе, і ён падумаў, ці хутка памрэ пан Флёр'е.

Гадзіннік прабіў паўдня; Люсьен устаў. Метамарфоза скончылася: гадзіну назад у кавярню ўвайшоў зграбны і няўпэўнены ў сабе юнак, цяпер адсюль выходзіў мужчына, начальнік сярод французаў. На рагу вуліцы Эколь і бульвара Сэн-Мішэль ён падышоў да канцылярскай лаўкі і паглядзеўся ў люстра; яму вельмі хацелася ўбачыць на сваім твары той непранікальны выгляд, які яму так падабаўся ў Лемардана. Але ў люстры адбівалася сімпатычнае, насупленае аблічча, у якім не было яшчэ нічога асабліва грознага. «Я адпушчу вусы», — вырашыў ён.

З М Е С Т

Тлумачэнне Сартра. *Сяргей Дубавец* . . . 3

МУР

А п а в я д а н н і

Мур	10
Пакой	36
Герастрат	70
Блізкасць	90
Начальнікава дзяцінства	133

Сартр Ж.-П.
С 20 Мур: Апавяданні/Пер. з фр. З. Коласа;
Прадм. С. Дубаўца.— Мн.: Маст. літ, 1991.—
231 с., [1] л. парт., (Б-ка замеж. прозы).

ISBN 5-340-00746-4 (беларус.).

Сартр Ж.-П. Стена: Рассказы.

У выдадзеным упершыню ў 1939 г. зборніку апавяданняў і аповесцей «Мур» французскі пісьменнік, публіцыст і філосаф-экзистэнцыяліст Жан-Поль Сартр (1905—1980) паказаў разгубленасць, якая ахапіла буржуазна-правінцыйную Францыю напярэдадні прыходу ў краіну фашызму.

С $\frac{4703010100-041}{M 302(03)-91}$ 173—91

ББК 84.4ФР

Літаратурна-художественное издание

Сартр Жан-Поль

СТЕНА

Рассказы

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

Літаратурна-мастацкае выданне

Сартр Жан-Поль

МУР

Апавяданні

Рэдактар В. С. Сёмуха. Мастак С. В. Чарановіч. Мастацкі рэдактар А. І. Цароў. Тэхнічны рэдактар Г. П. Тарасевіч. Карэктар І. М. Паланейчык.

ІБ № 3539. Здадзена ў набор 17.04.90. Папд. да друку 24.01.91. Фармат 70×100^{1/32}. Папера друк. № 1. Гарнітура школьная. Высокі друк. Ум. друк. арк. 9,43+0,08 укл. Ум. фарб.-адб. 9,79. Ул.-выд. арк. 10,60. Тыраж 5100 экз. Зак. 377. Цана 1 р. 90 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па друку. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11. Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

1 p. 90 m

